

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΡΕΥΝΑΣ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΚΟΣΜΟΣ: Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΜΕ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΤΟΝ
ΝΕΟΤΕΡΟ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟ»

«Η προσωπικότητα του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου με βάση τους ιστορικούς της Αλώσεως: Δούκα, Κριτόβουλο, Σφραντζή, Χαλκοκονδύλη, με αναφορές σε στοιχεία ύφους και πρόσληψης».

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Της

Μαρίας-Σταμάτας Χρ. Κορμπάκη

Διπλωματούχου Τμήματος Φιλολογικού του Εθνικού και Καποδιστριακού
Πανεπιστημίου Αθηνών (1986)

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Γεωργία Ξανθάκη-Καραμάνου,
ομότ. καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Συνεπιβλέποντες: Ιωάννης Πολέμης,
καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών

Δήμητρα Μονιού,
Δρ. Βυζαντινής Φιλολογίας Παν/μίου Αθηνών

Σπάρτη, Απρίλιος 2019

Πίνακας περιεχομένων

Εισαγωγικό σημείωμα αντί προλόγου.....	2
Εισαγωγή.....	4
I. Γεώργιος Σφραντζής	
Α. Η ζωή και το έργο του.....	7
Chronicon Minus – Chronicon Maius.....	10
Β. Ο Κωνσταντίνος ΙΑ΄ στο έργο του Σφραντζή.....	13
Κωνσταντίνος: Η γέννηση και τα νεανικά του χρόνια.....	13
Κωνσταντίνος: Δεσπότης στον Μυστρά.....	22
Ο Κωνσταντίνος αυτοκράτορας στην Κωνσταντινούπολη.....	25
Ο θάνατος του Κωνσταντίνου.....	38
II [Μιχαήλ] Δούκας	
Α. Η ζωή και το έργο του.....	40
Β. Ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος στο έργο του Δούκα.....	43
III Λαόνικος Χαλκοκονδύλης	
Α. Η ζωή και το έργο του.....	57
Β. Ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος στο έργο του Χαλκοκονδύλη.....	61
IV Μιχαήλ Κριτόβουλος	
Α. Η ζωή και το έργο του.....	67
Β. Ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος στο έργο του Κριτοβούλου.....	71
V Στοιχεία ύφους και πρόσληψης στο έργο των ιστορικών της Αλώσεως.....	84
i. Γεώργιος Σφραντζής.....	85
ii. Μιχαήλ Δούκας.....	88
iii. Λαόνικος Χαλκοκονδύλης.....	91
iv. Κριτοβούλος ο Ίμβριος.....	95
Συμπεράσματα.....	101
Βραχυγραφίες.....	110
Βιβλιογραφία.....	111

Εισαγωγικό σημείωμα αντί προλόγου

Στην παρούσα εργασία μου, προκειμένου να σκιαγραφηθεί πληρέστερα η μορφή του τελευταίου αυτοκράτορα του Βυζαντίου, Κωνσταντίνου ΙΑ΄ Παλαιολόγου, θα στηριχθώ στις άμεσες πηγές, δηλαδή στα κείμενα των τεσσάρων ιστορικών της Αλώσεως: Δούκα, Κριτόβουλου, Σφραντζή και Χαλκοκονδύλη. Θα γίνουν αναφορές στο ιστορικό, πολιτικό, κοινωνικό πλαίσιο, καθώς και στο πνευματικό κλίμα της εποχής κατά την οποία έδρασε ο Κωνσταντίνος, ώστε να αναδειχτούν καλύτερα οι ικανότητες, οι πρωτοβουλίες και να αξιολογηθούν οι δράσεις του. Εστίαση θα γίνει και στο προσωπικό και οικογενειακό περιβάλλον του αυτοκράτορα, αφού ο Κωνσταντίνος ανήκει στην ένδοξη και τελευταία δυναστεία της βυζαντινής αυτοκρατορίας.

Στόχος της εργασίας μου είναι η ηθογράφηση του Κωνσταντίνου με βάση τις μαρτυρίες και τα στοιχεία που μπορούμε να εντοπίσουμε στο έργο κάθε ιστορικού ξεχωριστά, δηλαδή στο *Βραχύ και Μέγα Χρονικό* του Γεωργίου Σφραντζή, στην *Βυζαντινοτουρκική Ιστορία* του Δούκα, στις *Αποδείξεις Ιστοριών* του Χαλκοκονδύλη και τέλος στην *Ιστορία* του Κριτόβουλου. Ένας από τους ιστορικούς, ο Γεώργιος Σφραντζής, ήταν αυτόπτης μάρτυρας των γεγονότων και ένας, ο Κριτόβουλος, θεωρείται ότι εξιστορεί από την οπτική του Τούρκου κατακτητή. Για την ολοκλήρωση της εργασίας θα χρησιμοποιηθεί και περαιτέρω βιβλιογραφία.

Για κάθε ιστορικό της Αλώσεως θα υπάρχει ξεχωριστό κεφάλαιο, όπου θα προτάσσεται κείμενο σχετικά με τη ζωή και το έργο του, ενώ στη συνέχεια θα επιχειρηθεί, με βάση το κείμενο, η σκιαγράφηση της προσωπικότητας του Κωνσταντίνου μέσα από την άντληση εκείνων των στοιχείων που σχετίζονται με τη ζωή και την πολιτική / στρατιωτική δράση του ως τον τραγικό του θάνατο. Η παράθεση αυτών των στοιχείων και, ενίοτε, ο σχολιασμός τους θα ακολουθείται από αναφορές στην εποχή που έδρασε ο τελευταίος αυτοκράτορας και τα γεγονότα που την σημάδεψαν. Αυτή η πορεία είναι αλληλένδετη, ιδιαίτερα στα δραματικά γεγονότα της Άλωσης της Πόλης από τους Τούρκους, αφού η θυσία του αυτοκράτορα θα σφραγίσει και το τέλος της υπερχλιετούς και ένδοξης βυζαντινής αυτοκρατορίας.

Η παράλληλη συνεξέταση και παρουσίαση των στοιχείων, τα οποία αναφέρονται στις ομοιότητες ή διαφοροποιήσεις, που εντοπίζονται στα κείμενα των τεσσάρων ιστορικών, κρίνεται απαραίτητη για την εξακρίβωση της ιστορικής αλήθειας.

Το τελευταίο κεφάλαιο της εργασίας μου αναφέρεται σε στοιχεία ύφους και πρόσληψης στο έργο των ιστορικών της Αλώσεως, οι οποίοι στην ιστοριογραφία τους - που διακρίνεται σε γενικές γραμμές από το χρονογραφικό στοιχείο - προσανατολίζονται σε αρχαιοελληνικά πρότυπα.

Θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στην επιβλέπουσα καθηγήτριά μου κυρία Ξανθάκη-Καραμάνου Γεωργία για την ουσιαστική και πολύτιμη βοήθειά της κατά την εκπόνηση της διπλωματικής μου εργασίας. Επίσης θα ήθελα να ευχαριστήσω τους συνεπιβλέποντες καθηγητές κ. Απόστολο Καρπόζηλο και κ. Ιωάννη Πολέμη.

Εισαγωγή

«Η ανθρώπινη ιστορία είναι η ιστορία ορισμένων στιγμών. Από αυτές εξαρτάται πολλές φορές η μακρά πορεία των αιώνων. Και η υπέρτατη θυσία του Κωνσταντίνου ΙΑ΄ Παλαιολόγου και των συναγωνιστών του κατηύθυνε πράγματι τις τύχες των αιώνων¹».

Την άνοιξη του 1453 η μοίρα της Βασιλίδος των πόλεων είχε κριθεί προ πολλού και μαζί της η μοίρα ολόκληρης της αυτοκρατορίας. Μακροχρόνιοι εξωτερικοί πόλεμοι και εξαντλητικές έριδες είχαν οδηγήσει το κράτος στην παρακμή και την κατάπτωση. Έτσι η άλλοτε κραταιά και υπερήφανη Πόλη, εξασθενημένη, ήταν, όπως λέει ο Ποιητής, σαν να «καρτέραγε τον Τούρκο να την πάρει²». Στα μέχρι τότε απόρθητα τείχη της Βασιλεύουσας βρίσκονταν αντιμέτωποι από τη μία οι πολιορκούμενοι, χριστιανοί που διέθεταν ελάχιστες στρατιωτικές δυνάμεις και περιορισμένα πολεμικά μέσα, εξαπατημένοι και εγκαταλελειμμένοι από συμμάχους, φίλους και ομόθησκους, και από την άλλη οι πολιορκητές, φανατικοί και θρησκόληπτοι μουσουλμάνοι, τους οποίους η ελπίδα της απόκτησης άφθονων και σημαντικών λαφύρων τους έκανε ιδιαίτερα επιθετικούς. Απειλητικοί και εξαγριωμένοι οι τελευταίοι, αξιοπρεπείς και καρτερικά ήρεμοι οι πρώτοι. «Ελεύθεροι πολιορκημένοι», που περίμεναν από στιγμή σε στιγμή την τραγική λύση, διατηρούσαν, ωστόσο, εκείνη την αποφασιστικότητα και υπερηφάνεια που τους παρείχε η συνείδηση της μεγάλης και ένδοξης παράδοσης, καθώς και η βαθειά ειλικρινής πίστη που θέρμαινε τις καρδιές τους³.

Μεταξύ των τελευταίων υπερασπιστών της βυζαντινής ιδέας δεσπόζει η άκαμπτη και ευγενής μορφή του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου ΙΑ΄ Παλαιολόγου, ο οποίος επρόκειτο με την απaráμιλλη αυταπάρνηση και τον μαρτυρικό του θάνατο να προσδώσει στην ετοιμοθάνατη αυτοκρατορία το φωτοστέφανο της τιμής και της

¹ Ζακυθινός (1954) 6-7

² Παλαμάς (2007) 8

³ Ζώρας (1958-59) 510

δόξας⁴. Τις πρωινές ώρες της Τρίτης 29 Μαΐου 1453, η κάποτε παντοδύναμη Βυζαντινή Αυτοκρατορία είχε συρρικνωθεί σε μια κηλίδα γης γύρω από την πύλη του Αγίου Ρωμανού, στα τείχη της Κωνσταντινούπολης, όπου μια χούφτα γενναίων ανδρών, με τον αυτοκράτορα να ξεχωρίζει ανάμεσά τους, πολεμούσαν στήθος με στήθος τους Τούρκους. Εκεί ήταν που είδαν για τελευταία φορά τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο. Είχε πετάξει τα αυτοκρατορικά εμβλήματα και πολεμούσε σαν κοινός στρατιώτης. Εκεί και σκοτώθηκε, αντιπαλεύοντας την ανίκητη δύναμη ενός εχθρού που είχε ροκανίσει σταθερά, επί έναν αιώνα και περισσότερο, την κληρονομιά του⁵.

Η ιστορία της τελευταίας πολιορκίας και της πτώσης της Κωνσταντινούπολης έχει ειπωθεί αρκετές φορές. Και θα υπάρχουν πάντα εκείνοι που θα συγκινούνται – ίσως και μέχρι δακρύων - στο άκουσμά της, ιδιαίτερα αν είναι Έλληνες. Είναι μια ιστορία προσωπικού θάρρους και τραγωδίας, που αγγίζει τα αισθήματα ακόμα και ανθρώπων από χώρες μακρινές⁶. Και αυτό είναι εύλογο, αφού η Άλωση της Πόλης από τους Τούρκους το 1453 είναι από τα σημαντικότερα γεγονότα της μεσαιωνικής ιστορίας και οι συνέπειές της είχαν απήχηση σε όλον τον τότε γνωστό κόσμο. Οι πηγές που μας διέσωσαν τις σχετικές περιγραφές είναι πολυάριθμες, πλούσιες σε πληροφορίες και ειδήσεις και είναι διαφορετικής προέλευσης. Έλληνες, Λατίνοι, Σλάβοι, ακόμη και Τούρκοι μέσα από τις λεπτομερείς αφηγήσεις τους αναπαριστούν σε γενικές γραμμές την ιστορία τουλάχιστον των τελευταίων δύο περίπου μηνών της πολιορκίας. Αναμφίβολα το μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα έργα των τεσσάρων ιστορικών της Αλώσεως, δηλαδή του Δούκα, του Κριτόβουλου του Ίμβριου, του Γεωργίου Σφραντζή και του Λαόνικου Χαλκοκονδύλη. Οι αφηγήσεις των ιστορικών αλληλοσυμπληρώνονται και παρέχουν στον αναγνώστη τη δυνατότητα να παρακολουθήσει με συγκίνηση ώρα με την ώρα, αν όχι στιγμή με στιγμή, την τραγική εξέλιξη των γεγονότων⁷.

Μέσα από τις αφηγήσεις των ιστορικών της Αλώσεως προβάλλει η εμβληματική μορφή του τελευταίου αυτοκράτορα. Ο ηρωικός του θάνατος θα σηματοδοτήσει το τέλος της άλλοτε πανίσχυρης Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Βέβαια, τον 15^ο αιώνα το Βυζάντιο περιοριζόταν στην Κωνσταντινούπολη και σε μερικές ακόμη πόλεις στη Μικρά Ασία και τον ελλαδικό χώρο. Και ενώ το κράτος οικονομικά και πολιτικά ήταν σε κατάσταση παρακμής, παράλληλα υπήρξε μεγάλη πνευματική ανάπτυξη.

⁴ Ζώρας (1958-59) 511

⁵ Nicol (2007) 171,172

⁶ Nicol (2007) 165,166

⁷ Ζώρας (1952) 233

Αυτή η τελευταία βυζαντινή αναγέννηση θα δημιουργήσει τις απαραίτητες προϋποθέσεις, ώστε να ριζώσει ο ελληνισμός που μαζί με τη χριστιανική πίστη θα αποτελέσουν τους δύο βασικούς πυλώνες για την καλλιέργεια της εθνικής συνείδησης και τη δημιουργία στη συνέχεια της Μεγάλης Ιδέας.

Ανάμεσα στα διαχρονικά σύμβολα που θα εμπνέουν και θα καθοδηγούν τους Έλληνες στον ιστορικό δρόμο της φυλής και του Γένους στέκει επάξια και ο τελευταίος αυτοκράτορας και μάρτυρας Κωνσταντίνος ΙΑ΄ Παλαιολόγος.

I. Γεώργιος Σφραντζής

A. Η ζωή και το έργο του

Σε αντίθεση προς τους περισσότερους ιστοριογράφους της ύστερης βυζαντινής εποχής, ο Γεώργιος Σφραντζής¹ κρατούσε ένα ημερολόγιο, το οποίο ενσωμάτωσε στα απομνημονεύματά του, *Chronicon Minus* και *Chronicon Maius*, με αποτέλεσμα να είμαστε σήμερα πολύ καλά πληροφορημένοι για τις λεπτομέρειες της ζωής του².

Όπως ο ίδιος αναφέρει, στην αρχή του έργου του, ο «οικτρός Γεώργιος Σφραντζής ο και πρωτοβεστιαρίτης³ και δήθεν μοναχός Γρηγόριος⁴» έγραψε σχετικά με τα γεγονότα που έζησε και μερικά άλλα που συνέβησαν κατά τη διάρκεια της «αθλίας» ζωής του. Αφού εύχεται να μην είχε γεννηθεί⁵— εκφράζοντας έτσι την ταπεινοφροσύνη του— μας γνωρίζει ότι γεννήθηκε το έτος 6909⁶, στις 30 Αυγούστου, ημέρα Τρίτη και ότι πνευματική του μητέρα υπήρξε η οσιωτάτη και αγία Θωμαΐδα.

Ο Σφραντζής, όχι μόνο γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη, αλλά προερχόταν από οικογένεια που υπηρετούσε την αυλή των Παλαιολόγων. Ο πατέρας του, Λήμνιος στην καταγωγή από το 1417 διατελούσε παιδαγωγός του Θωμά, γιου του αυτοκράτορα τότε Μανουήλ Β΄ και αδελφού του συμβασιλέως Ιωάννου Η΄. Πώς λεγόταν ο πατέρας του και η μητέρα του δεν αναφέρει, απεναντίας μνημονεύει το όνομα του γαμπρού του, ο οποίος ήταν : «Γρηγόριος Παλαιολόγος ὁ Μαμωνᾶς, ἀνὴρ ἄριστος, υἱὸς μεγάλου δουκὸς τοῦ Μαμωνᾶ και αὐθέντου ποτὲ τῆς Μονεμβασίας και τῶν περὶ αὐτήν», καθώς και στον θάνατο της οικογένειας της αδελφής του από «θανατικό». Επίσης αναφέρεται στην ύπαρξη ενός μεγαλύτερου αδελφού, ο οποίος

¹ Hunger (2009) τ.Β΄ 351. Η μορφή του ονόματος του ιστορικού «Φραντζής», που ήταν πολύ διαδεδομένη, προέρχεται από τη δυτική παράδοση. Η σωστή εκδοχή όμως, όπως παραδίδεται στα χειρόγραφα, είναι Σφραντζής: V. Laurent, «Σφραντζής et non Φρατζής».

² Hunger (2009) τ.Β΄ 351

³ Ανώτερος αυλικός, υπεύθυνος για το βασιλικό βεστιάριο. Πρόκειται για το δέκατο ένατο αξίωμα στην ιεραρχία.

⁴ Την πρώτη Αυγούστου 1468 ο Γεώργιος Σφραντζής και η σύζυγός του Ελένη έλαβαν το μοναχικό σχήμα και μετονομάστηκαν Γρηγόριος και Ευπραξία, αφού πρώτα έδωσαν ομολογία πίστεως στον Θεό (βλ. κεφ. XLV).

⁵ Βλ. Ματθαίος 26,24: καλὸν ἦν αὐτῷ εἰ οὐκ ἐγεννήθη ὁ ἄνθρωπος ἐκεῖνος.

⁶ 6909-5508=1401

ήταν στην υπηρεσία του αυτοκράτορα, και ενός μικρότερου από αυτόν, ο οποίος έγινε μοναχός στο μοναστήρι το λεγόμενο του Χαρσιανίτου⁷.

Όταν πέθαναν οι γονείς του από τον λοιμό του 1416/17, μπήκε στην υπηρεσία του αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ σε ηλικία δεκάξι και μισό ετών. Το 1424 επισκέφτηκε ως απεσταλμένος μαζί με τον Λουκά Νοταρά τον σουλτάνο Μουράτ Β΄. Ο ετοιμοθάνατος αυτοκράτορας Μανουήλ υπαγόρευσε στον Σφραντζή τη διαθήκη του και τον συνέστησε στους γιους του (1425).⁸ Αν και ο Ιωάννης Η΄, ο διάδοχος του Μανουήλ, ήθελε να κρατήσει κοντά του τον νεαρό Σφραντζή, αυτός προτίμησε να προσφέρει τις υπηρεσίες του στον Δεσπότη του Μυστρά Κωνσταντίνο. Ως ανταμοιβή για τις υπηρεσίες του, ο Δεσπότης τον διόρισε διοικητή (κεφαλή) της Πάτρας (Σεπτέμβριος 1430). Στις 31 Ιανουαρίου 1432 ο αυτοκράτορας Ιωάννης Η΄ του απένειμε στην Κωνσταντινούπολη το αξίωμα του Πρωτοβεστιαρίτη. Το 1434/1435 επισκέφθηκε δύο φορές την Αθήνα σε διπλωματική αποστολή και το 1436 τον τούρκο εμίρη Τουραχάν στη Θήβα⁹.

Η απονομή τιμών και διακρίσεων από τον αυτοκράτορα λόγω της καίριας θέσης του στην αυλή των Παλαιολόγων χαροποιεί ιδιαίτερα τον Σφραντζή ως κρατικό υπάλληλο. Θεωρεί σημαντικό γεγονός να αναφερθεί με λεπτομέρειες στην απονομή αυλικών ενδυμασιών για τη δήλωση βαθμού και αξιώματος (XIII 4, XIX 4). Με αυταρέσκεια αναφέρει ότι ποτέ δεν παραχωρήθηκαν σε κανέναν τόσο πολλές κοινότητες από το *κεφαλατίκιον* του Μυστρά όσες σε αυτόν (XXVII 1)¹⁰. Ακόμη, ο αυτοκράτορας απένειμε στον πιστό του υπάλληλο, μετά από διαβουλεύσεις με τον Λουκά Νοταρά, το αξίωμα του Μεγάλου Λογοθέτη, γεγονός που σήμαινε μια σημαντική άνοδο στην ιεραρχία. Με έκπληξη διαβάζουμε για το επεισόδιο που δημιούργησαν ο Σφραντζής και οι συνάδελφοί του, εξαιτίας διαφορών στην κλίμακα ιεραρχίας, την παραμονή της άλωσης της Κωνσταντινούπολης¹¹.

Στις 26 Ιανουαρίου 1438 ο Σφραντζής νυμφεύθηκε την Ελένη, την κόρη του «επί του κανικλείου» Αλεξίου Παλαιολόγου Τζαμπλάκωνα. Τον πρώτο γιο από αυτόν τον γάμο (που γεννήθηκε την 1^η Μαΐου 1439) τον βάπτισε ο Δεσπότης Κωνσταντίνος (62,6-8). Ως το 1455 είχαν πεθάνει οι τέσσερις γιοι, καθώς και η κόρη του Σφραντζή. Κατά την άλωση της Κωνσταντινούπολης αιχμαλωτίστηκε με την οικογένειά του από

⁷ Σφραντζής, Γ.,(2006), *Βραχύ Χρονικό*, V 14-21

⁸ Σφραντζής, Γ.,(2006),*Βραχύ Χρονικό*, XV 2,3

⁹ Hunger (2009) τ.Β΄ 352

¹⁰ Hunger (2009) τ.Β΄ 355

¹¹ Σφραντζής, Γ., (2006), *Βραχύ Χρονικό*, , XXXIV, 1-6

τους Τούρκους. Κατόρθωσε, ωστόσο, να διαφύγει την 1^η Σεπτεμβρίου στην Πελοπόννησο, στον Δεσπότη Θωμά Παλαιολόγο, με τη γυναίκα του και τη μοναδική κόρη που του είχε απομείνει (98,21-23). Κατά τα επόμενα χρόνια, ο Σφραντζής ανέλαβε πάλι διπλωματικές αποστολές, που τον οδήγησαν το 1454 στη Σερβία και το 1455/1456 στη Βενετία. Στις 6 Σεπτεμβρίου 1461, ο συγγραφέας αποσύρθηκε κουρασμένος στην Κέρκυρα, απ' όπου ταξίδεψε λόγω οικονομικών δυσχερειών, ακόμη, μία φορά, στην Ιταλία. Την 1^η Αυγούστου 1468, μετά την επιστροφή του στην Κέρκυρα, μπήκε μαζί με τη γυναίκα του σε μοναστήρι. Το φθινόπωρο του 1476 αρρώστησε βαριά. Πρέπει να πέθανε γύρω στο 1478¹².

Το προσωπικό στοιχείο στο έργο του Γεωργίου Σφραντζή είναι εμφανές, αφού συμμετείχε ο ίδιος στα δρώμενα και υπήρξε θύμα της Άλωσης της Πόλης. Αιχμαλωτίστηκε, εξαγοράστηκε και είδε τα παιδιά του να πεθαίνουν, λόγω του κατακτητή και υπαίτιου της καταστροφής του Γένους, Μωάμεθ Β΄, για τον οποίο ένιωθε αποστροφή. Αντίθετα, έτρεφε βαθύ σεβασμό προς τον Μανουήλ Β΄ και βαθύτατη συμπάθεια προς τον τελευταίο αυτοκράτορα, των ενεργειών του οποίου υπήρξε απολογητής.¹³

Όμως, ο Σφραντζής ακολουθώντας το πεζό ύφος των χρονογράφων δεν απέδωσε τις πνευματικές αρετές του Κωνσταντίνου, όπως ο Κριτόβουλος, ούτε το πατριωτικό του φρόνημα και την αυτοθυσία του με τη θερμή και τη ζωντάνια του Δούκα. Αποθαρρυσμένος από την αδιαφορία της Δύσεως για τον αφανισμό της Πόλης, ο Σφραντζής δεν προοιωνίζεται την Ανάσταση του Γένους των Ελλήνων, με την ελληνική γλώσσα και έναν Βασιλέα εφάμιλλο του τελευταίου μεγάλου Βυζαντινού αυτοκράτορα, όπως ο Δούκας και ο Χαλκοκονδύλης. Ωστόσο, το έργο του αποπνέει την αφοσίωση και τον μεγάλο σεβασμό του στον υπερασπιστή της πατρίδας και της χριστιανικής πίστεως βασιλέα Κωνσταντίνο. Οι κρίσεις του αναδεικνύουν το μεγαλείο της προσωπικότητας του Κωνσταντίνου με βάση την αφήγηση ενός ανθρώπου που τον έζησε από κοντά.¹⁴

Ο Σφραντζής πίστευε ότι ο Θεός προνοεί και κατευθύνει τις τύχες του κόσμου. Ο Θεός χρησιμοποιεί τους ανθρώπους, ακόμη και τους Τούρκους, ως όργανα για την

¹² Hunger (2009) τ.Β΄ 352,353

¹³ Τομαδάκη (1993) 165

¹⁴ Ξανθάκη-Καραμάνου (2017) 301

εκπλήρωση των σκοπών του (XXXIX, 11). Από την άλλη πλευρά, ο Σφραντζής γνωρίζει και την κακή Τύχη, η οποία επηρεάζει την ανθρώπινη ζωή (XXIII, 8).¹⁵

Chronicon Minus – Chronicon Maius

Το *Χρονικό* του Σφραντζή παραδόθηκε σε δύο μορφές, την καλούμενη *Maius* και την *Minus*. Το *Minus* είναι γνωστό από το 1837, ενώ στην εκτενέστερη μορφή –το *Chronicon Maius*- εκδίδεται ήδη από το 1796. Εξάλλου το *Minus* είναι συντομώτατο και γλωσσικά διαφορετικό από το *Maius*. Το *Minus* δεν εκδόθηκε μαζί με το *Maius* στη σειρά της Βόννης και μόνο από την PG του Migne είναι διαθέσιμο. Όπως θα αναπτυχθεί περαιτέρω, δεν αποκλείουμε ακόμη σήμερα ότι ο Σφραντζής μπορούσε να γράψει μία εξελιγμένη μορφή του *Χρονικού* του, η οποία να αποτελέσει τη βάση του *Maius*. Χωρίς αυτό να σημαίνει –κατά τον Τωμαδάκη- ότι απλά στο *Χρονικό* του 1570 παρενεβλήθη ο αληθής Σφραντζής του *Minus* και πολλά άλλα κείμενα. Και ότι υπάρχει υποψία ότι τα βιογραφικά στοιχεία του τέλους του *Maius* είναι όλα ψευδή, και όχι μόνο αυτά που αφορούν στον ερχομό του ιστοριογράφου στη Ρώμη και την προσκύνηση του Αγίου Πέτρου και άλλα προφανώς απίθανα για ορθόδοξο και για γέροντα δύσκολα. Παρενεβλήθησαν ακόμη ψευδή στοιχεία και στο *Minus*¹⁶.

Το πιο σοβαρό και πολυσυζητημένο πρόβλημα που έχει προκύψει από τα απομνημονεύματα του Γεωργίου Σφραντζή είναι η σχέση ανάμεσα στις δύο παραλλαγές του κειμένου που μας έχουν παραδοθεί. Ήδη το 1894 ο ιστορικός Γαβριήλ Δεστούνης είχε εκφράσει την άποψη ότι το *Chronicon Minus* είναι το πρωτότυπο έργο του Σφραντζή, και το *Maius* μια επεξεργασία του με προσθήκες. Η υπόθεση αυτή οδήγησε τον Ι.Β. Παπαδόπουλο στο Βυζαντινολογικό Συνέδριο της Σόφιας το 1934 να θέσει το πρόβλημα του συγγραφέα του *Maius*. Από τις συζητήσεις που επακολούθησαν στα επόμενα χρόνια, προέκυψε το εξής συμπέρασμα: το *Chronicon Minus* με τις πληροφορίες που δίνει για τα χρόνια 1413-1477 δεν είναι παρά το ημερολόγιο του Σφραντζή. Αυτό αποδεικνύουν ο αυτοβιογραφικός χαρακτήρας του, η χρονολογική του δομή, η ακρίβεια στις λεπτομέρειες και η

¹⁵ Hunger (2009) τ.Β' 356

¹⁶ Τωμαδάκης (1993) 137,138.

έλλειψη ιστορικού προβληματισμού. Ο συγγραφέας γνωρίζει καλά και ασχολείται κυρίως με τα διαδραματιζόμενα στην Κωνσταντινούπολη και τον Μυστρά, δίνοντας μάλιστα ιδιαίτερο βάρος, εκτός από τα της ζωής του, στην ιστορία της οικογένειας των Παλαιολόγων.¹⁷ Χαρακτηριστική είναι και η διπλή χρονολόγηση των γεγονότων στο *Minus*, δηλαδή από κτίσεως κόσμου και από Χριστού. Η τελευταία αυτή χρονολογία τίθεται κατά τρόπο που μεταβάλλει το χρονικό σε ημερολόγιο.¹⁸

Στο *Chronicon Maius*, που αποτελείται από τέσσερα βιβλία, διηγείται ο Σφραντζής την ιστορία των Παλαιολόγων από το 1258 έως το 1478. Εκτενέστερα περιγράφει όσα ο ίδιος έζησε ή άκουσε από τους συγχρόνους του. Επίσης συνεξετάζεται και η τουρκική ιστορία έως τον Μωάμεθ Β΄. Το τρίτο βιβλίο- το οποίο μας ενδιαφέρει- αναφέρεται στον Κωνσταντίνο ΙΑ΄ και κλείνει με την πολιορκία και την Άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453. Ενώ ο αυτόπτης μάρτυρας Σφραντζής, στο ημερολόγιό του, αρκείται σε μια σύντομη αναφορά στο γεγονός αυτό (XXXV 1-9) και αναφέρεται μόνο στις άκαρπες διπλωματικές ενέργειες, ο συντάκτης του *Maius* δίνει μια πλατιά, ζωντανή περιγραφή των γεγονότων των σχετικών με την Άλωση της πρωτεύουσας. Εδώ υπάρχει σχέση με την επιστολή που έγραψε ο Λεονάρδος ο Χίος προς τον Πάπα, τον Αύγουστο του 1453, για να του δώσει μια εικόνα από τα κοσμοϊστορικά εκείνα γεγονότα. Στο *Maius*, στο οποίο έχει ενσωματωθεί ολόκληρο και σχεδόν αυτολεξεί το *Minus*, έχει προστεθεί ένα προοίμιο που έχει αντιγραφεί από το έργο του Γεωργίου Ακροπολίτη. Εκτός από το ημερολόγιο, ο συντάκτης του *Maius* έχει χρησιμοποιήσει ως πηγές τον Συνεχιστή του Θεοφάνη, τον Νικήτα Χωνιάτη, τον Νικηφόρο Γρηγορά, αλλά και πηγές του 16^{ου} αιώνα, όπως τον Μανουήλ Μαλαξό και το χρονικό του Δωροθέου Μονεμβασίας. Το ενδιαφέρον του συντάκτη για τη Μονεμβασία και την οικογένεια των Μελισσηνών οδήγησε στην ταύτισή του με τον μητροπολίτη Μακάριο Μελισσηνό, ο οποίος συνέταξε το *Maius* στο διάστημα 1573-1575.¹⁹

Σύμφωνα με τα ανωτέρω, συμπεραίνουμε ότι ο Σφραντζής του *Maius* δεν είναι απλή επέκταση του *Minus*, αλλ' ούτε απλή πλαστογραφία «δια παραγεμίσματος». Η πιθανότερη διαδρομή από τη συγγραφή της μικρής χρονογραφίας μέχρι την κατάληξη στη μεγάλη είναι αυτή:

Α. Μικρό Χρονικό σε απλή γλωσσική διατύπωση.

¹⁷ Hunger (2009) τ.Β΄ 353

¹⁸ Τομαδάκης, (1993) 143

¹⁹ Hunger (2009) τ.Β΄ 353

Β. Χρησιμοποίηση του *Μικρού Χρονικού*, μεταβαλλόμενου γλωσσικά με ανάπτυξη.

Αυτό είναι πιθανό να έγινε από τον ίδιο τον Σφραντζή.

Γ. Χρησιμοποίηση της προηγούμενης μορφής από τους χρονογράφους (*Χρονικό 1570*), απ' όπου και ο Μανουήλ Μαλαξός διαμόρφωσε την *Πατριαρχική Ιστορία* του, κάνοντας αρκετές παρεμβολές.

Δ. Χρησιμοποίηση της προηγούμενης μορφής. Πλαστογραφίες, αλλαγές, παρεμβολές, παραποιήσεις από τους Δαρμάριους (Ανδρέα και Ιωάννη) και τον Μελισσηνό. Έτσι εξηγούνται, λοιπόν, και οι αρκετές ασυμφωνίες και αντιφάσεις που παρατηρούνται στο σύγγραμμα.

Η ιστορική σημασία του *Maius* μειώθηκε πάρα πολύ, αφ' ότου άρχισε η έρευνα για τη γνησιότητά του. Εύλογο είναι ότι η χρήση του χρονικού πρέπει να γίνεται με περίσκεψη. Έτσι δεν πρέπει να λαμβάνονται υπ' όψιν πληροφορίες που εξυπηρετούν οικογενειακά συμφέροντα, όπως αυτά του Μακαρίου Μελισσηνού. Ακόμη τα κείμενα που συνοψίζουν ή διαστρεβλώνουν ήδη γνωστά γεγονότα έχουν δευτερεύουσα αξία., ενώ κάποια κείμενα που παρεμβάλλονται πρέπει να εξετάζονται αν είναι χρησιμοποιήσιμα. Επίσης, τα κείμενα που δεν έχουν παρεμβολές, δεν παραφράζουν και δεν παρερμηνεύουν μπορούν να λαμβάνονται ως αξιόπιστα και πρέπει να χρησιμοποιούνται, σε αντιπαραβολή, βέβαια, με τις ειδήσεις που μας παρέχουν άλλοι ιστορικοί (Δούκας, Κριτόβουλος), καθώς και άλλες πηγές της εποχής. Συνεπώς το *Maius* δεν αντικαθίσταται απόλυτα από το *Minus* και υπάρχει από μόνο του.²⁰

²⁰ Τωμαδάκης (1993) 142,163

B. Ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος στο έργο του Σφραντζή.

Κωνσταντίνος: Η γέννηση και τα νεανικά του χρόνια.

Θα επιχειρήσουμε να σκιαγραφήσουμε την προσωπικότητα του Κωνσταντίνου, με βάση τις αναφορές του Σφραντζή πρώτα στο *Chronicon Minus*, που είναι το πρωτότυπο έργο του, και μετά στο *Chronicon Maius*, επισημαίνοντας ότι ο βασικός στόχος του υπήρξε η αποκατάσταση της τιμής του τελευταίου αυτοκράτορα Κωνσταντίνου ΙΑ΄, της ταπεινωμένης του χώρας και της προσβεβλημένης Ελληνικής Ορθοδόξου πίστεως²¹.

Όπως σημειώνει ο Σφραντζής, από το 1403 έως το 1414 συνέβησαν πολλά γεγονότα σημαντικά και αξιοσημείωτα. Αλλά, εξαιτίας της μικρής ηλικίας του, τα αποσιωπά, επειδή δεν ήταν σε θέση να τα γνωρίζει καλά και με ακρίβεια²².

Στις 8 Φεβρουαρίου του δεκάτου τρίτου έτους [1405] γεννήθηκε και ο δεύτερος Κωνσταντίνος, ο οποίος έγινε αυτοκράτορας. Ο πρώτος γιος του αυτοκράτορα Μανουήλ του Παλαιολόγου με το όνομα Κωνσταντίνος, και δεύτερος κατά σειρά γιος, πέθανε στη Μονεμβασία μαζί με δύο θυγατέρες του. Ο άλλος γιος, ο Ανδρόνικος, ονομάστηκε δεσπότης της Θεσσαλονίκης. Σ' αυτά τα χρόνια τοποθετείται η γέννηση στην Πόλη και ο θάνατος του "αύθεντόπουλου" Μιχαήλ, καθώς και οι γεννήσεις των μικρότερων γιων του Μανουήλ, Δημητρίου και Θωμά²³.

Γνωρίζουμε ελάχιστα για την παιδική ηλικία του Κωνσταντίνου και τα πρώιμα χρόνια του. Ήταν αποσιωμένος στη μητέρα του Ελένη, την κόρη ενός Σέρβου Πρίγκιπα, του Κωνσταντίνου Δράγας (ή Ντράγκας). Συχνά αναφέρεται ως Πορφυρογέννητος, πράγμα που σημαίνει ότι είχε γεννηθεί στον πορφυρό θάλαμο του παλατιού. Αυτή ήταν μία διάκριση που τη μοιραζόταν με τον μεγαλύτερο αδελφό του Θεόδωρο και τους μικρότερους αδελφούς του, Δημήτριο και Θωμά, όχι όμως και με τον πρωτότοκο γιο της οικογένειας, τον μελλοντικό αυτοκράτορα Ιωάννη Η΄. Ενώ ήταν ακόμη μικρός, ο Κωνσταντίνος κέρδισε την σχεδόν δουλική αφοσίωση και τον θαυμασμό του κατοπινού ιστορικού Γεωργίου Σφραντζή, του οποίου τα

²¹ Ξανθάκη-Καραμάνου (2017) 300

²² Σφραντζής, Γ., (2006), *Βραχύ Χρονικό*, II 2

²³ Σφραντζής, Γ., (2006), *Βραχύ Χρονικό*, III

Απομνημονεύματα αποτελούν μία μοναδική και λεπτομερή πηγή για τη σταδιοδρομία του Κωνσταντίνου. Ο Σφραντζής που καταγόταν από τον Μορέα, υπηρετούσε στην Αυλή του Μανουήλ Β΄. Ο θείος του ήταν ο παιδαγωγός του Κωνσταντίνου. Τα εξαδέλφια του ήταν σύντροφοι του Κωνσταντίνου, φίλοι και ακόλουθοί του. Όταν ο Ιωάννης Η΄ ανέβηκε στον θρόνο, ήταν αρκετά διστακτικός να αποδεχτεί το αίτημα του Κωνσταντίνου να τεθεί ο Σφραντζής στην υπηρεσία του και αυτό, επειδή ο τελευταίος, ήταν εξαιρετικά πολύτιμος ως Αυτοκρατορικός πρέσβυς, διπλωμάτης και σύμβουλος στην Κωνσταντινούπολη. Ο Κωνσταντίνος είχε καλές σχέσεις με τον μεγαλύτερο αδελφό του, και τελικά –με τη μεσολάβηση και της μητέρας τους– κατάφερε να πάρει την έγκρισή του. Οι σχέσεις με τους μικρότερους αδελφούς του, τον Δημήτριο που είχε γεννηθεί το 1406 και τον Θωμά που είχε γεννηθεί το 1409, ήταν λιγότερο φιλικές. Ένας από τους εγκωμιαστές του Κωνσταντίνου στα κατοπινά χρόνια κάνει μικρές αναφορές στην εμπειρία που είχε αποκτήσει ως νέος στο κυνήγι, την ιππασία και την πολεμική τέχνη και υπάρχουν αρκετές μαρτυρίες που επιβεβαιώνουν το περιπετειώδες πνεύμα του, την ζωτικότητα του και το θάρρος του. Είναι πιθανό να κληρονόμησε κάτι από το επιβλητικό παρουσιαστικό και τον χαρακτήρα του πατέρα του, Μανουήλ, το οποίο τόσο πολύ εντυπωσίαζε όσους τον συνάντησαν στα ταξίδια του στην δυτική Ευρώπη. Ωστόσο, δεν έχει επιβιώσει κάποιο πορτραίτο του από εκείνη την εποχή, εκτός από εκείνα που βρίσκονταν πάνω στα λίγα νομίσματα και τις σφραγίδες του. Αυτά τα θολά, τυπικά είδωλα δεν του αποδίδουν τα χαρακτηριστικά του αδελφού του, Ιωάννη, όπως εκείνος απεικονίστηκε από τους Ιταλούς καλλιτέχνες που τον είδαν²⁴.

Η αναγνώριση των πολιτικών και διοικητικών ικανοτήτων του Κωνσταντίνου άρχισε να διαφαίνεται από το 1423, μία εποχή δύσκολη για την Πόλη. Τον Αύγουστο του 1422 ο σουλτάνος Μουράτ Β΄ πολιόρκησε την Κωνσταντινούπολη, χωρίς όμως αποτέλεσμα, ενώ ο αυτοκράτορας Μανουήλ, τον Οκτώβριο του 1423, χτυπήθηκε από την ασθένεια της ημιπληγίας. Στις 15 Νοεμβρίου 1423 ο αυτοκράτορας Ιωάννης Η΄ ξεκίνησε το ταξίδι του για την Ιταλία και την Ουγγαρία, αφού όρισε τον αδελφό του Κωνσταντίνο αντιβασιλέα στην Κωνσταντινούπολη.²⁵ Αυτή ήταν η πρώτη γέυση εξουσίας που έλαβε ο Κωνσταντίνος, ενώ ο αδελφός του, Ιωάννης Η΄, αναζητούσε βοήθεια στο δυτικό Χριστιανικό κόσμο χωρίς επιτυχία, όπως αποδείχθηκε στη συνέχεια, προσπάθεια που είχε επιχειρήσει ατελέσφορα και ο πατέρας του είκοσι

²⁴ Nicol (2010) 21,22

²⁵ Σφραντζής, Γ., (2006), *Βραχύ Χρονικό*, X, XI.2, XII.3

χρόνια πριν. Ο Κωνσταντίνος ήταν νέος ακόμη, όμως είχε πολύτιμο βοηθό για να τον συμβουλευτεί τον κατάκοιτο πατέρα του. Έτσι, μετά από μερικές αρχικές αποτυχίες, κανόνισαν να συναφθεί μία καινούργια συνθήκη ειρήνης με τον σουλτάνο Μουράτ. Ήταν ένας ταπεινωτικός διακανονισμός, η Κωνσταντινούπολη, ωστόσο, θα γλύτωνε προς το παρόν τις εφόδους των Τούρκων. Η συνθήκη υπογράφηκε στις 22 Φεβρουαρίου 1424. Σύμφωνα με όλες τις μαρτυρίες ο Κωνσταντίνος άσκησε τα καθήκοντά του με αξιοπρέπεια και επιτυχία²⁶. Ο Ιωάννης επέστρεψε στην πόλη στο τέλος Οκτωβρίου του 1424, ενώ στις 21 Ιουλίου 1425 πέθανε ο «αοίδιμος» και εύσεβης βασιλιάς Μανουήλ.²⁷ Έπρεπε τότε να δοθεί στον δεσπότη Κωνσταντίνο μια δική του περιοχή. Έτσι του παραχωρήθηκε μια περιοχή εκτεινόμενη κατά μήκος των ακτών της Μαύρης Θάλασσας από την πόλη Μεσημβρία στον Βορρά μέχρι τον Δέρκο στον Νότο. Φαίνεται ότι περιελάμβανε επίσης το λιμάνι της Σηλυμβρίας στα δυτικά της Κωνσταντινούπολης. Αυτή ήταν η περιοχή που παραχωρήθηκε στον Δεσπότη Κωνσταντίνο το 1425 και ήταν σημαντική από στρατηγική άποψη, στο βαθμό που κάλυπτε τις βόρειες προσβάσεις της Κωνσταντινούπολης²⁸.

Τον Νοέμβριο του 1427 αναχώρησε από την Κωνσταντινούπολη ο αυτοκράτορας και στις 26 Δεκεμβρίου έφθασε στον Μοριά μαζί με τον αδελφό του Κωνσταντίνο, προκειμένου να καρεί μοναχός ο αδελφός τους Θεόδωρος, ενώ ο Κωνσταντίνος θα αναλάμβανε τη διοίκηση του δεσποτάτου. Στο μεταξύ ο Θεόδωρος άλλαξε γνώμη και δεν έγινε μοναχός. Μαζί τους στον Μοριά πήγε και ο Σφραντζής, ο οποίος και τυπικά εισήλθε τότε στην υπηρεσία του Κωνσταντίνου²⁹. Ερχόμενοι στην Πελοπόννησο στράφηκαν εναντίον των περιοχών που εξουσίαζε ο Κάρολος, όπως μας πληροφορεί ο Σφραντζής. Πρόκειται για τον Ιταλό ηγεμόνα της Ηπείρου και του νησιού της Κεφαλονιάς, Κάρολο Τόκκο, ο οποίος είχε καταλάβει τη Γλαρέντζα και την πεδιάδα της Ηλείας στη βορειοδυτική πλευρά της χερσονήσου. Ωστόσο, το 1427 σε μια ναυτική αψιμαχία με τους Βυζαντινούς, κοντά στα νησιά Εχινάδες, τα πλοία του Καρόλου Τόκκο βυθίστηκαν και ο ίδιος παραδέχθηκε την ήττα του. Συμφώνησε να επιστρέψει τις πρόσφατες κατακτήσεις του³⁰. Επειδή, όμως, οι Βυζαντινοί δεν θα μπορούσαν να κατακτήσουν όλα τα εδάφη των Τόκκο, αλλά ούτε ο Κάρολος θα μπορούσε να διαφυλάξει την περιοχή που του είχε απομείνει «έφάνη καλόν» να

²⁶ Nicol (2010) 24

²⁷ Σφραντζής, Γ., (2006), *Βραχύ Χρονικό*, XIII 1, XIV 1

²⁸ Nicol (2010) 25

²⁹ Σφραντζής, Γ., (2006), *Βραχύ Χρονικό*, XV 1,2

³⁰ Nicol (2010) 26,27

νυμφευθεί ο Κωνσταντίνος την ανεψιά του Καρόλου και να λάβει ως προίκα τις κτήσεις των Τόκκο στην Πελοπόννησο. Ο ίδιος ο Σφραντζής παρέλαβε τη Γλαρέντζα τον Μάιο του 1428. Ο γάμος τελέστηκε τον Ιούλιο του 1428 στους μύλους, έξω από την πόλη της Πάτρας. Εκεί βρισκόταν το στρατόπεδο των Παλαιολόγων, καθώς οι Βυζαντινοί πολιορκούσαν την Πάτρα³¹.

Σχετικά με την ταυτότητα της νύφης, ήταν μέχρι πρόσφατα κοινώς αποδεκτό ότι η σύζυγος του Κωνσταντίνου ήταν η Maddalena Tocco³². Όμως οι διάφορες ιστοριογραφικές πηγές και τα χρονικά δεν αναφέρουν το λατινικό όνομά της, αλλά την αναφέρουν με το ελληνοπρεπές όνομα, που έλαβε με το γάμο της, Θεοδώρα. Τελευταία, ο Sebastian Kolditz υποστήριξε σε άρθρο του ότι η σύζυγος του Κωνσταντίνου δεν ήταν η Maddalena, αλλά η Creusa. Η άποψη αυτή τεκμηριώνεται επαρκώς με την παρουσίαση ενός παπικού εγγράφου (2-8-1434), στο οποίο ο πάπας Ευγένιος Δ΄ (1431-1447) αναθέτει στον αρχιεπίσκοπο Βενετίας και στους επισκόπους Αμιένης και Cefalu να φροντίσουν για την εκτέλεση της δικαστικής απόφασης, για να αποδοθεί στον Κάρολο Β΄ Tocco όλη η ακίνητη περιουσία που είχε δοθεί ως προίκα στην αδελφή του Κρέουσα για το γάμο της με τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο, καθώς είχε συνομολογηθεί ότι η προίκα θα επέστρεφε στον θείο της και σε κάθε νόμιμο κληρονόμο του³³. Συνεπώς, η νύφη ήταν η Κρέουσα Τόκκο.

Ο γάμος με την κόρη του Λεονάρδο Β΄ Τόκκο ήταν ιδιαίτερα επωφελής, αφού εξασφάλιζε στον Κωνσταντίνο ένα στρατηγικό τμήμα της βορειοδυτικής Πελοποννήσου που μαζί με το σημαντικό λιμάνι της Γλαρέντζας του ήταν απαραίτητο για να εδραιώσει την κυριαρχία του στον Μορέα. Παράλληλα αποκτούσε και έναν ισχυρό σύμμαχο, που θα μπορούσε στο μέλλον να ενισχύσει τον αγώνα του εναντίον των Τούρκων, οι οποίοι το 1423 είχαν κάνει επιδρομή στην Πελοπόννησο. Η διατήρηση καλών σχέσεων με τους Φράγκους του κυρίως ελλαδικού χώρου, αποτελούσε συνέχεια της πολιτικής που είχε ακολουθήσει ο Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος. Επίσης, με τον συγκεκριμένο γάμο ο Κωνσταντίνος γινόταν παράλληλα σύγγαμβρος του Κεντυρίωνα Ζακαρία, καθώς ο γιος του Κεντυρίωνα είχε νυμφευθεί την αδελφή της Κρέουσας³⁴.

Αν και το συγκεκριμένο συνοικέσιο εξυπηρετούσε σε μεγάλο βαθμό τους στόχους και τις επιδιώξεις των Παλαιολόγων στην Πελοπόννησο, φαίνεται ότι υπήρχε ένα

³¹ Σφραντζής, Γ., (2006), *Βραχύ Χρονικό*, XVI.1,3

³² PLP, IX, αρ.21377

³³ Kolditz (2009) 157-160

³⁴ Σφραντζής, Γ., (2006), *Βραχύ Χρονικό*, XIX.8

μέρος του πληθυσμού που αποδοκίμαζε τις σχέσεις Λατίνων και Βυζαντινών, τις οποίες αυτό σηματοδοτούσε. Αυτό καταδεικνύει μία παράξενη επιστολή σε έμμετρο λόγο που στάλθηκε στον Δεσπότη Κωνσταντίνο, λίγο πριν από τον γάμο του. Ο συντάκτης που ισχυριζόταν ότι τα λόγια του διαπνέονται από θεία έμπνευση, αρχικά εκθειάζει τον Κωνσταντίνο για τη γενναιότητα που επέδειξε στο πεδίο των μαχών και τον παροτρύνει να συνεχίσει δυναμικά τον αγώνα εναντίον των εχθρών, και, προφανώς, εναντίον των Λατίνων της Πελοποννήσου για να τους εκδιώξει ολοκληρωτικά. Στη συνέχεια τον προειδοποιεί να μην παντρευτεί την ανεισιά του Καρόλου Τόκκο, καθώς δεν έπρεπε να εμπιστεύεται την οικογένεια Τόκκο³⁵.

Ο Κωνσταντίνος, αφού ο Θεόδωρος πείστηκε να του παραχωρήσει ικανό μέρος των εδαφών του, όπως το λιμάνι της Βοστίτσας, αρκετές κωμοπόλεις και φρούρια στη Λακωνία, την Καλαμάτα και τη Μεσσηνία, αρχικά είχε ως βάση του τη Γλαρέντζα. Τον Ιούλιο του 1428 οι τρεις αδελφοί, Ιωάννης, Κωνσταντίνος και Θωμάς ένωσαν τις δυνάμεις τους για την άλωση της Πάτρας, απέτυχαν όμως να καταλάβουν την πόλη και υποχώρησαν όταν οι αμυνόμενοι συμφώνησαν να καταβάλλουν στον Κωνσταντίνο ετήσιο φόρο υποτέλειας. Αργότερα ο Κωνσταντίνος μαζί με τον ακόλουθό του Γεώργιο Σφραντζή αποφάσισαν κρυφά να κάνουν δεύτερη απόπειρα πολιορκίας της Πάτρας, τον Μάρτιο του 1429. Κατά τη διάρκεια της πολιορκίας σε μια αιμαχία το άλογο του Κωνσταντίνου σκοτώθηκε, ενώ αυτός το ίππευε, αλλά ο ίδιος γλίτωσε τον θάνατο ή την αιχμαλωσία. Ο φίλος του ο Σφραντζής του έσωσε τη ζωή, αν και στην προσπάθεια αυτή τραυματίστηκε και αιχμαλωτίστηκε³⁶. Τελικά, ο Κωνσταντίνος κατάφερε να εξαγοράσει την Πάτρα καταβάλλοντας στους Βενετούς 6000 βενετικά δουκάτα.³⁷

Στη συνέχεια ακολούθησαν περισσότεροι θρίαμβοι. Η πρωτοβουλία του Κωνσταντίνου και των αδελφών του, με την υποστήριξη του αυτοκράτορα Ιωάννη Η', συνετέλεσε ώστε μέχρι το 1430 σχεδόν ολόκληρη η νότια Ελλάδα να έχει εκκαθαριστεί από τους ξένους άρχοντες και να έχει περιέλθει και πάλι υπό την Βυζαντινή εξουσία, με εξαίρεση τα βενετικά λιμάνια και τις αποικίες στο Άργος, το Ναύπλιο, την Μεθώνη και την Κορώνη. Οι επιτυχίες του Κωνσταντίνου

³⁵ Nicol (2010) 27

³⁶ Σφραντζής, Γ., (2006), *Βραχύ Χρονικό*, XVI.3-7, XVII.1,8,9

³⁷ Nicol (2010) 31

αντιστάθησαν, κάπως, τις τρομερές ειδήσεις που έφταναν από άλλα μέρη στον αυτοκράτορα σχετικά με τον επεκτατισμό των Τούρκων.³⁸

Όμως, ο Κωνσταντίνος ήταν άτυχος στην προσωπική του ζωή. Τον Νοέμβριο του 1429 η Θεοδώρα –ενάμιση περίπου χρόνο μετά τον γάμο της- πέθανε στο Στάμνηρο (Σανταμέρι της Αχαΐας), προκαλώντας βαθειά λύπη και στον σύζυγό της και στους οικείους του, επειδή ήταν «καλλίστη», όπως σημειώνει ο Σφραντζής. Αρχικά ενταφιάστηκε σε μία από τις εκκλησίες της Γλαρέντζας και αργότερα τη μετέφεραν στη μονή του Ζωοδότου στον Μυστρά, όπου ενταφιάζονταν τα μέλη της βασιλικής οικογένειας των Παλαιολόγων του Μυστρά.³⁹ Δύο από τους λόγιους του Μυστρά, ο Ιωάννης Ευγενικός και ο Βησσαρίων, επίσκοπος Νίκαιας, έγραψαν επιτάφιους λόγους για το θλιβερό γεγονός προσπαθώντας να παρηγορήσουν τον Κωνσταντίνο για την απώλεια της συζύγου του. Ιδιαίτερα ο Βησσαρίων, αφού στην αρχή του επιγράμματος επαινεί τη Θεοδώρα για την ομορφιά της και τις αρετές της που προσιδίαζαν στα πρότυπα μιας βυζαντινής βασίλισσας, εγκωμιάζει στη συνέχεια τον Κωνσταντίνο. Τον επαινεί για τις πολεμικές αρετές που επέδειξε στα πεδία των μαχών, αποδεικνύοντας πως ήταν άξιος τόσο για την ανάληψη της εξουσίας, όσο και για την κοινωνία του γάμου. Στο τέλος αναφέρεται στη σύντομη συμβίωση του ζεύγους και στους πόνους της δέσποινας που την οδήγησαν στον θάνατο. Φαίνεται ότι το διάστημα εκείνο η Θεοδώρα κυοφορούσε το παιδί του Δεσπότη Κωνσταντίνου και ο θάνατός της πιθανότατα να οφείλεται σε πρόωρο τοκετό.⁴⁰

Τον Μάρτιο του 1431 - όπως μας πληροφορεί ο Σφραντζής- πραγματοποιήθηκε η ανταλλαγή των περιοχών μεταξύ των δύο αδελφών και δεσποτών, Κωνσταντίνου και Θωμά. Ο Κωνσταντίνος πήρε τα Καλάβρυτα και όλα τα εκεί κάστρα του Θωμά, ενώ ο Θωμάς τη Γλαρέντζα και όλα τα κάστρα κοντά στην Ανδρούσα⁴¹. Επρόκειτο για μία φιλική ανταλλαγή που υποδηλώνει την επιθυμία του Κωνσταντίνου να βρίσκεται εγγύτερα στον Μυστρά και προφανώς είχε την έγκριση του αυτοκράτορα Ιωάννη, όπως και του μεγαλύτερου από τους τρεις Δεσπότες του Μορέως, του Θεοδώρου, ο οποίος κατείχε ακόμη τον Μυστρά. Η αρμονία στις σχέσεις του Κωνσταντίνου με τα αδέρφια του δεν διήρκεσε πολύ, λόγω του ζητήματος της πρωτοκαθεδρίας ανάμεσά τους. Ο αδελφός τους Ιωάννης, αν και είχε νυμφευθεί τρεις φορές, δεν είχε αποκτήσει

³⁸ Nicol (2010) 32

³⁹ Σφραντζής, Γ., (2006), *Βραχύ Χρονικό*, XX.9

⁴⁰ Λάμπρος (1908 α) I 117-122. Βλ. και του ιδίου (1930) IV 94-95.

⁴¹ Σφραντζής, Γ., (2006), *Βραχύ Χρονικό*, XXI.11

διάδοχο του θρόνου. Έτσι υποτίθετο ότι, όταν ερχόταν η ώρα, θα τον διαδεχόταν ένας από τους αδελφούς του. Ο ίδιος προτιμούσε τον Κωνσταντίνο και το γεγονός αυτό ήταν γνωστό στον Δεσπότη Θεόδωρο, ο οποίος και το έφερε βαρέως. Ο Κωνσταντίνος μπορούσε να τα πάει καλά με τον μικρότερο αδελφό του, Θωμά. Όμως οι προσωπικές του σχέσεις με τον Θεόδωρο δηλητηριάζονταν από τον φθόνο και την ζήλια.⁴²

Στις 23 Σεπτεμβρίου 1435 ο Κωνσταντίνος συνοδευόμενος από τον πιστό ακόλουθό του Σφραντζή έφτασε στην Κωνσταντινούπολη καλεσμένος του αυτοκράτορα. Σύντομα ήρθε στην Πόλη και ο δεσπότης Θεόδωρος για να βρίσκεται κι εκείνος εκεί ως δεύτερος αδελφός και διάδοχος του θρόνου. Ο αυτοκράτορας το επικύρωσε αυτό, έστω και χωρίς τη θέλησή του, επειδή αγαπούσε και ήθελε τον Κωνσταντίνο, όπως άλλωστε είχε διαβεβαιώσει πολλές φορές κρυφά με όρκο τον ίδιο τον Σφραντζή.⁴³ Ο αυτοκράτορας δεν κατάφερε να κάνει τους αδελφούς να συμφωνήσουν και έτσι εκείνοι επέστρεψαν χωριστά στον Μορέα έχοντας τη διάθεση να πολεμήσουν για τον σκοπό τους. Γύρω στα τέλη του 1436 ήρθαν από την πρωτεύουσα δύο επιδιαιτητές για να τους ηρεμήσουν και να αποτρέψουν έναν πιθανόν εμφύλιο πόλεμο. Μία τρίτη αποστολή της οποίας ηγείτο ο μελλοντικός πατριάρχης Γρηγόριος Μαμής οδήγησε σε συμφωνία ο Κωνσταντίνος να μετακινηθεί στην Κωνσταντινούπολη, ενώ οι αδελφοί του, Θεόδωρος και Θωμάς θα παρέμεναν Δεσπότες στον Μορέα. Στις 24 Σεπτεμβρίου του 1437 ο Κωνσταντίνος έφτασε στην Πόλη, επειδή ο αυτοκράτορας Ιωάννης Η΄ τον χρειαζόταν επειγόντως ως αντιβασιλέα, αφού σύντομα θα αναχωρούσε για την Ιταλία. Δεν είχε λεχθεί τίποτα για τον διορισμό του ως συναυτοκράτορα. Ο διορισμός του όμως δεύτερη φορά ως αντιβασιλέα φανέρωνε ξεκάθαρα ότι θεωρείτο ως διάδοχος του θρόνου. Ο Κωνσταντίνος ήταν εκείνος που δημιουργούσε τα λιγότερα προβλήματα και ήταν ο πιο έμπιστος από τους αδελφούς για τον αυτοκράτορα. Άλλωστε τις ικανότητές του ως αντιβασιλέας τις είχε αποδείξει ήδη το 1423-24 κατά την απουσία του Ιωάννη στη Δύση. Επιπλέον είχε την αμέριστη υποστήριξη της μητέρας του, της χήρας αυτοκράτειρας Ελένης Δραγάση.⁴⁴

Τον Νοέμβριο του 1437 ο αυτοκράτορας Ιωάννης Η΄ και η συνοδεία του αναχώρησαν για την προγραμματισμένη «ως μή ὄφελε» σύνοδο Φερράρας-

⁴² Nicol (2010) 33,34

⁴³ Σφραντζής, Γ., (2006), *Βραχύ Χρονικό*, XXII.5,7

⁴⁴ Nicol (2010) 34, 36 Βλ. και Σφραντζής, Γ., 2006, *Βραχύ Χρονικό*, XXII.11

Φλωρεντίας (1438-39), όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Σφραντζής εκφράζοντας την αντίθεσή του. Για τον Σφραντζή αυτή η σύνοδος ήταν η πρώτη και μεγαλύτερη αιτία για την κακοδαιμονία της Πόλης και την άλωσή της από τους Τούρκους.⁴⁵ Ο Ιωάννης Η΄ όμως έβλεπε ότι μετά την κατάληψη της Θεσσαλονίκης το 1430 δεν του έμενε άλλη επιλογή από το να στραφεί για βοήθεια στη Δύση. Έτσι τον Ιούλιο του 1439 υπέγραψε τη διακήρυξη της Ένωσης της Ελληνικής και της Λατινικής Εκκλησίας. Ο αυτοκράτορας επέστρεψε τον Φεβρουάριο του επόμενου έτους και η υποδοχή που του επεφύλαξαν οι Βυζαντινοί ήταν ψυχρή, γιατί πολλοί αισθάνθηκαν ότι τους είχε προδώσει. Τα αισθήματα του Κωνσταντίνου σχετικά με την Ένωση των Εκκλησιών ταυτίζονταν με εκείνα του αδελφού του. Δεν την υποστήριζε φανατικά, ούτε ήταν αντίθετος προς αυτήν. Αν όμως η θυσία του αυτοσεβασμού των Ορθοδόξων Χριστιανών είχε ως αποτέλεσμα μια σταυροφορία από την Δύση για την σωτηρία της Κωνσταντινούπολης, τότε δεν θα είχαν γίνει όλα μάταια.⁴⁶

Ο Κωνσταντίνος, παρά την επιστροφή του Ιωάννη Η΄ τον Φεβρουάριο του 1440, οπότε και έληξαν τα καθήκοντά του ως αντιβασιλέα, δεν αναχώρησε άμεσα για τον Μυστρά. Και αυτό συνέβη, γιατί σκόπευε να νυμφευθεί εκ νέου. Το ίδιο έτος έστειλε στη Λέσβο τον Γεώργιο Σφραντζή, όπως μας πληροφορεί ο ίδιος ο ιστορικός, για να διαπραγματευτεί το συνοικέσιο ανάμεσα στον κύριό του και στην κόρη του Γενουάτη λόρδου της Λέσβου. Ο Σφραντζής εξετέλεσε επιτυχώς την αποστολή που του ανατέθηκε. Μάλιστα ο ίδιος αναφέρει ότι δεν περιορίστηκε μόνο στην επίτευξη της συμφωνίας, αλλά διευθέτησε, πιθανότατα εγγράφως, και τον αρραβώνα ανάμεσα στον Κωνσταντίνο και την Αικατερίνη⁴⁷, κόρη του Dorino Gattilusio,⁴⁸ συνεχίζοντας μια μακρά παράδοση επιγαμιών ανάμεσα στις δύο οικογένειες. Με τον γάμο αυτό ο Κωνσταντίνος θα εξασφάλιζε συνεργασία και συμμαχία με τους Γενουάτες της Λέσβου, που ήταν πολύ κοντά στην πρωτεύουσα, αλλά και οικονομικά πλεονεκτήματα. Ο Κωνσταντίνος στις 27 Ιουλίου του 1441 ήρθε στη Μυτιλήνη για τον γάμο και τον Σεπτέμβριο του ίδιου χρόνου επέστρεψε στην Πελοπόννησο αφήνοντας τη βασίλισσα και σύζυγό του στον πατέρα της⁴⁹.

Στο μεταξύ, το διάστημα που ακολούθησε την ένωση των εκκλησιών κορυφώθηκε η αντιπαράθεση μεταξύ των γιων του Μανουήλ. Ο εγκαταστημένος στη Μεσημβρία

⁴⁵ Σφραντζής, Γ., (2006), *Βραχύ Χρονικό*, XXIII 1 και 4

⁴⁶ Nicol (2010) 37 Βλ. και σεβ. Σαββάτος (2017) τ.Π, 9

⁴⁷ Σφραντζής, Γ., (2006), *Βραχύ Χρονικό*, XXIV.7

⁴⁸ PLP, αρ.3589.

⁴⁹ Σφραντζής, Γ., (2006), *Βραχύ Χρονικό*, XXIV.11

Δημήτριος, ο οποίος στο παρελθόν είχε προσεγγίσει τους Οθωμανούς, διεκδικούσε συνεχώς, όχι μόνο να διαδεχθεί τον Ιωάννη στον θρόνο, αλλά ενδεχομένως και να τον αντικαταστήσει. Η έλλειψη διαδόχου του Ιωάννη Η΄ είχε προκαλέσει αναταραχή ανάμεσα στους αδελφούς του. Εν αναμονή των κινήσεων του Δημητρίου, ο Σφραντζής εστάλη από τον Κωνσταντίνο στον Ιωάννη Η΄ και τον σουλτάνο Μουράτ II. Ο βασικός στόχος της αποστολής του ήταν να προσφέρει στον Δημήτριο μια ανταλλαγή, τα εδάφη του Κωνσταντίνου στην Πελοπόννησο αντί αυτών του Δημητρίου στη Μεσημβρία. Όταν ο Σφραντζής έφθασε σε αυτόν ο Δημήτριος που εμφανιζόταν ως υπέρμαχος της διογκούμενης ανθενωτικής μερίδας, ρόλος που ταίριαζε στην προσωπική του φιλοδοξία για τον θρόνο, δεν είχε καμία διάθεση να ακούσει την πρόταση. Ο Δημήτριος ετοιμαζόταν να βαδίσει εναντίον της Κωνσταντινούπολης με στρατεύματα που ήταν παραχώρηση του σουλτάνου. Επειδή ο κίνδυνος ήταν άμεσος, ο αυτοκράτορας κάλεσε τον Κωνσταντίνο για να βοηθήσει στην άμυνα της πόλης⁵⁰.

Τον Ιούλιο του 1442 ο Κωνσταντίνος αναχώρησε από τον Μυστρά με σκοπό να βοηθήσει τον αδελφό του στην Κωνσταντινούπολη, που ήδη από τον Απρίλιο είχε δεχτεί επίθεση από τον Δημήτριο και τους Τούρκους. Πριν φτάσει σταμάτησε στη Λέσβο για να πάρει τη γυναίκα του και συνεχίζοντας το ταξίδι του αποκλείστηκε από τον τουρκικό στόλο στη Λήμνο. Για μερικούς μήνες ο ίδιος και η σύζυγός παρέμειναν σε κατάσταση πολιορκίας, παρά το γεγονός ότι οι Βενετοί έστειλαν από την Κωνσταντινούπολη οκτώ γαλέρες για να τον βοηθήσουν σε αυτό που οι ίδιοι περιέγραψαν ως αξιέπαινη αντίστασή του. Κατά τη διάρκεια αυτών των μηνών η Αικατερίνη, που ήταν ευάλωτη λόγω της εγκυμοσύνης, ταλαιπωρημένη από τις συνθήκες πολιορκίας, αρρώστησε, απέβαλε και τελικά πέθανε τον Αύγουστο του 1442 στο Παλαιόκαστρο της Λήμνου, όπου και ενταφιάστηκε⁵¹.

Τον Νοέμβριο του 1442 ο Κωνσταντίνος, χήρος για δεύτερη φορά, έφτασε στην Κωνσταντινούπολη, ενώ το κίνημα του Δημητρίου είχε ήδη αποτύχει. Ο αυτοκράτορας παραχώρησε στον Κωνσταντίνο το φρούριο της Σηλυβρίας, στη Θάλασσα του Μαρμαρά, από όπου θα μπορούσε να κατασκοπεύει τις κινήσεις του Δημητρίου. Τον Μάρτιο του 1443 ο Γεώργιος Σφραντζής διορίστηκε κυβερνήτης της

⁵⁰ Nicol (2010) 39,40

⁵¹ Σφραντζής, Γ., (2006), *Βραχύ Χρονικό*, XXV.3,4

Σηλυβρίας στο όνομα του κυρίου του. Όμως, τον Ιούνιο του 1443 ο Θεόδωρος πρότεινε στον αυτοκράτορα μία νέα συμφωνία. Ο Θεόδωρος θα παραχωρούσε το Δεσποτάτο του Μυστρά στον Κωνσταντίνο, ενώ ο ίδιος θα εγκαθίστατο στη Σηλυβρία. Όλοι συμφώνησαν με αυτόν τον διακανονισμό. Αυτή η ενέργεια θα έφερνε δυνητικά τον Θεόδωρο πιο κοντά στον θρόνο. Θα καθιστούσε, όμως, τον Κωνσταντίνο τον προφανή διάδοχο, ως Δεσπότη της πρωτεύουσας του Μορέως. Τον Οκτώβριο του 1443 ο Κωνσταντίνος αναχώρησε από την Πόλη με πλοίο για τη νέα του θέση στον Μυστρά.⁵²

Κωνσταντίνος : Δεσπότης στον Μυστρά.

Ο Κωνσταντίνος, όταν τον Οκτώβριο του 1443 ήλθε ως Δεσπότης στον Μυστρά, ουσιαστικά αναλάμβανε τη διακυβέρνηση, τη διοίκηση και την άμυνα του Μορέως μαζί με τον αδελφό του, Θωμά, που κυβερνούσε το πρώην Πριγκιπάτο της Αχαΐας. Ο Κωνσταντίνος έμενε στο παλάτι των Δεσποτών στον Μυστρά, ο οποίος αναγνωριζόταν ανέκαθεν ως η πρωτεύουσα και το κέντρο της Βυζαντινής Πελοποννήσου. Ο Κωνσταντίνος μη έχοντας πρόβλημα με τον Θωμά και με τους άλλους αδελφούς του, Θεόδωρο και Δημήτριο, να έχουν βγει από τον δρόμο του, διέβλεπε την πιθανότητα να ενώσει και πάλι το Δεσποτάτο και να το καταστήσει ασφαλές, σχεδόν αυτόταρκες Πριγκιπάτο. Ο Μυστράς, που τον 15^ο αιώνα είχε γίνει η πολιτιστική πρωτεύουσα του βυζαντινού κόσμου, παρείχε μια πιο συναρπαστική και δημιουργική ατμόσφαιρα από ό,τι η συσσωρευμένη κατήφεια και απόγνωση της Κωνσταντινούπολης. Εξακολουθούσαν να κτίζονται, ανακαινίζονται και να διακοσμούνται εκκλησίες, μοναστήρια και επαύλεις. Συγκροτούνταν βιβλιοθήκες και αντιγράφονταν χειρόγραφα. Μεταξύ των μορφωμένων ανθρώπων που ζούσαν στον Μυστρά τον καιρό του Κωνσταντίνου ήταν ο Βησσαρίων της Τραπεζούντας, τιτουλάριος Επίσκοπος της Νίκαιας και ο πολυμαθής δάσκαλός του, Γεώργιος Γεμιστός Πλήθων⁵³.

⁵² Nicol (2010) 40,41 Βλ. και

Σφραντζής, Γ., (2006), *Βραχύ Χρονικό*, XXV.6,7 και XXVI.1

⁵³ Nicol (2010) 42,43

Ο Δεσπότης Κωνσταντίνος, όταν εγκαταστάθηκε στον Μυστρά, άρχισε αμέσως να φροντίζει για τη στρατιωτική και διοικητική αναδιοργάνωση του δεσποτάτου με απώτερο σκοπό την ενίσχυση της άμυνας της Πελοποννήσου απέναντι στην τουρκική απειλή. Όπως μας πληροφορεί ο Σφραντζής, την άνοιξη του 1444 είχαν ολοκληρωθεί οι εργασίες για την ανακατασκευή του τείχους που έφραζε τον Ισθμό της Κορίνθου, το γνωστό Εξαμίλιον. Αμέσως μετά στράφηκε όχι εναντίον των Τούρκων, αλλά των Λατίνων γειτόνων του στα βόρεια του Ισθμού. Οπωσδήποτε ενθαρρύνθηκε από τα νέα που έρχονταν από τη Δύση. Η σταυροφορία του πάπα, η ανταμοιβή των Βυζαντινών για την υποταγή τους στη Φλωρεντία, ξεκίνησε από την Ουγγαρία τον Ιούλιο του 1443. Ο Κωνσταντίνος ήθελε να έχει άμεση ενημέρωση για τα γεγονότα. Γι' αυτό τον Ιούλιο του 1444 έστειλε τον Γεώργιο Σφραντζή να συζητήσει με τους ηγέτες της σταυροφορίας, Λαδίσλαο της Ουγγαρίας, καρδινάλιο Τσεζαρίνι και τον βενετό ναύαρχο Αλοΐζο Λορδάν (Αλβίζε Λορεντάνο).⁵⁴

Λίγους μήνες, αφότου ξεκίνησε η σταυροφορία του Πάπα, το 1444, ο Κωνσταντίνος εισέβαλε στην Αττική. Το δουκάτο των Αθηνών και των Θηβών, που είχαν εγκαθιδρύσει οι Φράγκοι, έπειτα από την Δ΄ Σταυροφορία, κυβερνούσε τότε ο Φλωρεντίνος Νέριος Β΄ Ατζαγιόλι, ο οποίος παρέμενε υποτελής στον σουλτάνο. Οι Τούρκοι ήταν απασχολημένοι και ο Νέριος απροετοίμαστος για μια εισβολή. Ο Κωνσταντίνος και ο στρατός του τον υποχρέωσαν να παραδώσει την Αθήνα και τη Θήβα. Ύστερα ο Κωνσταντίνος γεμάτος αισιοδοξία κατόρθωσε να επεκτείνει την εξουσία του στην κεντρική Ελλάδα. Όμως, τον Νοέμβριο του 1444 έληξε η τελευταία απόπειρα μιας σταυροφορίας εναντίον των Τούρκων στην ανατολική Ευρώπη, αφού ο στρατός των σταυροφόρων συνετρίβη στη Βάρνα από τον τουρκικό υπό την ηγεσία του Μουράτ. Όπως επιγραμματικά μας πληροφορεί ο Σφραντζής, ο βασιλιάς της Ουγγαρίας συγκαταλεγόταν στα θύματα του σουλτάνου⁵⁵. Έτσι απέτυχε αυτή η σταυροφορία που ο τελικός της σκοπός ήταν πράγματι η Κωνσταντινούπολη. Όμως, δεν έφτασε ποτέ εκεί και οι ανθενωτικοί της πόλης χάρηκαν γι' αυτό. Ο αυτοκράτορας Ιωάννης Η΄ έπρεπε τώρα να χαιρετήσει και να συγχαρεί τον σουλτάνο για τη νίκη του.⁵⁶ Όπως μπορούμε να συμπεράνουμε με βάση το ιστορικό έργο του Σφραντζή, ο Μυστράς αν και υπήρξε το διοικητικό και πολιτιστικό κέντρο του Δεσποτάτου, στα χρόνια του Κωνσταντίνου δεν υπήρξε ποτέ το επίκεντρο μιας

⁵⁴ Σφραντζής, Γ., (2006), *Βραχύ Χρονικό*, XXVI.3,4

⁵⁵ Σφραντζής, Γ., (2006), *Βραχύ Χρονικό*, , XXVI.7

⁵⁶ Nicol (1996) 565,567

ενιαίας και συγκεντρωτικής κυβέρνησης. Ο Κωνσταντίνος εξασφάλισε κάποια αφοσίωση στο πρόσωπό του διορίζοντας ως κυβερνήτες των μεγαλύτερων κωμοπόλεων άνδρες τους οποίους μπορούσε να εμπιστευθεί. Ο πιστός Σφραντζής ως αναγνώριση των υπηρεσιών που προσέφερε είχε αναλάβει τη διοίκηση του Μυστρά και των γύρω περιοχών, την Κόρινθο κυβερνούσε ο Ιωάννης Καντακουζηνός, την Πάτρα ο Αλέξιος Λάσκαρις, ενώ ως γενικό διαχειριστή του Δεσποτάτου είχε διορίσει ο Κωνσταντίνος τον Ευδαιμονοϊωάννη.⁵⁷

Τον χειμώνα του 1446 ο Σουλτάνος έστρεψε την εκδικητική μανία του προς την Πελοπόννησο θέλοντας να βάλει ένα τέλος στα φιλόδοξα σχέδια του Δεσπότη Κωνσταντίνου για περισσότερες κατακτήσεις. Στις 27 Νοεμβρίου στράφηκε ο σουλτάνος εναντίον του Εξαμιλίου και στις 10 Δεκεμβρίου το κυρίευσε και το κατέστρεψε.⁵⁸ Πολλοί από τους υπερασπιστές σφαγιάστηκαν ή αιχμαλωτίστηκαν. Οι δύο Δεσπότες, Κωνσταντίνος και Θωμάς, μόλις που κατάφεραν να γλυτώσουν τη σφαγή. Ο σουλτάνος συνέχισε την καταστροφική πορεία του προς την Πάτρα και τη Γλαρέντζα πριν αποχωρήσει από τον Μοριά. Οι δεσπότες Κωνσταντίνος και Θωμάς, για να διασώσουν ό,τι είχε απομείνει από τις κτήσεις τους, αναγκάστηκαν να δεσμευτούν με όρκο στον σουλτάνο ότι δεν θα ξανακτίσουν το Εξαμίλι και να πληρώνουν φόρο ως υποτελείς του.⁵⁹

Το θέμα της έλλειψης διαδόχου στον οίκο των Παλαιολόγων εξακολουθούσε να απασχολεί τον Κωνσταντίνο. Έτσι, τον Αύγουστο του 1447 ο πιστός Σφραντζής στάλθηκε στην Κωνσταντινούπολη για να διευθετήσει την πιθανότητα συνοικεσίου του Κωνσταντίνου με τη βασιλική οικογένεια της Τραπεζούντας ή της Γεωργίας, γιατί από αυτές τις περιοχές είχε εκδηλωθεί σχετικό ενδιαφέρον. Οι διαπραγματεύσεις υπήρξαν χρονοβόρες και, τελικά, χωρίς αποτέλεσμα, λόγω και των σημαντικών γεγονότων που ακολούθησαν. Τον Ιούνιο του 1448 πέθανε στη Σηλυβρία ο αδελφός του Κωνσταντίνου, Θεόδωρος. Στις 31 Οκτωβρίου του 1448 πέθανε και ο αυτοκράτορας Ιωάννης Η΄ Παλαιολόγος.⁶⁰

⁵⁷ Σφραντζής,Γ., (2006), *Βραχύ Χρονικό*, XXVII.1-4

⁵⁸ Σφραντζής,Γ., (2006), *Βραχύ Χρονικό*, XXVIII.3

⁵⁹ Nicol (1996) 569,570

⁶⁰ Σφραντζής,Γ., (2006) *Βραχύ Χρονικό*, , XXVIII.4,5,7

Ο Κωνσταντίνος αυτοκράτορας στην Κωνσταντινούπολη

Όταν πέθανε στην Πόλη ο αυτοκράτορας Ιωάννης Η΄, ο αδελφός του δεσπότης Κωνσταντίνος βρισκόταν στον Μυστρά. Στις 13 Νοεμβρίου έφθασε στην Κωνσταντινούπολη ο δεσπότης Θωμάς, που αγνοούσε τον θάνατο του αυτοκράτορα, και με την άφιξή του σταμάτησαν οι προσπάθειες του δεσπότη Δημητρίου και των υποστηρικτών του για να ανέβει εκείνος στο θρόνο. Όπως γνωρίζουμε, ο Δημήτριος είχε πολλούς υποστηρικτές μια και εκπροσωπούσε τα συμφέροντα της ανθενωτικής παράταξης και είχε ήδη εκδηλώσει τις βλέψεις του στον θρόνο. Οι κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης, όμως, δεν τον έκριναν άξιο, αφού μάλιστα ζούσε και ο μεγαλύτερος αδελφός του, που ήταν προικισμένος με όλες τις αρετές. Άλλωστε όλοι γνώριζαν ότι από τους πιθανούς διαδόχους εκείνος που είχε περισσότερο την εύνοια του αυτοκράτορα ήταν ο Κωνσταντίνος. Η αποφασιστική δράση της μητέρας του Ελένης αποσόβησε την κρίση. Η Ελένη, χήρα του Μανουήλ Β΄, διεκδίκησε το δικαίωμά της να ενεργήσει ως αντιβασίλισσα, έως ότου ο μεγαλύτερος εν ζωή γιος της Κωνσταντίνος φτάσει στην Κωνσταντινούπολη. Με απόφαση, λοιπόν, της Ελένης, αλλά και των δύο γιων της, τελικά, θέλησαν να πληροφορήσουν τον σουλτάνο ότι η μητέρα, οι αδελφοί, αλλά και η αγάπη όλων σχεδόν των κατοίκων της Πόλης, συνηγορούν στο να γίνει ο Κωνσταντίνος αυτοκράτορας. Έτσι, στις 6 Δεκεμβρίου του 1448 έστειλε τον Γεώργιο Σφραντζή για να ενημερώσει τον σουλτάνο Μουράτ, ο οποίος αναγνώρισε τον Κωνσταντίνο ως νέο αυτοκράτορα και έστειλε πίσω τον Σφραντζή με τιμές και δώρα.⁶¹

Αφού λύθηκε το θέμα της διαδοχής, στάλθηκαν από την Κωνσταντινούπολη στον Μορέα οι άρχοντες Αλέξιος Φιλανθρωπηνός Λάσκαρις και ο Μανουήλ Παλαιολόγος Ίαγρος για να αναγορεύσουν τον νέο αυτοκράτορα. Στις 6 Ιανουαρίου 1449 σε μια πολιτική τελετή στον Μυστρά, πιθανώς στο παλάτι των Δεσποτών, δόθηκε ο τίτλος του Αυτοκράτορα των Ρωμαίων στον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο. Υπήρξαν ιστορικά προηγούμενα για μια τέτοια διαδικασία. Στην περίπτωση, όμως, του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου η εκκλησιαστική τελετή της στέψης δεν έγινε ποτέ στην

⁶¹ Σφραντζής, Γ., (2006), *Βραχύ Χρονικό*, , XXIX.1,2,3 – βλ. και Nicol (2010) 61

Κωνσταντινούπολη, γιατί θα προκαλούσε σοβαρή αναταραχή. Αν στεφόταν αυτοκράτορας από τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, ο οποίος ήταν ενωτικός, ο Κωνσταντίνος θα όξυνε την ήδη υπάρχουσα θρησκευτική διάσταση. Ο νέος αυτοκράτορας συνετά σκεπτόμενος ήθελε να αποφύγει την αναζωπύρωση μιας θρησκευτικής διαμάχης. Στις 12 Μαρτίου 1449 ο Κωνσταντίνος με καταλανικό πλοίο έφτασε στην Πόλη, όπου έγινε δεκτός « παρά πάντων άσπασίως ». Στη συνέχεια έδωσε στους αδελφούς του, Δημήτριο και Θωμά, τη διακυβέρνηση του Δεσποτάτου του Μοριά. Πριν φύγουν για την Πελοπόννησο, σε μια επίσημη τελετή, παρουσία της αυτοκράτειρας-μητέρας και του αυτοκράτορα ορκίστηκαν ειρήνη μεταξύ τους, χωρίς, όμως, να τηρήσουν στη συνέχεια τους όρκους τους.⁶²

Στις 14 Οκτωβρίου 1449 ξεκίνησε ο Σφραντζής με μεγάλη συνοδεία για να επισκεφτεί τον βασιλιά της Ιβηρίας και τον βασιλιά της Τραπεζούντας. Σκοπός της αποστολής ήταν η σύναψη γάμου με όποια από τις οικογένειες έκρινε κατάλληλη ο Κωνσταντίνος, αφού ο έμπιστος Σφραντζής θα του είχε εκθέσει τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα της κάθε πλευράς. Η αποστολή αυτή διήρκεσε περίπου δύο χρόνια, οι διαπραγματεύσεις ήταν χρονοβόρες, κυρίως εξαιτίας προβλημάτων στην επικοινωνία και τελικά ξεπεράστηκαν από τα γεγονότα. Ενώ ο Σφραντζής βρισκόταν στην Τραπεζούντα τον Μάρτιο του 1450 πέθανε η μητέρα του αυτοκράτορα, καθώς και ο σουλτάνος Μουράτ, τον Φεβρουάριο του 1451. Ο θάνατος του Μουράτ και η άνοδος στον θρόνο του γιου του Μεχμέτ Β΄ προκάλεσε μεγάλη αναστάτωση και θλίψη στον Σφραντζή, καθώς διέβλεπε τον κίνδυνο που απειλούσε την Κωνσταντινούπολη.⁶³

Ο Σφραντζής, όταν πληροφορήθηκε τον θάνατο του Οθωμανού σουλτάνου Μουράτ Β΄ και ότι η χήρα του Μάρα Μπράνκοβιτς είχε γυρίσει στον πατέρα της, είχε τη γνώμη ότι διπλωματικά ήταν η καταλληλότερη νύφη για τον Κωνσταντίνο. Αμέσως εξέφρασε γραπτώς την ιδέα του στον αυτοκράτορα, καθώς και τις πιθανές ενστάσεις που θα μπορούσαν να υπάρξουν σε έναν πιθανό γάμο. Η Μάρα Μπράνκοβιτς, η αμήρισσα, όπως την αποκαλεί ο Σφραντζής, ήταν κόρη του Σέρβου Δεσπότη Γεωργίου Μπράνκοβιτς και ανειψιά του αυτοκράτορα Ιωάννη Δ΄. Η Μάρα Μπράνκοβιτς συγγένευε στενά με τις αυλές της Σερβίας και της Τραπεζούντας, ήταν πλούσια, ήταν βυζαντινή πριγκίπισσα και Οθωμανή σουλτάνα ιδίω δικαίωματι και ως

⁶² Σφραντζής, Γ., (2006), *Βραχύ Χρονικό*, XXIX. 4-7

⁶³ Σφραντζής, Γ., (2006), *Βραχύ Χρονικό*, XXX. 1-6

η σεβαστή μητριά του νέου σουλτάνου θα μπορούσε να έχει μεγάλη επιρροή στον ίδιο, αλλά και στην υπόθεση της ειρήνης. Όμως, ήταν ήδη περίπου πενήντα ετών και ήταν απίθανο να δώσει κληρονόμο του θρόνου. Ο Κωνσταντίνος, ωστόσο, ήταν πολύ ευχαριστημένος με την ιδέα του Σφραντζή και αμέσως έστειλε τον Μανουήλ Παλαιολόγο ως πρέσβη στη Σερβία για τα περαιτέρω. Η πρόταση έγινε ευμενώς δεκτή από τον πατέρα της Μάρας Γεώργιο Μπράνκοβιτς. Οι σύμβουλοι του αυτοκράτορα είχαν δισταγμένες απόψεις. Η ίδια η Μάρα, όμως, είχε αντιρρήσεις, αφού είχε πάρει όρκο ότι, αν ποτέ αποδεσμευόταν από τον γάμο της με τον άπιστο σουλτάνο, θα ζούσε το υπόλοιπο της ζωής της με αγνότητα και αφιερωμένη σε έργα φιλανθρωπίας.⁶⁴

Μετά τη ματαίωση του συνοικεσίου με τη θετή μητέρα του σουλτάνου, για λόγους που δεν διευκρινίζει ο Σφραντζής, αποφασίστηκε να παντρευτεί ο αυτοκράτορας τη δεσποσύνη από τη Γεωργία και όχι εκείνη από την Τραπεζούντα. Εφοδιασμένος με το προσχέδιο του γαμήλιου συμβολαίου με τον Γεωργιανό βασιλιά επέστρεψε ο Σφραντζής στην Κωνσταντινούπολη στις 14 Σεπτεμβρίου 1451. Φαινόταν ότι η αναζήτηση μιας αυτοκράτειρας επιτέλους τελείωνε. Είχε συμφωνηθεί ότι ο Σφραντζής θα επέστρεφε στην Γεωργία την ερχόμενη άνοιξη με πλοία για να συνοδεύσει την μέλλουσα αυτοκράτειρα στην Κωνσταντινούπολη. Όμως, για μια ακόμη φορά, τα γεγονότα πρόλαβαν τα σχέδια του Κωνσταντίνου. Ο τελευταίος βυζαντινός αυτοκράτορας ήταν μοιραίο να πεθάνει χωρίς σύζυγο και χωρίς απογόνους.⁶⁵

Όταν ο σουλτάνος επέστρεψε στην Ανδριανούπολη, τον χειμώνα του 1451, άρχισε τις προετοιμασίες για την ανοικοδόμηση ενός φρουρίου στην ευρωπαϊκή όχθη του Βοσπόρου, κοντά στον Ασόματο, στο στενότερο σημείο του διαύλου, σχεδιάζοντας τον αποκλεισμό της Βασιλεύουσας. Ο αυτοκράτορας τότε σκόπευε να στείλει τον Σφραντζή σε μια σύνθετη διπλωματική αποστολή. Αρχικά θα πήγαινε στην Πελοπόννησο, προκειμένου ο ένας από τους δύο δεσπότες να επιστρέψει στην πρωτεύουσα και, αν χρειαστεί, να φύγει σε αναζήτηση δυτικής βοήθειας. Στη συνέχεια θα πήγαινε στην Κύπρο για να εξασφαλίσει τη βοήθεια της ανεισιάς του βασίλισσας Ελένης, κόρης του αδελφού του, Θεόδωρου. Τέλος, θα έφερνε στην Πόλη

⁶⁴ Σφραντζής, Γ., (2006), *Βραχύ Χρονικό*, XXXI. 1-11 Βλ. και Nicol (1996) 584

⁶⁵ Nicol (2010) 73,74- Βλ. και Σφραντζής, Γ., (2006), *Βραχύ Χρονικό*, XXXII.1,9

τη μνηστή του αυτοκράτορα από την Ιβηρία (Γεωργία). Η αποστολή αυτή δεν φαίνεται να πραγματοποιήθηκε ποτέ, λόγω των συνεχών αναβολών αναχώρησης της αποστολής, εξαιτίας της επικινδυνότητας πλέον του ταξιδιού.⁶⁶

Η αντίστροφη μέτρηση είχε αρχίσει. Ο Μωάμεθ θέλοντας να ξεπεράσει στη φήμη τον πατέρα του και τους προγόνους του έκανε πλέον σαφείς τις προθέσεις του να καταλάβει την Πόλη. Το πρώτο βήμα ήταν η κατασκευή του φρουρίου, όπως αναφέραμε, για να το έχει ως ορμητήριο εναντίον του Βυζαντίου, να έχει τον έλεγχο των στενών και να περνά εύκολα τα στρατεύματά του από την Ασία στην Ευρώπη. Επειδή μάλιστα βιαζόταν να εφαρμόσει τα σχέδιά του, στις 26 Μαρτίου 1452 πήγε ο ίδιος να επιβλέψει τις διαδικασίες ανέγερσης του κάστρου. Ο Κωνσταντίνος κατάλαβε τα πανούργα σχέδιά του και ήθελε να αρχίσει πρώτος τον πόλεμο για να τον εμποδίσει. Όμως, οι σύμβουλοί του τον απέτρεψαν να το κάνει πιστεύοντας ότι θα ήταν προτιμότερο να τον βολιδοσκοπήσουν και ότι θα μπορούσαν να κυριεύσουν εύκολα το κάστρο. Αργότερα, βέβαια, κατάλαβαν ότι έτρεφαν φρούδες ελπίδες.⁶⁷

Οι εργασίες κατασκευής του ολοκληρώθηκαν τον Αύγουστο. Έγινε γνωστό ως δυτικό κάστρο, Ρούμελι Χισάρ. Ήταν φανερό ότι το καινούργιο φρούριο προοριζόταν για να κλείσει ο διάυλος από και προς την Μαύρη Θάλασσα, ώστε να αποκοπεί η Κωνσταντινούπολη από τον εφοδιασμό της με τρόφιμα και να στερήσει τον αυτοκράτορα από τους τελωνειακούς φόρους που πλήρωναν τα ιταλικά πλοία, που έπλεαν τον Βόσπορο. Επίσης θα αποτελούσε το κέντρο των επιχειρήσεων για την κατάληψη της Κωνσταντινουπόλεως. Στην πόλη υπήρξε πανικός.⁶⁸

Τον Ιούνιο του 1452 ο στρατός του Μωάμεθ επιτέθηκε αιφνιδιαστικά και συνέλαβε όλους όσους κατοικούσαν έξω από την Πόλη. Στις 31 Αυγούστου ξεκίνησε από το φρούριο και πλησίασε τα οχυρώματα της πόλης, προφανώς για λόγους κατασκοπίας, ενώ στις 3 Σεπτεμβρίου (1453) ο σουλτάνος αναχώρησε για την Ανδριανούπολη. Το φθινόπωρο του ίδιου έτους έστειλε τον Τουραχάν με πολυάριθμο τουρκικό στρατό κατά των δεσποτών του Μορέα και αδελφών του αυτοκράτορα, ώστε να τους εμποδίσουν να αφήσουν την Πελοπόννησο και να σπεύσουν σε βοήθεια της Πόλης.⁶⁹

Στις 4 Απριλίου 1453 ο σουλτάνος εμφανίστηκε ξανά έτοιμος για την τελική πολιορκία και περικύκλωσε την Πόλη, από στεριά και θάλασσα. Ο Σφραντζής αναφέρει ότι η στρατιωτική δύναμη των Οθωμανών ανερχόταν σε τετρακόσια πλοία

⁶⁶ Σφραντζής, Γ., (2006), *Βραχύ Χρονικό*, XXXIII.1,2 & XXXV.1

⁶⁷ Bekker, *Georgius Phrantzes*, (1838) 273,274

⁶⁸ Nicol (2010) 84

⁶⁹ Σφραντζής, Γ., (2006), *Βραχύ Χρονικό*, XXXV.2,3,4

και διακόσιες χιλιάδες στρατιώτες, ενώ η Πόλη είχε να αντιπαρατάξει τέσσερις χιλιάδες επτακόσιους εβδομήντα τρεις άντρες και διακόσιους περίπου ξένους.

Ο Σφραντζής μας διαβεβαιώνει για την ακριβή γνώση που είχε όσον αφορά τη στρατιωτική δύναμη των Βυζαντινών. Ο αυτοκράτορας είχε διατάξει τους δημάρχους κάθε περιοχής να καταγράψουν πόσες δυνάμεις μπορούσαν να παραταχθούν στο κάστρο και τι όπλα διέθεταν για την άμυνα. Όταν οι δήμαρχοι έφεραν τους καταλόγους, ο Κωνσταντίνος τους παρέδωσε στον έμπιστο Σφραντζή για να υπολογίσει με απόλυτη εχεμύθεια τις δυνάμεις που διέθετε η Πόλη, σε ανθρώπους και όπλα. Αφού το έκανε, σκυθρωπός και λυπημένος παρέδωσε στον Κωνσταντίνο τον κατάλογο, το «καταστιχόπουλον», όπως τον ονομάζει για το μικρό του μέγεθος, που υποδήλωνε και τη μικρή δύναμη των υπερασπιστών της Πόλης. Ο μικρός αριθμός των δυνάμεων θα έμενε μυστικός ανάμεσα στον αυτοκράτορα και τον πιστό του σύμβουλο.⁷⁰

Στη συνέχεια ο Σφραντζής χωρίς να αναφέρεται καθόλου στις προετοιμασίες πριν από τον πόλεμο, καθώς και στα γεγονότα της πολιορκίας, με λακωνική συντομία, μας πληροφορεί ότι η Πόλη κυριεύτηκε και ο αυτοκράτορας πέθανε. Συγκεκριμένα, παραστατικά και απλοϊκά αναφέρει: «Καί τῆ κθ^η Μαΐου, ἡμέρα γ^η, ὥρα τῆς ἡμέρας ἀρχῆ, ἀπῆρε τὴν Πόλιν ὁ ἀμηρᾶς ἐν ἧ ὥρα καί ἀλώσει τῆς Πόλεως καὶ ὁ μακαρίτης αὐθέντης μου κῦρ Κωνσταντίνος βασιλεύς ὁ Παλαιολόγος σκοτωθεὶς ἀπέθανεν, ἐμοῦ πλησίον οὐχ εὐρεθέντος τῆ ὥρα ἐκείνη, ἀλλὰ προστάζει ἐκείνου εἰς ἐπίσκεψιν δῆθεν ἄλλου μέρους τῆς Πόλεως».⁷¹

Η λιτή και επιγραμματική αναφορά του Σφραντζή στην άλωση της Πόλης φανερώνει τη θλίψη και τη συντριβή του για το γεγονός, καθώς και για τον τραγικό θάνατο του κυρίου του, χωρίς να κάνει καμία αναφορά στις δραματικές λεπτομέρειες που προηγήθηκαν. Επίσης, διαφαίνεται η θλίψη του για το ότι δεν βρισκόταν δίπλα στον Κωνσταντίνο εκείνες τις ώρες, επειδή με εντολή του βρισκόταν σε κάποιο άλλο σημείο της πόλης. Σε αντίθεση με άλλους ιστορικούς, για τον θάνατο του Κωνσταντίνου δεν μας δίνει καμία λεπτομέρεια. Ενώ στη συνέχεια αναφέρει λεπτομερώς πόσο έζησε ο Κωνσταντίνος, για πόσο διάστημα ήταν αυτοκράτορας και παραθέτει τον κατάλογο της οικογένειας των Παλαιολόγων. Συγκεκριμένα, αναφέρει ότι όλη η ζωή του μακαριστού και μάρτυρα αυτοκράτορα διήρκεσε σαράντα εννέα

⁷⁰ Σφραντζής, Γ., (2006), *Βραχύ Χρονικό*, XXXV.6,7,8

⁷¹ Σφραντζής, Γ., (2006), *Βραχύ Χρονικό*, XXXV.9

χρόνια, τρεις μήνες και είκοσι ημέρες, ότι βασίλευσε τέσσερα χρόνια, τέσσερις μήνες και εικοσιτέσσερις ημέρες και ότι ήταν ο όγδοος βασιλιάς της δυναστείας των Παλαιολόγων.⁷²

Στη συνέχεια ο στενός συνεργάτης και αφοσιωμένος φίλος του τελευταίου αυτοκράτορα Γεώργιος Σφραντζής προσπαθεί να μας πείσει ότι ο αυτοκράτορας ενήργησε, όπως θα έπρεπε σε κάθε περίπτωση, παίρνοντας κάθε αναγκαίο μέτρο για να σώσει την πόλη και τον λαό του. Γι' αυτό δεν μπορεί να υπάρχει καμιά αμφιβολία. Εστιάζοντας στην αρετή, την αξιοπρέπεια, το μεγαλείο και τη δύναμη ψυχής του αυτοκράτορα λέει χαρακτηριστικά: «ὁ δὲ μακαρίτης καὶ αὐθέντης μου ὁ βασιλεὺς, τί οὐκ ἔπραξεν κρυφίως καὶ φανερῶς πρὸς βοήθειαν τοῦ ὀσπιτίου αὐτοῦ καὶ τῶν Χριστιανῶν ἢ τῆς ζωῆς αὐτοῦ;»

Παρακάτω αποπειράται να απαντήσει σε εύλογα ερωτήματα που πιθανότατα είχαν θέσει πολλοί. Στο ερώτημα τι έκαναν οι χριστιανοί εκτός Πόλης για να βοηθήσουν τη φθίνουσα αυτοκρατορία ο Σφραντζής ξεκάθαρα απαντά ότι οι χριστιανοί της Δύσης αδιαφόρησαν εντελώς για την τύχη της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, παρά τις συνεχείς εκκλήσεις του Κωνσταντίνου για βοήθεια. Η Βενετία ήταν ιδιαίτερα αρνητική και αυτό οφειλόταν στην προσωπική έχθρα και κακία που έτρεφε ο Βενετός δόγης Foscarì για τον Κωνσταντίνο. Συγκεκριμένα, ενώ ο Κωνσταντίνος ήταν δεσπότης του Μορέως, λαμβάνοντας υπόψη την άμεση ανάγκη που είχε η αυτοκρατορία για βοήθεια, αλλά και με την προοπτική να ενώσει τα εδάφη του στην Πελοπόννησο με τις εκεί βενετικές κτήσεις είχε προταθεί γάμος μεταξύ του Κωνσταντίνου και της κόρης του Βενετού δούκα Francesco Foscarì. Έτσι, ενώ αρχικά ο Κωνσταντίνος είχε δεχθεί, όταν έγινε αυτοκράτορας άλλαξε γνώμη, θεωρώντας ότι η νύφη δεν ήταν κατάλληλη λόγω καταγωγής.

Κατόπιν, ο Σφραντζής αναρωτιέται τι έκανε η Εκκλησία της Ρώμης για να βοηθήσει την Πόλη, χωρίς όμως να δίνει απάντηση. Όπως αναφέρει, με τη μεσολάβηση του ίδιου, προσβλέποντας πάντα στην παπική βοήθεια, ο Κωνσταντίνος, μετά από πολλές συζητήσεις, δέχτηκε να μνημονεύεται ο πάπας μόνο στις λειτουργίες της Αγίας Σοφίας. Τελικά, με την ελπίδα για βοήθεια από τη Δύση, στις 12 Δεκεμβρίου 1452, τελέστηκε η ενωτική λειτουργία από τους Δυτικούς και Ορθοδόξους, παρόλο που η πλειοψηφία κλήρου και λαού ήταν αντίθετη.

⁷² Σφραντζής, Γ., (2006), *Βραχύ Χρονικό*, XXXV.10

Στη συνέχεια, ο Σφραντζής αναφέρεται σε ενέργειες του Κωνσταντίνου, που δεν ήταν σε θέση να γνωρίζει κανείς και που καταδεικνύουν τη διορατικότητα, αλλά και τις αγωνιώδεις προσπάθειες του αυτοκράτορα να αποτρέψει την επικείμενη συμφορά. Σ' αυτές συγκαταλέγονται η πρόταση να δοθεί η Λήμνος στον βασιλιά των Καταλανών, προκειμένου να υπάρξει βοήθεια, όπως και τα χρήματα και οι υποσχέσεις που έδωσε ο Κωνσταντίνος στη Χίο, χωρίς όμως αποτέλεσμα.

Επίσης, μας ενημερώνει ότι ο Κωνσταντίνος ήταν ενάρετος και θρήσκος, αφού έκανε νηστείες και προσευχές και υπήρξε ο «καλός ποιμένας», αφού βοηθούσε τους φτωχούς και έκανε δεήσεις στον Θεό για την απελευθέρωση των αιχμαλώτων. Παρόλα αυτά ο Θεός δεν βοήθησε μας λέει ο Σφραντζής εκφράζοντας την απορία του. Τέλος, με πικρία αναφέρεται σε εκείνους τους ανθρώπους που, ενώ δεν τον γνώριζαν, καταφέρονταν κατά του βασιλέως.⁷³

Σε αντίθεση με το *Minus*, στο τρίτο βιβλίο του *Chronicon Maius* έχουμε λεπτομερή αναφορά στα γεγονότα της Άλωσης και στον θάνατο του Κωνσταντίνου. Επίσης, και στο *Maius* επισημαίνεται ότι ο Κωνσταντίνος έκανε ό,τι μπορούσε για τη σωτηρία της Πόλης.

Στις 2 Απριλίου ο σουλτάνος έφτασε με πολυάριθμο πεζικό, ιππικό και στόλο και αμέσως έστησε τη σκηνή του απέναντι από την πύλη του αγίου Ρωμανού, με το στρατό να είναι γύρω του αμέτρητος σαν την άμμο της θάλασσας, όπως σημειώνει ο ιστορικός. Έτσι, έχοντας περικυκλώσει την πόλη σε όλη την περίμετρο των δεκαοκτώ μιλίων της, πολιορκούσε την Πόλη με κάθε τρόπο και κάθε είδους μηχανή. Τότε, ο Κωνσταντίνος οργανώνοντας την άμυνα έδωσε εντολή να τοποθετηθεί στην είσοδο του Κεράτιου κόλπου μια σιδερένια βαριά αλυσίδα για να εμποδίσει την επίθεση των εχθρικών πλοίων. Επίσης, ο βασιλεύς έδωσε διαταγή να τοποθετήσουν από τη μέσα πλευρά όσα πλοία κατά τύχη βρίσκονταν εκεί για να βοηθήσουν την Πόλη.⁷⁴

Παρά τις αλλεπάλληλες επιθέσεις του σουλτάνου με όσα μέσα διέθετε, η άμυνα των γενναίων υπερασπιστών της Πόλης ήταν επιτυχής και απέκρουαν κάθε προσπάθεια των Τούρκων. Ακόμη και τα γυναικόπαιδα εργάζονταν πυρετωδώς για να καλύψουν τα ρήγματα και να επισκευάσουν τα τείχη. Το γεγονός που εξόργισε τον σουλτάνο ήταν, όταν τρία γενοατικά καράβια και ένα από τη Σικελία, φορτωμένα με στάρι και προμήθειες για τους Βυζαντινούς, κατάφεραν να σπάσουν τον τουρκικό κλοιό και να φτάσουν στην Πόλη. Τότε ο σουλτάνος χάρη στην εφευρετικότητα των

⁷³ Σφραντζής, Γ., (2006), *Βραχύ Χρονικό*, XXXVI.1-14

⁷⁴ Bekker, *Georgius Phrantzes*, (1838) 237,238

μηχανικών του κατέστρωσε ένα πετυχημένο σχέδιο και μέσα σε μια νύχτα πέρασε ένα τμήμα του στόλου του από τη στεριά στο λιμάνι της Πόλης. Έτσι, θα μπορούσαν τώρα οι εχθροί από κοντινή απόσταση να προσβάλουν και τα παράκτια τείχη. Το γεγονός αυτό ανησύχησε και προβλημάτισε τον Κωνσταντίνο. Ακόμη, τον βασιλέα φόβιζε και ο μικρός αριθμός των υπερασπιστών της Πόλης.⁷⁵

Ο Κωνσταντίνος μέρα και νύχτα πάνω στο άλογο του περιπολούσε μαζί με τους υπόλοιπους στρατιώτες γύρω από τα τείχη και μέσα στην Πόλη προετοιμάζοντας και οργανώνοντας την άμυνα της Πόλης. Ένα επίσης σοβαρό πρόβλημα που τον απασχολούσε ήταν η έλλειψη χρημάτων για να πληρωθούν οι στρατιώτες. Τότε ο Κωνσταντίνος έδωσε εντολή να εκποιηθούν τα ιερά σκεύη των εκκλησιών λέγοντας: «ἂν ὁ θεὸς τὴν πόλιν λυτρώσῃται, τετραπλοῦν ἀποδώσω τῷ κυρίῳ μου».⁷⁶

Ο συγγραφέας παρουσιάζει τον Κωνσταντίνο να ασχολείται με κάθε πρόβλημα που προέκυπτε και να προσπαθεί να δίνει λύσεις. Έτσι, και στην περίπτωση της φιλονικίας των κορυφαίων στρατηγών του, Λουκά Νοταρά και Ιουστινιάνη, χωρίς να πάρει το μέρος κάποιου κατάφερε με συμβουλές να τους ηρεμήσει. Ειδικά ο Ιουστινιάνης πήρε πολύ θάρρος από τις συμβουλές του βασιλέως και αποδείχτηκε ικανότατος απέναντι στους εχθρούς εκείνες τις μέρες⁷⁷. Τον γενναίο Ιωάννη Ιουστινιάνη ο Κωνσταντίνος εκτιμούσε ιδιαίτερα, γι' αυτό του είχε αναθέσει να καλύπτει την Πύλη του Αγίου Ρωμανού μαζί με 400 Ιταλούς στρατιώτες, στο σημείο που οι Τούρκοι είχαν επικεντρώσει το μέγιστο βάρος της επίθεσής τους.⁷⁸

Το βράδυ της Δευτέρας 28 Μαΐου πληροφορήθηκαν οι Βυζαντινοί ότι την άλλη μέρα ο σουλτάνος θα ξεκινούσε ολοκληρωτική επίθεση με όλες του τις δυνάμεις από στεριά και θάλασσα για να κυριεύσει τη Βασιλεύουσα. Όπως μας ενημερώνει ο συγγραφέας στη Θεία Πρόνοια στήριζαν πλέον τις ελπίδες τους, επειδή γνώριζαν ότι το πλήθος των απίστων ήταν τεράστιο και ότι ένας υπερασπιστής της Πόλης αντιστοιχούσε σε πεντακόσιους από αυτούς. Έτσι, ο αυτοκράτορας πρόσταξε να γίνει λιτανεία. Αρχιερείς, ιερωμένοι και μοναχοί, τα παιδιά και οι γυναίκες σήκωσαν στα χέρια τους τα ιερά λάβαρα και τις θαυματουργές εικόνες και έκαναν λιτανεία σε όλα τα τείχη ικετεύοντας «Κύριε ελέησον» με δάκρυα στα μάτια.⁷⁹

⁷⁵ Bekker, *Georgius Phrantzes*, (1838) 247-252

⁷⁶ Bekker, *Georgius Phrantzes*, (1838) 256

⁷⁷ Bekker, *Georgius Phrantzes*, (1838) 262.263

⁷⁸ Bekker, *Georgius Phrantzes*, (1838) 253,254

⁷⁹ Bekker, *Georgius Phrantzes*, (1838) 271

Το φοβερό εκείνο βράδυ της Δευτέρας ο αυτοκράτορας συγκέντρωσε όλους τους άρχοντες, τους δημάρχους, τους εκατόνταρχους, άλλους προκρίτους και στρατιώτες και συγκινημένος τους απηύθυνε τον τελευταίο λόγο. Η σκηνή ήταν επιβλητική. Δύο διατυπώσεις του τελευταίου λόγου του αυτοκράτορα μας διασώθηκαν: η μία εκτενής, του πιστού του φίλου, του ιστορικού [Σ]Φραντζή και η άλλη, συντομότερη, του λατίνου αρχιεπισκόπου Μυτιλήνης Λεονάρδου. Η ταύτιση του περιεχομένου στις δύο αφηγήσεις πιστοποιεί τη γνησιότητά τους.

Ο Κωνσταντίνος δεν μπορεί να υποσχεθεί στους υπηκόους του πλούσια λάφυρα, όπως ο Μωάμεθ. Περιγράφει, όμως, με τον πιο έντονο και πειστικό τρόπο την ύψιστη τιμή που θα αποδοθεί στη χριστιανοσύνη και ολόκληρη τη Δύση, αν κατορθώσουν να αποκρούσουν την αποφασιστική αυτή έφοδο του εχθρού και συνάμα την τρομερή ταπείνωση και εξολόθρευση που τους περιμένει, αν υποκύψουν στους βάρβαρους πολιορκητές. Τους θυμίζει ότι είναι απόγονοι των αρχαίων Ελλήνων και τους προτρέπει να φανούν αντάξιοί τους. Ο ίδιος ξεκάθαρα δηλώνει ότι είναι έτοιμος να πεθάνει για την πίστη, την πατρίδα και τον λαό του. Ο θρυλικός ηγέτης του Βυζαντίου ομιλεί με ευγλωττία και σαφήνεια εμψυχώνοντας κλήρο, λαό και στρατό, πυροδοτώντας το φρόνημά τους και εξορκίζοντας όλους να θυσιάσουν για τα ύψιστα ιδανικά. Ο αυτοκράτορας επικαλείται τέσσερις λόγους για τους οποίους οι Βυζαντινοί έχουν χρέος να προτιμήσουν τον θάνατο από τη ζωή: «πρῶτον μὲν ὑπὲρ τῆς πίστεως ἡμῶν καὶ εὐσεβείας, δεύτερον δὲ ὑπὲρ τῆς πατρίδος, τρίτον δὲ ὑπὲρ τοῦ βασιλέως ὡς χριστοῦ κυρίου, καὶ τέταρτον ὑπὲρ συγγενῶν καὶ φίλων». Κατόπιν απευθύνθηκε στους Βενετούς και Γενουάτες. Αφού τους ευχαρίστησε για τις υπηρεσίες τους προς την Πόλη, τους διαβεβαίωσε για την εμπιστοσύνη του προς αυτούς κατά την επικείμενη μάχη και τους απηύθυνε αδελφική, θερμή και συγκινητική έκκληση να γίνουν ολόψυχα υπερασπιστές της πόλεως, που οι ίδιοι θεωρούσαν πάντα δεύτερη πατρίδα τους. Τους λέγει χαρακτηριστικά ότι «τὸ τεταπεινωμένον ἡμέτερον σκῆπτρον εἰς τὰς ὑμῶν χεῖρας ἀνατίθημι» και ότι όσους χαθούν τους περιμένει το αδαμάντινο στεφάνι του μαρτυρίου στον ουρανό και η μνήμη τους θα μείνει αξέχαστη στους αιώνες. Όλοι οι παρόντες τον διαβεβαίωσαν ότι ήταν έτοιμοι να θυσιάσουν γι'αυτόν τα πάντα. Έτσι, σαν νέος Αισχύλος του «ΠΑΙΔΕΣ ΕΛΛΗΝΩΝ ΙΤΕ» μίλησε ο ηρωικός και συνάμα τραγικός βασιλεύς, που η μοίρα του όρισε να φυλλάξει τις Θερμοπύλες της μεσαιωνικής μας ιστορίας.⁸⁰

⁸⁰ Ξανθάκη-Καραμάνου (2010-2011) 44,45. Βλ. και Bekker, *Georgius Phrantzes*, (1838) 272-278

Ο λόγος του αυτοκράτορα, ο οποίος ήταν ιδιαίτερα συγκινημένος, εμπύχωσε τον λαό του που με δάκρυα όλοι στα μάτια είπαν με μια φωνή: «ἀποθάνωμεν ὑπὲρ τῆς Χριστοῦ πίστεως καὶ τῆς πατρίδος ἡμῶν». Τα λόγια τους χαροποίησαν τον βασιλέα που τους ευχαρίστησε εγκάρδια. Τον εξαιρετικό εκείνο λόγο του αυτοκράτορα ακολούθησε σαν επίλογος, μια από τις πιο συγκινητικές στιγμές στην ιστορία. Όλοι οι άνδρες με την καρδιά τους να πάλλεται από συγκίνηση, όπως του βασιλιά τους, όλοι, επιφανείς και άσημοι, που επρόκειτο να θυσιάσουν σε λίγο τη ζωή τους «καρδίαν ὡς λέοντες ἐποίησαν» και με δάκρυα στα μάτια ζητούσαν συγχώρεση ο ένας από τον άλλο, χωρίς να τους ενδιαφέρει τίποτε άλλο παρά μόνο το να πεθάνουν για τη σωτηρία της πατρίδας. Κατόπιν ο βασιλεύς κατευθύνθηκε στον ιερό ναό της Αγίας Σοφίας και μετέλαβε των αχράντων μυστηρίων με δάκρυα στα μάτια. Εκείνη τη νύχτα κοινώνησαν ακόμα και πολλοί άλλοι. Ήταν η τελευταία λειτουργία στη Μεγάλη Εκκλησία της Αγίας Σοφίας, οι έσχατες στιγμές του άφθαστου και υπέροχου βυζαντινού μεγαλείου. Ο αυτοκράτορας επέστρεψε μετά στα ανάκτορα και ζήτησε συγχώρεση απ' όλους. Είναι αδύνατον να περιγραφεί η οδυνηρή εκείνη στιγμή με τους θρήνους και τους κλαυθμούς μέσα στα ανάκτορα. Ακόμα και αν κάποιος άνθρωπος, μας λέει ο συγγραφέας, ήταν καμωμένος από πέτρα ή ξύλο, δε θα μπορούσε να μείνει ασυγκίνητος μπροστά σ' αυτό το σπαραχτικό θέαμα και τις στιγμές της μεγάλης οδύνης.⁸¹ Ο Κωνσταντίνος σίγουρα γνώριζε ότι εξαιτίας της υπεροχής των Τούρκων οι πιθανότητες να νικήσουν ήταν λιγοστές. Προσπάθησε, ωστόσο, με κάθε τρόπο και κάθε μέσο να ενθαρρύνει τους στρατιώτες του και να τους οπλίσει με γενναιότητα. Την ύστατη ελπίδα, όμως, ο Κωνσταντίνος την είχε εναποθέσει στη δύναμη του Θεού.

Μετά τη σύντομη παραμονή του στα ανάκτορα, ο Κωνσταντίνος ανέβηκε στο αλόγο του και πήγε να επιθεωρήσει τα τείχη, προσπαθώντας να εμπυχώσει τους στρατιώτες που άγρυπνοι ήταν σε διαρκή επιφυλακή. Όλοι ήταν στους πύργους και τα τείχη εκείνη τη νύχτα. Ο [Σ]Φραντζής⁸² σε πολλά σημεία, όπως και εδώ, αφηγείται σε πρώτο πληθυντικό πρόσωπο θέλοντας να τονίσει την παρουσία του κοντά στον Κωνσταντίνο τις τελευταίες ώρες λίγο πριν από την Άλωση. Όπως χαρακτηριστικά λέει ο [Σ]Φραντζής, με το δεύτερο λάλημα του πετεινού, άρχισε η σφοδρή επίθεση των Τούρκων, χωρίς να υπάρξει κανένα σύνθημα. Η μάχη ξεκίνησε βίαια σαν έκρηξη

⁸¹ Bekker, *Georgius Phrantzes*, (1838) 278,279 Βλ. και Μελισσειδης –Μελισσειδου (2004) 64,65

⁸² Βλ. σημ. 1, κεφ. Ι

ηφαιστείου. Οι γενναίοι υπερασπιστές της Πόλης πρόβαλαν πεισματώδη αντίσταση. Σε μια κρίσιμη καμπή της μάχης την κατάσταση έσωσαν ο Θεόφιλος Παλαιολόγος και ο Δημήτριος Καντακουζηνός, που έτρεψαν τους Τούρκους σε άτακτη φυγή, γκρεμίζοντάς τους από τα τείχη και τις σκάλες. Σε εκείνο το σημείο έτρεξαν πολλοί για να βοηθήσουν, μαζί τους και ο Κωνσταντίνος έφιππος τους ενθάρρυνε και τους προέτρεπε να πολεμούν σθεναρά λέγοντας: «ὦ συστρατιῶται καὶ ἀδελφοί, στήτε ἀνδρείως, παρακαλῶ ὑμᾶς διὰ τοὺς οἰκτιρμούς τοῦ θεοῦ, ὅτι τὰ νῦν θεωρῶ τὸ πλῆθος τῶν ἐναντίον ἀρχὴν λαμβάνειν συγκοπήν ποιῆσαι, καὶ ὀλίγον διασκεδάζονται, καὶ οὐ κατὰ τὴν τάξιν αὐτῶν καὶ συνήθειαν ἔρχονται, καὶ ἡ νίκη ἐλπίζω εἰς θεόν τοῦ εἶναι ἡμετέρα. λοιπόν, ἀδελφοί, χαίρετε, ὅτι ὁ πολύτιμος στέφανος ὑμῖν ἔσεται, οὐχὶ μόνον φθαρτὸς καὶ γήινος ἀλλὰ καὶ ἐπουράνιος. ὁ θεός ὁ ὑπὲρ ἡμῶν πολεμεῖ, δειλία κατέχει τὸ πλῆθος τῶν ἀσεβῶν». Ο Κωνσταντίνος μόλις είδε ότι μειώνονταν και σκορπίζονταν οι εχθροί πίστεψε ότι θα νικούσαν. Τόνιζε ξανά, όπως και στη δημηγορία του, ότι τους περιμένει το πολύτιμο στεφάνι, τους υπενθύμιζε, όμως, και τις πιθανότητες να σκοτωθούν και ότι σε αυτήν την περίπτωση τους περιμένει το επουράνιο στεφάνι.

Δυστυχώς εκείνη την στιγμή που όλα φαίνονταν να πηγαίνουν καλά για τους Βυζαντινούς, τραυματίστηκε στο πόδι ο στρατηγός Ιωάννης Ιουστινιάνης και, κατά τα λεγόμενα του συγγραφέα, από τον φόβο του ξέχασε τη γενναιότητά του και έφυγε αναζητώντας γιατρό. Οι στρατιώτες του, όπως ήταν λογικό, τα έχασαν, φοβήθηκαν και άρχισαν να σκορπίζονται. Ο Κωνσταντίνος που βρέθηκε τυχαία εκεί και έμαθε τον λόγο της αναταραχής, πλησίασε τον Ιουστινιάνη που έφευγε και του είπε:

« Ἀδελφέ, τί τοῦτο πεποίηκας; στρέψον ἐν τῷ διατεταγμένῳ σου τόπῳ. ἡ πληγὴ αὕτη ὀλίγον τί ἐστι. στρέψον, ὅτι τὰ νῦν ἡ πλείων ἀνάγκη ἐστίν. ἡ πόλις εἰς χειρᾶς σου κρέμεται, ἵνα λυτρώσης αὐτήν.» Ο Κωνσταντίνος του είπε και άλλα πολλά, εκείνος όμως δεν απάντησε, αλλά πέρασε στον Γαλατά και πέθανε εκεί από την πίκρα και την περιφρόνηση.⁸³

Κατά τον Νικόλαο Τωμαδάκη, υπάρχει λογική ασυνέπεια σε αυτό το κομμάτι του χρονικού, αφού ο Γαλατάς παραδόθηκε αμέσως στον Μωάμεθ Β΄, οπότε δεν μπορούσε να πάει εκεί ο Ιουστινιάνης. Επίσης, για να πεθάνει κάποιος από τη λύπη του και όχι από τον τραυματισμό, πρέπει να περάσουν μέρες ακόμη και εβδομάδες, ενώ ο Ιουστινιάνης έφτασε στη Χίο ζωντανός και πέθανε εκεί. Ακόμη, η Πόλη δεν

⁸³ Bekker, *Georgius Phrantzes*, (1838) 280-284

αλώθηκε λόγω του ρήγματος στην άμυνα από τη φυγή του Ιουστινιάνη και αυτό φαίνεται από το πρωτότυπο κείμενο του Σφραντζή και από τη μαρτυρία του Κριτόβουλου κατά τον οποίο ο Ιουστινιάνης μεταφέρθηκε πρώτα σε μια σκηνή από τους Φράγκους που ήταν τριγύρω και ύστερα στα πλοία, παρόλο που τους παρακάλεσε ο Κωνσταντίνος να περιμένουν, ώσπου η μάχη να πέσει σε ύφεση. Αυτή η προσθήκη του συγγραφέα ίσως είναι επηρεασμένη από κάποια βενετική διήγηση, μειωτική για τον Ιουστινιάνη.⁸⁴ Σίγουρα οι στρατιώτες θα αποθαρρύνθηκαν μετά το περιστατικό, αφού ο Ιουστινιάνης φημιζόταν για τη γενναιότητά του, αλλά δεν ήταν αυτός ο λόγος που έπεσε η Πόλη. Οπωσδήποτε θα επικράτησε σύγχυση με την ξαφνική αναχώρησή του και η άμυνα κλονίστηκε. Η αριθμητική υπεροχή των Τούρκων ήταν ο πλέον καθοριστικός παράγοντας και η Πόλη, ακόμη και να μην είχε αποχωρήσει ο Ιουστινιάνης, αργά ή γρήγορα, θα έπεφτε στα χέρια των Τούρκων.

Σύμφωνα με τον συγγραφέα του *Chronicon Maius* ο τραυματισμός του στρατηγού Ιουστινιάνη προκάλεσε μεγάλη αναταραχή, με αποτέλεσμα να αναθαρρήσουν οι Τούρκοι. Οι εχθροί άρχισαν να σκαρφαλώνουν στα τείχη και οι γενναίοι υπερασπιστές της Πόλης, παρόλο που έριχναν μεγάλες πέτρες και βέλη εναντίον τους, λόγω της ολιγανθρωπίας τους, δεν μπορούσαν να εμποδίσουν τους εχθρούς να ανέβουν στα τείχη. Τότε, οι βυζαντινοί στρατιώτες άρχισαν να εγκαταλείπουν πλέον τα τείχη, πατώντας ο ένας πάνω στον άλλο, τρέχοντας μέσα στην πόλη για να σωθούν. Και ενώ αυτά συνέβαιναν, ακούστηκε από τη μεριά του λιμανιού μία φωνή: «*έάλω τὸ φρούριον, καὶ τὰ στρατήγεια καὶ τὰ σημαῖα ἄνωθεν ἐν τοῖς πύργοις ἔστησαν*». Οι φωνές αυτές προξένησαν τρόμο στους υπερασπιστές της Πόλης, ενώ, αντίθετα, οι Τούρκοι πήραν ακόμη περισσότερο θάρρος και αλαλάζοντας από χαρά, χωρίς κανένα φόβο, πλέον άρχισαν ν' ανεβαίνουν στα τείχη.

Ο «*δυστυχῆς βασιλεὺς καὶ αὐθέντης μου*», λέει ο [Σ]Φραντζής, μπροστά σ' αυτό το θέαμα, δακρυσμένος, ζητούσε βοήθεια από τον Θεό και προέτρεπε τους στρατιώτες του να πολεμούν με γενναιότητα. Όμως, καθώς δεν υπήρχε καμιά πιθανότητα για βοήθεια, όλα πλέον τελείωναν. Ο Κωνσταντίνος τότε, χωρίς ούτε για μια στιγμή να χάσει το θάρρος του, κέντρισε το ἄλογό του και σαν ἄλλος Σαμψών ὄρμησε εναντίον του πυκνότατου πλήθους των εχθρών προκαλώντας αξιοθαύμαστες ἀπώλειες στους αντιπάλους. Ο ηρωικός αυτοκράτορας σαν λιοντάρι πολεμούσε γενναία τους εχθρούς

⁸⁴ Τομαδάκης (1993) 158-160

και κρατώντας σφικτά στο δεξί του χέρι το σπαθί «τὸ αἷμα ποταμηδὸν ἐκ τῶν ποδῶν καὶ τῶν χειρῶν αὐτοῦ ἔρρεε».

Γύρω από τον αυτοκράτορα με ηρωισμό και ανδρεία μάχονταν αρκετοί επιφανείς άνδρες. Στα δεξιά του μαχόταν πεισματικά με νύχια και με δόντια, σαν αϊτός, ο δον Φραντζίσκο ντε Τολέντο που στάθηκε εκείνη την ημέρα ανώτερος από τον Αχιλλέα. Μαζί του πολεμούσε γενναία και ο Θεόφιλος Παλαιολόγος, ο οποίος, όταν είδε τον αυτοκράτορα να μάχεται για να σώσει την Πόλη, φώναξε με λυγμούς: « θέλω θανεῖν μᾶλλον ἢ ζῆν». Στο ίδιο σημείο πολεμούσε ηρωικά, σαν πραγματικά γενναίος στρατιώτης και ο Ιωάννης Δαλμάτης. Με υπέρμετρη ανδρεία, λέει ο συγγραφέας, πολέμησαν και οι άλλοι στρατιώτες, ώσπου στο τέλος έπεσαν όλοι νεκροί. Πριν πεθάνουν, όμως, είχαν επιφέρει στους Αγαρηνούς βαρύτερες απώλειες. Στην πύλη του Αγίου Ρωμανού, εκεί όπου οι εχθροί είχαν στήσει το φοβερό πυροβόλο και την τρομερή ελέπολη, με τα οποία γκρέμισαν τα τείχη και κατάφεραν από εκεί να πρωτοεισβάουν στην Πόλη, σκοτώθηκαν πάρα πολλοί μαχητές από ευγενική γενιά. Και επαναλαμβάνει ο συγγραφέας του *Chronicon Maius*, όπως και στο *Chronicon Minus*, ότι εκείνη την ώρα δεν βρισκόταν κοντά στον αυτοκράτορα, επειδή με δική του διαταγή είχε πάει να επιθεωρήσει κάποιο άλλο σημείο της Πόλης.⁸⁵

Ο θάνατος του Κωνσταντίνου.

Στις 29 Μαΐου, ημέρα Τρίτη και ώρα 2.30' το μεσημέρι του 1453 οι Τούρκοι κατέλαβαν την Κωνσταντινούπολη. Οι Αγαρηνοί μπήκαν στη Βασιλεύουσα. «Ὡ φρίξον ἦλιε, ὦ στέναξον γῆ!». Το τι επακολούθησε δεν το χωράει ο νους του ανθρώπου. Ό,τι έβλεπε κανείς από όσα γίνονταν προξενούσε πόνο. Θρήνοι και κλάματα στα σπίτια, στους δρόμους ουρλιαχτά. Κραυγές πόνου των ανδρών μέσα στις εκκλησίες, μοιρολόγια γυναικών και βαρβαρότητες. Σφαγές, λεηλασίες,

⁸⁵ Bekker, *Georgius Phrantzes*, (1838) 285-287 Βλ. και Μελισσειδης -Μελισσειδου (2004) 69

εξανδραποδισμοί, ανοσιουργήματα γίνονταν σε όλες τις γωνιές, τα σοκάκια και τις πλατείες της Πόλης.⁸⁶

Όταν έπεσε η Πόλη, το πρώτο που με επιμονή ζήτησε να μάθει ο σουλτάνος ήταν εάν ο βασιλεύς ζούσε ή είχε πεθάνει. Κάποιοι του ανέφεραν ότι είχε διαφύγει, μερικοί του έλεγαν ότι είναι κρυμμένος στην Πόλη και κάποιοι άλλοι του είπαν ότι είχε σκοτωθεί πολεμώντας. Ο σουλτάνος προκειμένου να εξακριβώσει την αλήθεια διέταξε να ερευνηθούν οι σωροί των πτωμάτων, Χριστιανών και Μουσουλμάνων. Προσπαθώντας να βρουν τον αυτοκράτορα έπλυναν τα κομμένα κεφάλια πολλών νεκρών. Στο τέλος αναγνώρισαν τον αυτοκράτορα από τους αυτοκρατορικούς χρυσούς αετούς που ήταν σκαλισμένοι στις περικνημίδες και τα πέδιλά του, όπως ήταν το έθιμο για την πανοπλία του αυτοκράτορα. Ο σουλτάνος χάρηκε, όταν έμαθε για τον θάνατο του τελευταίου αυτοκράτορα, και έδωσε εντολή στους χριστιανούς που βρέθηκαν εκεί να ταφεί με βασιλικές τιμές. Ο συγγραφέας θρηνεί για το γεγονός και μας πληροφορεί ότι ο βασιλεύς και μάρτυρας έζησε σαράντα εννέα χρόνια, τρεις μήνες και είκοσι ημέρες.⁸⁷

Η παραπάνω μαρτυρία από τον συγγραφέα του *Chronicon Maius* είναι η μόνη διήγηση που αναφέρει ότι ο Κωνσταντίνος έτυχε χριστιανικής ταφής. Ο αφοσιωμένος φίλος και πιστός σύμβουλος του αυτοκράτορα Γεώργιος Σφραντζής ήταν ο μόνος από τους τέσσερις ιστορικούς της Αλώσεως που βρισκόταν εκείνη την περίοδο στην Κωνσταντινούπολη και έζησε από κοντά τα τραγικά γεγονότα. Ο Σφραντζής είναι ο μόνος που θα μπορούσε να ξέρει για τον τρόπο θανάτου του τελευταίου αυτοκράτορα. Όμως, ο Σφραντζής στα απομνημονεύματά του μας διαβεβαιώνει ότι εκείνη τη στιγμή δεν βρισκόταν κοντά του, επειδή κατ' εντολή του έπρεπε να επιθεωρήσει την άμυνα σε άλλο σημείο της Πόλης. Μέχρι σήμερα δεν έχει αποδειχθεί ιστορικά ότι είχε βρεθεί το νεκρό σώμα του Κωνσταντίνου. Η αβεβαιότητα αυτή αντικατοπτρίζεται σε όλες τις σύγχρονες διηγήσεις και τις εκδοχές που υπάρχουν για τον θάνατό του.

Ο συγγραφέας του *Chronicon Maius*, αφού περιγράψει με λεπτομέρεια την κατάσταση που επικράτησε στην Πόλη, αμέσως μετά την Άλωση, αποδίδοντας ανάγλυφα το σκηνικό του πόνου και του ολέθρου που εγκαταστάθηκε στην άλλοτε Βασιλίδα των πόλεων, επιχειρεί, κατά κάποιο τρόπο, να απολογηθεί για τις πράξεις

⁸⁶ Bekker, *Georgius Phrantzes*, (1838) 288-290

⁸⁷ Bekker, *Georgius Phrantzes*, (1838) 290-291

του αυτοκράτορα. Όπως και στο *Chronicon Minus*, κατά τον ίδιο ακριβώς τρόπο και στο *Chronicon Maius*, με κάποιες μικρές διαφορές, θέλει να τονίσει τι έκανε ο βασιλεύς για τη σωτηρία της Πόλης. Επισημαίνοντας ότι μόνο αυτός είναι σε θέση να γνωρίζει όλες τις προσπάθειες που έκανε ο Κωνσταντίνος, προκειμένου να σωθεί η Βασιλεύουσα, προσπαθεί να μας πείσει ότι ο αυτοκράτορας από την έναρξη της πολιορκίας είχε πάρει την απόφαση να σώσει με κάθε τρόπο την Πόλη ή να χαθεί μαζί της. Σχεδόν παραθέτει αυτούσιο το απόσπασμα του *Chronicon Minus* τονίζοντας ότι, αν ήθελε να σωθεί ο Κωνσταντίνος, εύκολα θα μπορούσε να διαφύγει και προσθέτει: «πλὴν οὐκ ἤθελεν, ἀλλ' ἠγωνίζετο ὡς ὁ ποιμὴν ὁ καλός, ὃς τίθησι τὴν ψυχὴν αὐτοῦ ὑπὲρ τῶν προβάτων, ὡς καὶ ἐποίησε». Χρησιμοποιώντας τη φράση από το Κατά Ματθαίον Ευαγγέλιο παρομοιάζει ο συγγραφέας τον Κωνσταντίνο με τον Ιησού Χριστό που, όπως Αυτός σαν καλός ποιμένας, έδωσε την ζωή του για τους ανθρώπους, το ίδιο έκανε και ο Κωνσταντίνος για τον λαό του.⁸⁸

⁸⁸ Bekker, *Georgius Phrantzes*, (1838) 327, 4-25

II. [Μιχαήλ] Δούκας

A. Η ζωή και το έργο του

Το βαπτιστικό όνομα του ιστορικού Δούκα μας είναι άγνωστο. Επειδή, όμως, ο παππούς του λεγόταν Μιχαήλ, συμπεράναν ότι και αυτός είχε το ίδιο όνομα. Για τον παππού του μας διηγείται ότι ήταν μεταξύ αυτών που σώθηκαν στο Βυζάντιο από τη σφαγή των οπαδών του Ιωάννη Καντακουζηνού. Επίσης, παραμένει άγνωστος ο τόπος της γέννησής του, καθώς και το έτος της γέννησής του.¹ Πιθανολογείται ότι γεννήθηκε γύρω στο 1400. Πέρασε το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του στην περιοχή της Φώκαιας - είχε ένα σπίτι στη Νέα Φώκαια – και στη Λέσβο. Το 1452 βρισκόταν στο Διδυμότειχο, απ' όπου μπόρεσε να παρακολουθήσει τις ετοιμασίες του Μωάμεθ Β΄ για την επίθεση κατά της Κωνσταντινούπολης. Εκείνα τα χρόνια ήταν στην υπηρεσία των Gattilusi της Λέσβου, όπου συμμετείχε σε διάφορες διπλωματικές αποστολές. Δεν γνωρίζουμε τον χρόνο θανάτου του. Το μόνο στοιχείο που μπορεί να μας χρησιμεύσει ως *terminus post quem* είναι ότι η αφήγησή του κλείνει με την κατάληψη της Λέσβου από τους Τούρκους το 1462

Το ιστορικό έργο του Δούκα μας έχει σωθεί μόνο σε ένα χειρόγραφο, τον κώδικα Par. gr. 1310 (15^{ος} /16^{ος} αιώνας). Επειδή έχει χαθεί από ένα φύλλο στην αρχή και στο τέλος του κώδικα, δεν μας έχει σωθεί ο τίτλος του έργου. Σύμφωνα με μεταγενέστερη υπόθεση και προσθήκη τιτλοφορείται ως *Βυζαντινοτουρκική Ιστορία*. Η ιστορία του Δούκα ξεκινά από τον Αδάμ με μια συνοπτική γενεαλογική - χρονογραφική επισκόπηση της παγκόσμιας ιστορίας ως τα χρόνια των Παλαιολόγων, ενώ διηγείται εκτενέστερα τα γεγονότα από την άνοδο στο θρόνο του Βαγιαζήτ, των αυτοκρατόρων Μανουήλ Β΄, Ιωάννη Η΄ και Κωνσταντίνου ΙΑ΄ (1391-1453) και συνεχίζει μέχρι την πολιορκία της Μυτιλήνης (1462).²

Ως άνθρωπος που συμμετείχε στην πολιτική ζωή, ο Δούκας δεν έτρεφε αυταπάτες για την αναπόφευκτη πορεία των γεγονότων που θα οδηγούσαν στην κατάλυση της

¹ Τωμαδάκης (1993) 18,19

² Hunger (2009) τ.Β΄ 346

βυζαντινής αυτοκρατορίας και στην οριστική νίκη των Τούρκων. Παρ' όλα αυτά, ο αυτοκράτορας της Κωνσταντινούπολης παρέμεινε γι' αυτόν ο *βασιλεύς*, ενώ τους σουλτάνους τους αναφέρει με τα μικρά τους ονόματα ή απλά ως *τυράννους*, δηλαδή σφετεριστές, σύμφωνα με τη βυζαντινή αντίληψη. Το πόσο ρεαλιστικά, όμως, στάθμιζε τα πολιτικά γεγονότα διαφαίνεται από την αντιπαράθεση των δύο αποσπασμάτων που παρουσιάζουν τη διαδοχή του Ιωάννη Η' από τον Κωνσταντίνο ΙΑ' και τη διαδοχή του Μουράτ Β' από τον Μωάμεθ Β'. Ενώ για την περιγραφή των γεγονότων στο Βυζάντιο, αρκείται σε λίγες γραμμές, η αλλαγή στον τουρκικό θρόνο περιγράφεται πολύ εκτενέστερα. Όσον αφορά την εκκλησιαστική πολιτική, ο Δούκας ήταν υπέρ της Ένωσης, τόσο από πολιτική όσο και από θρησκευτική άποψη. Πιστεύει ότι η πτώση της Κωνσταντινούπολης και όλης της βυζαντινής αυτοκρατορίας είναι η τιμωρία του Θεού για τις αμαρτίες των Βυζαντινών. Πίστευε, ωστόσο, στην προφορική παράδοση ότι οι Οθωμανοί ηγεμόνες και οι Παλαιολόγοι θα εξαφανίζονταν ταυτόχρονα από το πολιτικό προσκήνιο, όπως ταυτόχρονα είχαν φτάσει στην εξουσία.³

Το θέμα των προφητειών και των διαφόρων προβλέψεων και προρρήσεων στο έργο του Δούκα σχετικά με την πτώση της αυτοκρατορίας και το μέλλον του χριστιανικού γένους μας προβληματίζει. Γεγονός είναι ότι η πίστη του πως η τουρκική τυραννία θα εκλείψει στο τέλος, μετά την ολική καταστροφή του βυζαντινού κράτους, περνά στο κείμενό του αποσπασματικά και σε διαφορετικά συμφραζόμενα, όπως στο «προφητικό όνειρο» του Μουράτ Β' (XXXIII 8), αλλά και στον χρησμό που δόθηκε στον Μιχαήλ Η', με τη λέξη-κλειδί, *μαμάϊμι*, που υποδηλώνει τη σειρά των αυτοκρατόρων με τα αρχικά τους, που θα τον διαδεχτούν μετά το θάνατό του (XLII 14). Πρόκειται για τους αυτοκράτορες της δυναστείας των Παλαιολόγων: Μιχαήλ Η', Ανδρόνικο Β', Μιχαήλ Θ', Ανδρόνικο Γ', Ιωάννη Ε', Μανουήλ Β' και Ιωάννη Η'. Χαρακτηριστική είναι η παράλειψη του ονόματος του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου. Αλλά και η δήλωσή του ότι ξεκίνησε να γράφει το έργο του, επειδή πίστευε το τέλος της κυριαρχίας των Οθωμανών, στέκεται κάπως μετέωρη και ασαφής (XLII 14). Σε άλλο σημείο, ωστόσο, σημειώνει ότι άρχισε να γράφει με την προτροπή κάποιων μοναστριών (XXXVI 2).⁴

Από τους τέσσερις ιστορικούς της Αλώσεως, ο Δούκας είναι ο πιο ακριβής και καλά πληροφορημένος. Η συμμετοχή του σε διπλωματικές αποστολές και οι

³ Hunger (2009) τ.Β' 347,348

⁴ Καρπόζηλος (2015) 282,283

πολλαπλές επαφές του με εξέχουσες προσωπικότητες της εποχής του τον καθιστούν μοναδικό γνώστη των πολιτικών πραγμάτων, και από αυτήν την άποψη το έργο του αποκτά ιδιαίτερη σημασία για τον μελετητή της περιόδου των τελευταίων Παλαιολόγων. Ήταν καλός γνώστης της πολιτικής κατάστασης που επικρατούσε στα Βαλκάνια, όμως περισσότερο εξοικειωμένος ήταν με την πολιτική πραγματικότητα της Μικράς Ασίας και των νήσων του Αιγαίου. Οι πηγές του, και ιδιαίτερα των γεγονότων εκείνων για τα οποία ο ίδιος δεν είχε άμεση σχέση ή συμμετοχή, δεν μας είναι γνωστές. Ο συγγραφέας βασίστηκε στην αυτοψία και, όπως δηλώνει ο ίδιος, στηρίχτηκε σε προσωπικές μαρτυρίες αυτοπτών μαρτύρων –ούτως ακούσας γράφων (XXXVIII 13)- και ειδικά για την άλωση της Πόλης και τη μεγάλη σφαγή των αμάχων χρησιμοποιεί τις μαρτυρίες Τούρκων στρατιωτών (XXXIX 14).⁵

Ο Δούκας γράφει την ιστορία του ως Έλληνα και Ορθόδοξο προβάλλοντας μέσα από το έργο του την ελληνοχριστιανική του συνείδηση και θεωρούσε επαίσχυντο να μνημονεύει τα μεγαλουργήματα του ασεβούς βαρβάρου. Γι' αυτό ο ίδιος μία φορά ζητεί συγγνώμη, γιατί περιγράφει τις νίκες των απίστων και τις ήττες του λαού του. Γενικά το ιστορικό του έργο διακρίνεται για την ακρίβεια των πληροφοριών και την αξιοπιστία του. Οι σύγχρονοι μελετητές πιστεύουν ότι το έργο του Δούκα μπορεί να θεωρηθεί συνέχεια των απομνημονευμάτων του Ιωάννη Καντακουζηνού και του Νικηφόρου Γρηγορά και ότι αποτελεί συμπλήρωση των άλλων κειμένων της εποχής, όπως του Χαλκοκονδύλη, του Σφραντζή και του Κριτόβουλου⁶.

⁵ Καρπόζηλος (2015) 284,285

⁶ Τωμαδάκης (1993) 25,33

Βλ. και Hunger (2009) τ.Β' 348,349

B. Ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος στο έργο του Δούκα

Ο Δούκας αναφέρεται με συντομία στον Κωνσταντίνο την περίοδο που ήταν Δεσπότης στο Μυστρά. Συγκεκριμένα εστιάζει στην απόφαση του σουλτάνου Μουράτ να βαδίσει εναντίον της Πελοποννήσου μετά την περιφανή νίκη του στο Κόσοβο/Κοσσυφοπέδιο, τον Οκτώβριο του 1448, η οποία κατέληξε στην οριστική κυριαρχία των Τούρκων στα Βαλκάνια. Ο Κωνσταντίνος προσβλέποντας στην ολοκληρωτική ήττα των Τούρκων είχε εξέλθει από το Εξαμίλιο και είχε καταλάβει τη Θήβα και τα γύρω χωριά. Όμως, ο Μουράτ, μετά τη νίκη του, έστειλε πρέσβεις ζητώντας τις πόλεις του, ο Κωνσταντίνος, ωστόσο, αρνήθηκε. Αντίθετα, οχυρώθηκε στο Εξαμίλιο, το οποίο είχε ανοικοδομήσει πριν τέσσερα χρόνια, μαζί με εξήντα χιλιάδες στρατιώτες. Σε σύντομο διάστημα, τόσο ο ίδιος όσο και ο αδελφός του Θωμάς, ο δεσπότης Αχαΐας, προδόθηκαν από τους Αλβανούς που ήταν στο στρατό του Κωνσταντίνου, αλλά συνειδητοποιώντας έγκαιρα την προδοσία, κατόρθωσαν να διαφύγουν και διασώθηκαν. Κατόπιν, ο Μουράτ, αφού έκανε επιδρομή μέχρι την Πάτρα και τη Γλαρέντζα αφανίζοντας ό,τι έβρισκε στο δρόμο του, ξεθεμελίωσε το Εξαμίλιο, αφήνοντάς το ερείπιο και αιχμαλωτίζοντας πλήθος λαού, περισσότερους από εξήντα χιλιάδες⁷.

Στη συνέχεια ο ιστορικός αναφέρεται στον θάνατο του Ιωάννη Η', ο οποίος μετά την επιστροφή του από την Ιταλία (1440) έπεσε σε βαθιά κατάθλιψη λόγω του θανάτου της γυναίκας του, αλλά και εξαιτίας της αναταραχής που προκλήθηκε λόγω της Ένωσης των Εκκλησιών. Ο Δούκας εκφράζει την άποψη ότι ο Ιωάννης Η' υπήρξε ο τελευταίος αυτοκράτορας των Ρωμαίων, αφού ο Κωνσταντίνος δεν στέφθηκε ποτέ αυτοκράτορας στην Κωνσταντινούπολη. Χαρακτηριστικά ο ιστορικός σημειώνει ότι οι αξιωματούχοι προσκάλεσαν τον Κωνσταντίνο να έρθει στην Πόλη. Όταν ο Κωνσταντίνος έφτασε στην Κωνσταντινούπολη, έστειλε αμέσως πρεσβευτές στον Μουράτ με δώρα και προτάσεις συμφιλίωσης, γεγονός που χαροποίησε τον σουλτάνο⁸. Σε αυτό τη σημείο επισημαίνουμε τη διαφοροποίηση του Σφραντζή, ο

⁷ Grecu (1997) XXXII 7

⁸ Grecu (1997) XXXIII 1

οποίος στο *Χρονικό* του αναφέρει ότι στάλθηκε ο ίδιος ως απεσταλμένος από τον Κωνσταντίνο, προκειμένου να ενημερώσει τον σουλτάνο για την άνοδό του στον θρόνο του Βυζαντίου.

Τον Φεβρουάριο του 1451 πέθανε μετά από σύντομη ασθένεια ο σουλτάνος Μουράτ. Ο θάνατός του δεν ήταν οδυνηρός, όπως των προγόνων του, επειδή, όπως πιστεύει ο Δούκας, ο Θεός τον αντάμειψε για την καλή του διαγωγή προς τον λαό και για το ότι τηρούσε απαραβίαστες όλες τις ένορκες συνθήκες που συμφωνούσε. Κατόπιν, αναφέρεται στην άνοδο στον θρόνο του γιου του, Μεχεμέτ, κάνοντας λόγο για διάφορες εγκληματικές πράξεις του «αίμοβόρου θηρίου», όπως χαρακτηριστικά τον αποκαλεί. Ο Δούκας χαρακτηρίζει την άνοδο του νεαρού ηγεμόνα στην εξουσία ως γεγονός ανάρμοστο, αλλά, ωστόσο, επιτρεπτό από τον Θεό εξαιτίας των αμαρτιών των Βυζαντινών⁹.

Όταν ο Κωνσταντίνος πληροφορήθηκε την άνοδο του Μωάμεθ στον θρόνο, έστειλε αμέσως πρεσβευτές για να τον συλλυπηθούν για τον θάνατο του πατέρα του, αλλά και να τον συγχαρούν για την ανάρρησή του στον τουρκικό θρόνο. Εκείνος, όπως σημειώνει ο Δούκας, «ὁ πρὸ τοῦ ἀντιχρίστου ἀντίχριστος», «ὁ τῆς τοῦ Χριστοῦ ποιμνῆς φθορεὺς», «μεταμορφωθέντος εἰς ὄφιν Σατανᾶ» υποδέχτηκε την πρεσβεία και υπέγραψε μαζί τους νέες συμφωνίες, ορκίστηκε στον θεό ότι θα έχει αγάπη και ομόνοια με την Πόλη και τον δεσπότη Κωνσταντίνο και ότι θα έχει την ίδια φιλικότητα και διάθεση που είχε και ο πατέρας του προς τον αυτοκράτορα. Ο Μωάμεθ εκτός από τις ωραίες υποσχέσεις δώρισε στους Βυζαντινούς ετησίως τα εισοδήματα των χωριών γύρω από τον Στρυμόνα που αντιστοιχούσαν στο ποσό που είχαν ζητήσει οι Βυζαντινοί ως αποζημίωση για τη διατροφή και τα έξοδα του Ορχάν, μακρινού εξαδέλφου του Μωάμεθ που βρισκόταν εξόριστος στην Πόλη. Ανάλογες υποσχέσεις και εγγυήσεις για ειρήνη έδινε ο νέος σουλτάνος σε όλους τους χριστιανικούς λαούς που έσπευσαν να αποστείλουν πρεσβευτές για να του ευχηθούν για την ανάρρησή του στον οθωμανικό θρόνο.¹⁰

Εκείνη την εποχή οι χριστιανοί δεν ήταν οι μόνοι που πλανιόνταν ότι δεν είχαν να φοβηθούν τίποτα από τον νέο και ανώριμο σουλτάνο Μωάμεθ Β΄. Την ίδια αυταπάτη είχαν και οι μουσουλμάνοι εχθροί των Οθωμανών στη Μικρά Ασία. Το φθινόπωρο του 1451 μερικοί απ' αυτούς επαναστάτησαν και επιχείρησαν να ανακτήσουν την

⁹ Grecu (1997) XXXIII 6,7,8

¹⁰ Grecu (1997) XXXIII 12

ανεξαρτησία τους. Τότε ο Μωάμεθ κινήθηκε με ταχύτητα και κατέπνιξε την εξέγερση διαλύοντας τον όποιο μύθο περί ανικανότητάς του. Ο Κωνσταντίνος, όμως, δεν είχε υπολογίσει τον αντίπαλό του σωστά. Νωρίτερα το ίδιο έτος είχε στείλει ένα μήνυμα στον σουλτάνο με μία πρόταση η οποία είχε σαν αποτέλεσμα να προκαλέσει την οργή του. «Η μωρά των Ρωμαίων συναγωγή», όπως αποκαλεί την σύγκλητο της Κωνσταντινουπόλεως ο ιστορικός, και ο βασιλιάς Κωνσταντίνος είχαν αποφασίσει να στείλουν πρεσβευτές προς τον τύραννο, οι οποίοι εκ μέρους του Κωνσταντίνου δήλωναν ότι δεν απεδέχτο πλέον την ετήσια εισφορά για τη συντήρηση του Ορχάν. Ο Κωνσταντίνος πρότεινε είτε να διπλασιαστεί η εισφορά είτε να απελευθερώσουν τον Ορχάν, κάνοντας υπαινιγμό ότι στο πρόσωπο του Ορχάν είχε έναν όμηρο, έναν σφετεριστή του Σουλτανάτου. Ο Μωάμεθ εξοργίστηκε, όταν πληροφορήθηκε τα αιτήματα του Κωνσταντίνου, επειδή, όμως, προς το παρόν, δεν μπορούσε να αντιδράσει, η απάντησή του στο βασιλιά ήταν λακωνική. Υποσχέθηκε απλώς να εξετάσει τα αιτήματά τους για να μπορέσει να τα ικανοποιήσει, όταν θα επέστρεφε στην πρωτεύουσά του την Αδριανούπολη. Αυτό και έκανε χωρίς χρονοτριβή. Συνήψε ειρήνη με τους επαναστάτες στη Μικρά Ασία και πέρασε τον Βόσπορο τον χειμώνα του 1451. Θεωρούσε ότι ο Κωνσταντίνος είχε παραβιάσει τους όρους της συμφωνίας του Μαρτίου του 1449. Η βαθύτερη σκέψη του οπωσδήποτε ήταν πώς να αφανίσει ολοκληρωτικά τον αντίπαλό του. Χωρίς καθυστέρηση, ανακάλεσε τις μικρές παραχωρήσεις που είχαν γίνει τότε και έδωσε διαταγές να αρχίσει η κύκλωση της Πόλης. Ο Κωνσταντίνος είχε υποτιμήσει θανάσιμα τον εχθρό του.¹¹

Τον χειμώνα του 1451 ο Μωάμεθ διέταξε να συγκεντρωθούν από όλες τις επαρχίες του χίλιοι ικανότατοι οικοδόμοι και ισάριθμοι εργάτες και να μεταφερθούν οικοδομικά υλικά για να κατασκευάσει ένα φρούριο στο στενότερο μέρος του διαύλου, στο Ιερό Στόμιο, πάνω από την Πόλη. Ο λαός της Κωνσταντινούπολης φοβήθηκε τα χειρότερα, καθώς διαισθάνθηκε ότι όλες οι προφητείες για το τέλος της Πόλης και της καταστροφής του γένους μας επρόκειτο να επαληθευθούν. Με τον ερχομό της άνοιξης του 1452 οι κάτοικοι της Πόλης μπορούσαν να δουν ότι είχαν αρχίσει οι εργασίες για την ανοικοδόμηση του φρουρίου, που ο σουλτάνος θα ονόμαζε Πασκεσέν, ή κεφαλοκόφτη στην ελληνική μετάφρασή του. Τότε ο βασιλεύς Κωνσταντίνος θέλησε να διαμαρτυρηθεί και έστειλε αγγελιαφόρους στον Μωάμεθ στην Αδριανούπολη για να του υπενθυμίσουν τις συνθήκες και να του ζητήσουν να

¹¹ Grecu (1997) XXXIV 2,3,4 Βλ. και Nicol (2010) 81,82

αλλάξει τα σχέδιά του. Ο σουλτάνος αρνήθηκε κατηγορηματικά λέγοντας ότι η Πόλη δεν έχει κανένα δικαίωμα να του απαγορεύσει να χτίσει φρούριο στο Ιερό Στόμιο καθιστώντας σαφές ότι και οι δύο πλευρές του Βοσπόρου βρίσκονταν υπό Οθωμανικό έλεγχο. Με αλαζονεία και οργή διαμήνυσε στον Κωνσταντίνο ότι ο ίδιος δεν είναι όμοιος με τους προκατόχους του, ενώ απείλησε τους αγγελιαφόρους ότι θα γδάρει ζωντανό όποιον έρθει για να συζητήσει το ίδιο ζήτημα. Οι εργασίες για την ανέγερση του φρουρίου συνεχίζονταν με πυρετώδεις ρυθμούς, καθώς ο ίδιος ο σουλτάνος είχε αναλάβει την επίβλεψη της κατασκευής¹².

Τότε ο βασιλεύς Κωνσταντίνος άλλαξε στρατηγική, καθώς πλέον τα σχέδια του σουλτάνου ήταν ξεκάθαρα. Ο αυτοκράτορας έστειλε πρεσβευτές για να βρουν υπερασπιστές οι οποίοι θα προστάτευαν τους κατοίκους των χωριών που βρίσκονταν κοντά στην Πόλη, ώστε να μην καταστρέφουν οι Τούρκοι τη σοδειά τους, καθώς είχε πλησιάσει το καλοκαίρι. Επίσης, ο Κωνσταντίνος, προκειμένου να εξευμενίσει τον σουλτάνο και για την αποκλιμάκωση της έντασης που είχε δημιουργηθεί με την ανέγερση του Ρούμελι Χισάρ, ήταν αναγκασμένος να στέλνει στον «άνήμερον δράκοντα» διάφορα δώρα, τρόφιμα και ποτά. Όμως, μετά από το επεισόδιο, όπου οι Τούρκοι θανάτωσαν μερικούς κατοίκους της Πόλης, οι οποίοι διαμαρτυρήθηκαν, επειδή χρησιμοποιούσαν ως οικοδομικό υλικό για την ανέγερση του κάστρου κίονες από χριστιανικό ναό, ένα άλλο γεγονός μεγαλύτερης διάστασης έλαβε χώρα. Κάποιοι Έλληνες γεωργοί στους Επιβάτες, στη Θάλασσα του Μαρμαρά, εξοργίστηκαν υπερβολικά, όταν ο γαμπρός του σουλτάνου, Καγιάπεγ και η ακολουθία του, οι οποίοι πήγαιναν για να βοηθήσουν στις εργασίες του κάστρου, άφησαν ελεύθερα άλογα και υποζύγια να βοσκήσουν στη γη τους και να ρημάξουν τις σοδειές ακριβώς την ώρα που πλησίαζε η συγκομιδή. Ακολούθησε συμπλοκή, με αποτέλεσμα να σκοτωθούν πολλοί και Έλληνες και Τούρκοι. Όταν ο Καγιάπεγ ανέφερε στον σουλτάνο όσα συνέβησαν στους Επιβάτες, αυτός του έδωσε εντολή να σκοτώσει όλους τους κατοίκους του χωριού. Έτσι, οι Τούρκοι έσφαξαν περίπου σαράντα κατοίκους. Αυτό το περιστατικό, όπως σημειώνει ο Δούκας, ήταν η αιτία για να ξεκινήσει η σύγκρουση, η οποία θα κατέληγε στον «άφανισμόν τῶν Ῥωμαίων».¹³

Όταν ο βασιλεύς Κωνσταντίνος έλαβε γνώση του φρικτού φόνου των άτυχων αγροτών των Επιβατών, κατάλαβε πλέον ότι ο σουλτάνος ήταν αποφασισμένος για

¹² Grecu (1997) XXXIV 5,6,7,8

¹³ Grecu (1997) XXXIV 8.9.10

πόλεμο. Ο Κωνσταντίνος συνειδητοποίησε ότι οι προσπάθειες για τη διατήρηση της ειρήνης μόνο από την πλευρά του, και με κάθε θυσία, απέβαιναν εντελώς ανίσχυρες και αναποτελεσματικές ενόψει των πρόσφατων συμβάντων. Έως εκείνη τη στιγμή κυριαρχούσε ο φόβος του μήπως εξαγριώσει τον τρομερό γείτονα, ώστε ακόμη και το διάστημα που χτιζόταν το Ρούμελι Χισάρ εξακολουθούσε να επιτρέπει την είσοδο και την έξοδο των λίγων Τούρκων που ακόμη έρχονταν στην Πόλη για τις υποθέσεις τους. Τώρα, όμως, με καρτερία διαβλέποντας την επικείμενη καταστροφή ήταν αποφασισμένος να προετοιμάσει έναν έντιμο θάνατο για τον ίδιο, την Βασιλεύουσα και ό,τι απέμενε από την αυτοκρατορία.¹⁴

Έτσι, ο βασιλεύς Κωνσταντίνος έκλεισε αμέσως τις πύλες της πόλης, φυλακίζοντας και περιορίζοντας ταυτόχρονα όλους τους Τούρκους που έτυχε να βρίσκονται μέσα. Τρεις ημέρες αργότερα, όμως, τους απελευθέρωσε. Ανάμεσα σε αυτούς ήταν και κάποιοι ευνούχοι από το παλάτι του σουλτάνου τους οποίους απελευθέρωσε ο βασιλεύς, επειδή λύγισε από τα παρακάλια τους, δεδομένου ότι τους περίμενε ο θάνατος από τον σουλτάνο αν δεν επέστρεφαν μέχρι το βράδυ στο παλάτι. Στη συνέχεια, έστειλε πρεσβευτές διαμηνύοντας στον «τύραννο», που είχε πλέον επιλέξει τον δρόμο του πολέμου, παρά τις απέλπιδες προσπάθειες του Κωνσταντίνου να τον μεταπείσει ότι: «Εγὼ ἀπὸ τοῦ νῦν τὰς πύλας τῆς Πόλεως κεκλεισμένας ἔχων, καὶ τοὺς ἔνδον φυλάξω, ὅσον ἢ δύναμις. Σὺ δὲ καταδυναστεύων δυνάστευε, ἕως ὃ δίκαιος κριτὴς ἀποδώσει ἐκάστω, ἐμοὶ τε καὶ σοί, τὴν δικαίαν ἀπόφασιν».

Όταν άκουσε ο Μωάμεθ τη γεμάτη μεγαλείο τελευταία διακήρυξη του Κωνσταντίνου, χωρίς καθόλου να συγκινηθεί, αμέσως έστειλε παντού διαγγέλματα πολέμου. Ο βασιλεύς Κωνσταντίνος με διορατικότητα και προνοητικότητα είχε, από έξι μήνες πριν, πάρει μέτρα για να αντέξει η Πόλη σε έναν αποκλεισμό ή μία πολιορκία από τον εχθρό. Είχε φροντίσει με επιμέλεια να επισκευαστούν και επανδρωθούν τα τείχη, καθώς και να μεταφέρει μέσα στην πόλη τους χωρικούς που ζούσαν στα προάστια. Επίσης, είχε κάνει τις αναγκαίες προμήθειες σε τρόφιμα, καθώς είχε συγκεντρώσει στην πόλη όλο το θερισμένο σιτάρι.

Αφού ολοκληρώθηκε η ανέγερση του φρουρίου στο Ιερό Στόμιο, ο Μωάμεθ ανέθεσε τη φύλαξη του σε τετρακόσιους άνδρες δίνοντας εντολή «ὁ ἀλαζῶν» όλα τα πλοία που θα πήγαιναν από τον Ελλήσποντο προς τον Εύξεινο Πόντο και αντίστροφα να πληρώνουν δασμούς. Στην αντίθετη περίπτωση θα βυθίζονταν. Στη συνέχεια, ο

¹⁴ Schlumberger (1999) 40,41

σουλτάνος αναχώρησε για την Αδριανούπολη, έχοντας ετοιμάσει τα πάντα μέσα σε τέσσερις μήνες και ενώ βρισκόταν μόλις στο δεύτερο έτος της ηγεμονίας του¹⁵.

Το Φθινόπωρο του 1452 ο Μωάμεθ ευρισκόμενος στην Αδριανούπολη μέρα νύχτα, όπως σημειώνει ο ιστορικός, κατάστρωσε σχέδια εναντίον της Πόλης. Ένας Ούγγρος μηχανικός, ο Ουρβανός -ο Δούκας δεν αναφέρει εδώ το όνομά του, το οποίο γνωρίζουμε από τον Χαλκοκονδύλη¹⁶- θα βοηθούσε στα σχέδιά του. Το καλοκαίρι του 1452 ο Ουρβανός έφτασε στην Κωνσταντινούπολη για να προσφέρει τις υπηρεσίες του στον βυζαντινό αυτοκράτορα. Ο Κωνσταντίνος συμφώνησε να τον προσλάβει με ένα μισθό κατώτερο της τέχνης του και, τελικά, ούτε αυτός δινόταν κανονικά. Έτσι, έφυγε από την Πόλη και κατέφυγε στον Μωάμεθ Β'. Δεν γνωρίζουμε κατά πόσο η πληροφορία αυτή του Δούκα είναι σωστή, όμως θεωρείται ως μία λανθασμένη κίνηση του Κωνσταντίνου, αφού, αν είχε προσλάβει τον Ουρβανό, θα βοηθούσε καίρια στη μάχη κατά των εχθρών. Ο Ούγγρος μηχανικός παρουσίασε την τέχνη του στον σουλτάνο λέγοντάς του ότι μπορούσε να κατασκευάσει κανόνι που θα μπορούσαν να εκτοξεύσουν τέτοια βλήματα ικανά να καταστρέψουν ακόμη και τα τείχη της Βαβυλώνας. Ο Μωάμεθ αποφάσισε να του δώσει τετραπλάσιο μισθό από αυτόν που ζητούσε και να του προσφέρει κάθε δυνατή βοήθεια για την κατασκευή του τεράστιου κανονιού που θα γκρέμιζε τα τείχη της Βασιλεύουσας. Ο Ούγγρος μηχανικός μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα κατασκεύασε ένα μεγάλο κανόνι, το οποίο ο σουλτάνος τοποθέτησε στο Ρούμελι Χισάρ.¹⁷

Ένα βλήμα από αυτό το κανόνι στις 26 Νοεμβρίου του 1452 βύθισε το πλοίο του Βενετού Αντωνίου Ρίτζου που κατέπλεε από τον Εύξεινο Πόντο και δεν υπάκουσε τις εντολές των Οθωμανών να κατεβάσει πανιά και να σταματήσει για έλεγχο. Ο πλοίαρχος Ρίτζος και τριάντα ναύτες κατόρθωσαν να διασωθούν, όμως ο σουλτάνος διέταξε τον ανασκολοπισμό του καπετάνιου και τον αποκεφαλισμό των υπολοίπων, καθώς και να παραμείνουν άταφοι. Ο Δούκας, που αυτό το χρονικό διάστημα ήταν στον σουλτάνο ως απεσταλμένος του Γενουάτη δεσπότη της Λέσβου Γατελούζου, υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας αυτών των θλιβερών επεισοδίων. Ο Μωάμεθ προφανώς ικανοποιημένος από το αποτέλεσμα τον διέταξε να κατασκευάσει ένα μεγαλύτερο κανόνι, το οποίο άρχισε να κατασκευάζεται στην Αδριανούπολη και είχε

¹⁵ Grecu (1997) XXXIV 11,12

¹⁶ Bekker (1843) 385,11

¹⁷ Grecu (1997) XXXV1

ολοκληρωθεί η κατασκευή του μέχρι τον Ιανουάριο του 1453. Τον Ιανουάριο ο σουλτάνος πήγε στο Διδυμότειχο και αφού ολοκλήρωσε την πολεμική προπαρασκευή, θέλησε να δοκιμάσει το κανόνι. Η δοκιμή του υπήρξε εντυπωσιακή, όπως περιγράφεται με λεπτομέρεια από τον αυτόπτη μάρτυρα Δούκα: «Ἡ δὲ βοή ἀφίκετο μέχρι σταδίων ἑκατὸν τὸ μῆκος, ὁ δὲ λίθος ἔπεσε μακρόθεν τοῦ ἀφέντος τόπου ὡς μίλιον ἕν...». Ὅπως σημειώνει ο ιστορικός, αυτό που απασχολούσε πλέον τον σουλτάνο, σε μόνιμη βάση και κάθε στιγμή του, ήταν με ποιο μέσο και ποιον τρόπο θα κατακτήσει την Κωνσταντινούπολη.¹⁸

Από την άλλη πλευρά, όπως σημειώνει ο Δούκας, ας δούμε τι έκαναν οι κάτοικοι της Πόλης για να τη σώσουν από τα χέρια του «Ναβουχοδονόσορος». Ο Κωνσταντίνος γνωρίζοντας τις πενιχρές δυνάμεις που είχε για να αντιμετωπίσει τους Τούρκους έστειλε απεσταλμένους στη Ρώμη να ζητήσουν βοήθεια λόγω της Ένωσης των Εκκλησιών που είχε πραγματοποιηθεί στη Φλωρεντία το 1439 με αντάλλαγμα να μνημονεύεται ο πάπας στην Αγία Σοφία και να επιστρέψει ο πατριάρχης Γρηγόριος στον θρόνο του. Ο πάπας Νικόλαος έστειλε με συνοδεία στην Κωνσταντινούπολη τον καρδινάλιο Πολωνίας Ισίδωρο, πρώην αρχιεπίσκοπο Κιέβου, για να επιβεβαιώσει και να γιορτάσει την ένωση των Εκκλησιών σε μια τελετή στον καθεδρικό ναό της Αγίας Σοφίας. Ο Ισίδωρος με ένα μικρό σώμα ενισχύσεων έφτασαν στην Πόλη τον Νοέμβριο του 1452. Ο βασιλεύς Κωνσταντίνος τους υποδέχτηκε με ευγένεια και αμέσως άρχισαν οι συζητήσεις για την Ένωση. Όμως, η άφιξη των αποσταλμένων του πάπα προκάλεσε θύελλα αντιδράσεων από τους ανθενωτικούς. Ο ηγέτης τους Γεννάδιος, σφοδρός πολέμιος της ένωσης, αποσύρθηκε στο μοναστικό κελί του και κάρφωσε στην πόρτα μια διακήρυξη όπου εγκαλούσε τους ενωτικούς για ασέβεια, προέβλεπε την απώλεια της Πόλης και προμήνυε τον χαμό τους κατά την ημέρα της Κρίσεως. Ο Γεννάδιος δεν σταμάτησε στιγμή να δασκαλεύει και να γράφει εναντίον των Ενωτικών. Συνεργός και ομοϊδεάτης του ήταν ο Νοταράς, ο μέγας Δούκας και πρωθυπουργός της συγκλήτου, ο οποίος, σύμφωνα με τον ιστορικό Δούκα, όταν ακριβώς οι Ρωμαίοι –με αυτήν την ονομασία αποκαλεί ο Δούκας τους Βυζαντινούς- αντίκρισαν τον πολυάριθμο στρατό των Τούρκων να συγκεντρώνεται εναντίον της Πόλης τόλμησε να ξεστομίσει το περίφημο: «Κρειττότερόν ἐστιν εἰδέναι ἕν μέση τῆ πόλει φακιόλιον βασιλεῦδον Τούρκων ἢ καλύπτραν Λατινικήν».¹⁹

¹⁸Grecu (1997) XXXV 2,3,4. Βλ. και Schlumberger (1999) 46

¹⁹Grecu (1997) XXXVI 1, 2,3 & XXXVII 10

Στην πραγματικότητα, το μεγαλύτερο μέρος των ιερέων και των μοναχικών ταγμάτων, οι ηγούμενοι, οι αρχιμανδρίτες και οι καλόγριες δεν πίστευαν στην Ένωση. Ακόμη και ο ίδιος ο Κωνσταντίνος, όπως αναφέρει ο Δούκας, παρίστανε πως συμφωνούσε. Είναι δύσκολο να είναι κανείς σίγουρος για την ειλικρίνεια του Κωνσταντίνου στην προώθηση της ένωσης των Εκκλησιών μέσα στην καρδιά του Ορθόδοξου Χριστιανικού κόσμου, με πλήρη επίγνωση ότι το υπόλοιπο μέρος αυτού του κόσμου την αποστρεφόταν. Γι' αυτό ο ιστορικός Δούκας πίστευε ότι η αφοσίωση του αυτοκράτορα στην Ένωση δεν ήταν παρά μια πρόφαση. Ο ίδιος ο Κωνσταντίνος δεν ήταν κάποιος μεγάλος θεολόγος, αλλά ήταν ασυνήθιστα υπομονετικός με εκείνους οι οποίοι είχαν εμμονή με την θεολογία. Η δική του εμμονή ήταν η σωτηρία της Κωνσταντινούπολεως με οποιοδήποτε τίμημα.²⁰

Στις 12 Δεκεμβρίου τελέστηκε η ενωτική λειτουργία στην Αγία Σοφία Ορθοδόξων και Καθολικών. Ήταν μία κατανυκτική λειτουργία. Ήταν παρών ο Κωνσταντίνος και η Αυλή του. Μνημονεύτηκαν τα ονόματα του πάπα Νικολάου και του πατριάρχη Γρηγορίου και διαβάστηκε το διάταγμα της ένωσης της Φλωρεντίας. Ο Δούκας εστιάζει στις προθέσεις του Ισίδωρου, ο οποίος ήθελε να βοηθήσει τους Γραικούς, παραβλέποντας ότι για τους περισσότερους ο μόνος λόγος που προσήλθαν στην Αγία Σοφία ήταν ότι προσέβλεπαν στη βοήθεια του πάπα και των Δυτικών εν όψει του τουρκικού κινδύνου. Ήταν ίσως παρηγορητικό ότι σε μια τέτοια στιγμή κινδύνου κάποιοι από τους παρευρισκόμενους ένιωθαν ότι με όποιον τρόπο να διακηρυττόταν η ένωση, αυτή δεν ήταν τίποτα περισσότερο από προσωρινή και θα υπόκειτο σε λεπτομερή εξέταση και αναθεώρηση, όταν θα τελείωνε η κρίση. Ο ιστορικός κάνει αναφορά σε όλες τις προσπάθειες που έγιναν για την ένωση των Εκκλησιών, τόσο από τον πρώτο Παλαιολόγο, Μιχαήλ Η', όσο και από τον «ὑστάτο» Παλαιολόγο, Ιωάννη Η', τις οποίες αντιστρατεύονταν τώρα οι απερίσκεπτες ενέργειες και συμπεριφορές του «ἀπηνουῖς καὶ μισόκαλου» λαού που οδήγησαν την Πόλη στον αφανισμό της. Πράγματι, η ενωτική λειτουργία πυροδότησε νέες αντιδράσεις των ανθενωτικών που έφθασαν ακόμη και να αναθεματίσουν τους ενωτικούς λέγοντας: «τὴν γὰρ Λατίνων οὔτε βοήθειαν οὔτε τὴν ἔνωσιν χρῆζομεν».²¹

Στη συνέχεια ο Δούκας κάνει λόγο για την προσπάθεια και φροντίδα του βασιλέως Κωνσταντίνου να έχει επάρκεια σε αγαθά η πόλη περιμένοντας τον «τύραννο» την

²⁰ Grecu (1997) XXXVI 2 Βλ. και Nicol (2010) 90

²¹ Grecu (1997) XXXVI 4,5,6

άνοιξη. Ο βασιλεύς έστειλε κάποιους από τους άρχοντές του στα νησιά και στις επαρχίες για να αγοράσουν σιτάρι, κάθε είδους όσπρια και οποιαδήποτε τροφή. Στάλθηκαν τέσσερα μεγάλα πλοία στη Χίο για να συγκεντρώσουν τις προμήθειες, ενώ ένα πέμπτο θα έφτανε από την Πελοπόννησο επανδρωμένο και με οπλισμό.²²

Ο βασιλεύς Κωνσταντίνος αυτήν την ώρα της κρίσεως με αποφασιστικότητα προσπαθούσε να ανασυγκροτήσει τις στρατιωτικές του δυνάμεις προετοιμάζοντας την Πόλη για τη μεγάλη σύγκρουση. Εκείνη την εποχή υπήρχαν πολλοί ξένοι στην Πόλη, οι οποίοι για πολύ χρόνο εκμεταλλεύονταν τον πλούτο της. Οι Γενουάτες έμποροι που ζούσαν στην οχυρωμένη αποικία του Γαλατά στην αντίπερα όχθη του Κεράτιου Κόλπου βρίσκονταν σε δύσκολη θέση σκεφτόμενοι το μέλλον τους αν έπεφτε η Πόλη στους Τούρκους. Γι' αυτό οι Γενουάτες του Γαλατά αποφάσισαν να συνεισφέρουν στην άμυνα της Πόλης και είχαν στείλει επιστολή στη Γένοβα ζητώντας βοήθεια, η οποία τους υποσχέθηκε ότι ένα πλοίο με πεντακόσιους άνδρες θα κατέφτανε για βοήθειά τους. Επίσης, ο Κωνσταντίνος και οι Βενετοί της Πόλης δεν άφησαν να αποπλεύσουν όσα εμπορικά βενετικά πλοία είχαν έρθει για συναλλαγές στην Κωνσταντινούπολη για να προσφέρουν βοήθεια στην Πόλη. Τότε, έφτασε από τη Γένοβα ο Ιωάννης Λόγγος, της οικογένειας Ιουστινιάνι, με δύο μεγάλα πλοία, στρατιώτες και βαρύ εξοπλισμό. Ο Ιουστινιάνης ήταν πολύ ικανός στρατιωτικός και ιδιαίτερα έμπειρος στον πολιορκητικό πόλεμο. Ο Κωνσταντίνος τον υποδέχτηκε με εγκαρδιότητα και όρισε αμοιβή στους στρατιώτες του, ενώ τον ίδιο τον τίμησε με το αξίωμα του πρωτοστράτορα. Ο αυτοκράτορας ανέθεσε με ευχαρίστηση στον Ιουστινιάνη τη γενική διοίκηση της άμυνας των χερσαίων τειχών κοντά στο παλάτι. Ακόμη, ο βασιλεύς του παραχώρησε με χρυσόβουλο τη Λήμνο, σε περίπτωση βέβαια ήττας του Μωάμεθ. Από εκείνη τη στιγμή οι Λατίνοι, που ήταν παραταγμένοι στο εξωτερικό φρούριο και την τάφρο, υπό την ηγεσία του Ιουστινιάνη πολεμούσαν με ηρωισμό, βγαίνοντας έξω από τις πύλες της Πόλεως.²³

Ο Μωάμεθ προχώρησε σε ολοκληρωτική πολιορκία της Πόλης μετά το Πάσχα, στις 6 Απριλίου 1453, ημέρα Παρασκευή.²⁴ Τα δύο τρίτα του Απριλίου πέρασαν με λίγες μόνο συγκρούσεις, ενώ παράλληλα συνέχιζε να συγκεντρώνει πρόσθετες δυνάμεις. Η συνάντηση των στρατιωτών που έγινε με πρόσκληση ή εθελοντικά ήταν τόσο μεγάλη που δεν μπορούσε να καταμετρηθεί, όπως σημειώνει ο ιστορικός. Επίσης, ο

²²Grecu (1997) XXXVI 7

²³ Grecu (1997) XXXVII 1,2

²⁴Grecu (1997) XXXVII 8

σουλτάνος είχε συγκεντρώσει αξιόλογη ναυτική δύναμη από τριακόσια περίπου πλοία, τα οποία επιχείρησαν να εισέλθουν στο λιμάνι του Κεράτιου Κόλπου. Όμως, ο αυτοκράτορας ανέμενε κάτι τέτοιο και είχε εγκαταστήσει μία αλυσίδα φραγμού κατά μήκος της εισόδου. Λίγες μέρες αργότερα, κάτω από την κάλυψη του σκοταδιού η αλυσίδα σηκώθηκε προσωρινά για να περάσουν τέσσερα Γενουατικά πλοία και ένα πλοίο που ανήκε στον βασιλέα και μετέφερε σιτάρι από την Πελοπόννησο, παρά τις προσπάθειες των Τούρκων να τα εμποδίσουν. Τότε, ο Μωάμεθ συνειδητοποίησε πως έπρεπε να βρει τον τρόπο να εισέλθει ο στόλος του στον Κεράτιο. Η εφευρετικότητα των μηχανικών του σύντομα θα έδινε τη λύση στο πρόβλημα.²⁵

Καθώς αυτά συνέβαιναν στη θάλασσα, ήδη από τις πρώτες μέρες της πολιορκίας άρχισε ο βομβαρδισμός των τειχών. Το μεγάλο κανόνι που κατασκεύασε ο Ούγγρος μηχανικός είχε τοποθετηθεί απέναντι από το τείχος κοντά στην πύλη του Αγίου Ρωμανού και με την πρώτη βολή που εκτόξευσε το τείχος κλονίστηκε, ενώ ήταν τόσο μεγάλος ο κρότος που ακούστηκε, ώστε οι κάτοικοι της Πόλης αναφώνησαν: «Κύριε έλεησον!».²⁶ Καθώς ο βομβαρδισμός συνεχίστηκε σύντομα γκρεμίστηκαν τα εξωτερικά τείχη και ο πύργος κοντά στην πύλη του Αγίου Ρωμανού. Έτσι, οι Τούρκοι μπορούσαν πλέον να δουν καθαρά τους υπερασπιστές της Πόλης, όπως ταυτόχρονα να ιδωθούν και από εκείνους. Ωστόσο, τις επανειλημμένες επιθέσεις των στρατιωτών του σουλτάνου τις απωθούσαν ακόμη τα στρατεύματα υπό την αρχηγία του γενναίου Ιουστινιάνη.²⁷

Όταν ο Κωνσταντίνος είδε τα τείχη της Βασιλεύουσας να καταρρέουν, άρχισε να αποκαρδιώνεται. Θεώρησε την πτώση τους κακό οινό για την πόλη και τον ίδιο, αφού από την εποχή του Μεγάλου Κωνσταντίνου, σε τόσους πολέμους με Σκύθες, Πέρσες, Άραβες δεν είχε πέσει ούτε μία πέτρα από τα τείχη. Βλέποντας, όμως, τώρα, τόσο πολυάριθμο στρατό, τόσο βαριά εξοπλισμένο στόλο, καθώς και τα σημεία με τα ισοπεδωμένα τείχη ένιωθε απόγνωση και απελπισία, όπως μας πληροφορεί ο ιστορικός. Έτσι, ο Κωνσταντίνος έστειλε μήνυμα στον σουλτάνο ικετεύοντάς τον να αποσυρθεί και να κάνει ειρήνη, προσφέροντάς του όποιο ύψος φόρου υποτέλειας θα μπορούσε να ζητήσει. Ο «τύραννος», όμως, αρνήθηκε λέγοντας: «Ἡ τὴν Πόλιν λαμβάνω ἢ ἡ Πόλις λαμβάνει με ἢ ζῶντα ἢ τεθνεῶτα». Στη συνέχεια, του πρότεινε ότι αν έφευγε ειρηνικά από την Πόλη θα του παραχωρούσε την Πελοπόννησο, ενώ

²⁵ Grecu (1997) XXXVIII 4,6,7,8

²⁶ Grecu (1997) XXXVIII 9

²⁷ Grecu (1997) XXXVIII 12,14,15

στους αδελφούς του θα έδινε άλλες επαρχίες. Στην αντίθετη περίπτωση, θάνατος περίμενε όλους τους αριστοκράτες και εξανδραποδισμός όλου του λαού της Πόλης. Γι' αυτόν ήταν αρκετή η Πόλη, ακόμη και έρημη. Ο Κωνσταντίνος δεν έδωσε καμιά απάντηση στις προτάσεις αυτές του Μωάμεθ. Για τον αυτοκράτορα ήταν αδιανόητο ότι θα μπορούσε αυτός με τα ίδια του τα χέρια να παραδώσει την Πόλη στους Τούρκους.²⁸

Η αναφορά αυτή σχετικά με την πρόταση ειρήνης του Κωνσταντίνου στον Μωάμεθ Β' παραδίδεται μόνο στον Δούκα, γι' αυτό θεωρείται αμφιλεγόμενη.

Αφού ο σουλτάνος ολοκλήρωσε τις πολεμικές προετοιμασίες, έστειλε μήνυμα στην Κωνσταντινούπολη ζητώντας την παράδοση της Βασιλίδος των πόλεων με την υπόσχεση πως θα επέτρεπε στον βασιλιά και στους άρχοντες να φύγουν με τα υπάρχοντά τους, αφήνοντας τον πληθυσμό της Πόλης σώο και αβλαβή.

Κι εδώ δημιουργείται το τραγικό δίλημμα για τον λαό του Βυζαντίου, ενώ η απόφαση του αυτοκράτορα αναδεικνύει σε όλη τους την εμβέλεια το ηρωικό φρόνημα και το ανυπέρβλητο ήθος του. Γνώριζε και αυτός, όπως και ο λαός στη Βασιλεύουσα, ότι όταν μια πόλη παραδιδόταν στους Τούρκους χωρίς αντίσταση, οι κάτοικοί της έπαιρναν προνόμια που εξασφάλιζαν τη ζωή και την περιουσία τους. Αντίθετα, όταν μία πόλη κυριευόταν ύστερα από αντίσταση, εξευτελισμοί και θάνατος περίμεναν τους κατοίκους της.

Ο Κωνσταντίνος με την απάντησή του στις προτάσεις του Μωάμεθ για την παράδοση της Πόλης πέρασε από την ιστορία στο θρύλο, έγινε ακατάλυτο πρότυπο ελληνικού σθένους, ψυχισμού και ηρωισμού. Ο Δούκας παραθέτει την θρυλική του απάντηση : «Εἰ μὲν βούλει, καθὼς καὶ οἱ πατέρες σου ἔζησαν, εἰρηνικῶς σὺν ἡμῖν συζῆσαι καὶ σὺ τῷ Θεῷ χάρις. ... Τὸ δὲ τὴν Πόλιν σοὶ δοῦναι, οὔτ' ἐμὸν ἐστὶν οὔτ' ἄλλου τῶν κατοικούντων ἐν ταύτῃ κοινῇ γὰρ γνώμη πάντες αὐτοπροαιρέτως ἀποθανοῦμεν καὶ οὐ φεισόμεθα τῆς ζωῆς ἡμῶν».²⁹

Ο σουλτάνος όταν άκουσε τη σθεναρή απάντηση του Κωνσταντίνου έχασε κάθε ελπίδα για ειρηνική παράδοση της Πόλης και αμέσως όρισε τη μέρα της τελικής επίθεσης. Ο Μωάμεθ για να εμψυχώσει τους στρατιώτες του τους υποσχέθηκε όλους τους θησαυρούς της Πόλης ως λάφυρα και τον εξανδραποδισμό των κατοίκων της.³⁰

²⁸ Grecu (1997) XXXVIII 18

²⁹ Grecu (1997) XXXIX 1 Βλ. και Ξανθάκη-Καραμάνου (2010-2011) 43

³⁰ Grecu (1997) XXXIX 2

Η επίθεση, κατά τον Δούκα, άρχισε την Κυριακή, 27 Μαΐου. Η παράταξη μάχης των εχθρών ήταν εξαιρετικά εντυπωσιακή λόγω του πολυάριθμου πλήθους των στρατιωτών. Ο ίδιος ο Μωάμεθ, έφιππος, πολεμούσε ακριβώς απέναντι από τα πεσμένα τείχη. Στα τείχη που είχαν πέσει, κοντά στην πύλη του Αγίου Ρωμανού, πολεμούσε με ανδρεία και ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος με τον Ιουστινιάνη και τρεις χιλιάδες Λατίνους και Ρωμαίους. Οι Τούρκοι εφορμώντας συνεχώς προσπαθούσαν επίμονα, με την παρακίνηση του σουλτάνου, να ανέβουν στα τείχη κρατώντας αμέτρητες σκάλες. Οι υπερασπιστές της Πόλης ωστόσο τους απέκρουαν με γενναιότητα, με όλη τους τη δύναμη.³¹

Τη στιγμή όμως που η Τύχη, όπως αναφέρει ο ιστορικός, ήταν με το μέρος των αμυνομένων, «ἀφεῖλεν ὁ Θεὸς ἐκ τοῦ μέσου τῆς παρεμβολῆς τῶν Ῥωμαίων τὸν στρατηγὸν αὐτῶν γίγαντα καὶ ἰσχύοντα καὶ ἄνθρωπον πολεμιστὴν». Λίγο πριν το χάραμα, ενώ ακόμα ήταν σκοτάδι, τραυματίστηκε ο Ιουστινιάνης. Για τη σοβαρότητα του τραυματισμού του οι μαρτυρίες δίστανται. Ο Δούκας μας πληροφορεί ότι τραυματίστηκε από μολυβένια σφαίρα στο χέρι και επειδή ο πόνος ήταν αφόρητος είπε στον Κωνσταντίνο: «Στῆθι θαρσαλέως, ἐγὼ δὲ μέχρι τῆς νηὸς ἐλεύσομαι κάκεϊ ἰατρευθεὶς τάχως ἐπαναστρέψω». Ο βασιλεύς όταν είδε τον Ιουστινιάνη να αποχωρεί δέιλιασε, όπως και οι στρατιώτες, όμως συνέχισε με όλη του τη δύναμη τον αγώνα.³² Η περιγραφή του Δούκα διαφοροποιείται από την περιγραφή του συντάκτη του *Chronicon Maius*, κατά τον οποίο ο Ιουστινιάνης έφυγε, ενώ ο Κωνσταντίνος τον παρακαλούσε να μείνει. Η περιγραφή του Δούκα φαίνεται ότι είναι πιο ορθή από αυτήν του συντάκτη του *Chronicon Maius* για το λόγο που προαναφέρθηκε στο σχετικό εδάφιο.

Οι Τούρκοι τότε πλησίασαν τα τείχη και έστησαν τις σκάλες. Δεν κατάφεραν τίποτα όμως, καθώς τους απωθούσαν οι λιθοβολιστές από ψηλά. Ο βασιλεύς και οι στρατιώτες του αντιστέκονταν ηρωικά κάτω από πολύ δύσκολες συνθήκες και όλη τους η προσπάθεια επικεντρωνόταν στο να μην αφήσουν τους Τούρκους να εισέλθουν από τα γκρεμισμένα τείχη. Ωστόσο, δεν τα κατάφεραν, γιατί «ὁ θελήσας Θεὸς» τους οδήγησε μέσα στην πόλη από άλλο μονοπάτι. Στη γωνία του τείχους των Βλαχερνών υπήρχε από παλιά μία μικρή πύλη εξόδου που ονομαζόταν Κερκόπορτα. Η κρυφή αυτή υπόγεια μικρή πύλη είχε ασφαλιστεί πριν πολλά χρόνια. Όμως την προηγούμενη της εφόδου είχε ανοιχθεί με διαταγή του αυτοκράτορα για να

³¹ Grecu (1997) XXXIX 5,7,8

³² Grecu (1997) XXXIX 10

επιχειρήσουν βγαίνοντας από εκεί έξοδο και επίθεση κατά των Τούρκων, έτσι ώστε να έχουν τα νώτα τους προφυλαγμένα. Φαίνεται, επειδή η Κερκόπορτα ήταν μικρή, ότι ξέχασαν να την ασφαλίσουν. Όταν οι Τούρκοι παρατήρησαν ότι η πύλη ήταν ανοιχτή, μια μικρή ομάδα αποτελούμενη από πενήντα περίπου γενίτσαρους κατευθύνθηκαν εκεί και ανέβηκαν στα τείχη και, καθώς βρέθηκαν στα νώτα των αμυνομένων, σκότωναν όσους Ρωμαίους και Λατίνους συναντούσαν. Το θέαμα ήταν ανατριχιαστικό! Όλοι οι αμυνομένοι που προσπαθούσαν να εμποδίσουν όσους έστηναν τις σκάλες άλλοι σφαγιάστηκαν και άλλοι πήδησαν από τα τείχη δίνοντας φρικτό τέλος στη ζωή τους. Οι Τούρκοι ανενόχλητοι πλέον έστηναν τις σκάλες και σκαρφάλωναν σαν αετοί στα τείχη, όπως περιγράφει ο Δούκας.³³

Ο βασιλεύς Κωνσταντίνος και άλλοι Ρωμαίοι δεν είχαν αντιληφθεί τι συνέβη, γιατί ήταν μακριά από το σημείο που έγινε η είσοδος των Τούρκων. Σύντομα, όμως, το συνειδητοποίησαν, όταν είδαν βέλη να πέφτουν από ψηλά και από τα νώτα τους και να τους σκοτώνουν. Μπροστά στο τραγικό αδιέξοδο οι υπερασπιστές έτρεξαν να διαφύγουν στο εσωτερικό της Πόλης. Οι Τούρκοι, όταν είδαν τους στρατιώτες να προσπαθούν να διαφύγουν στην Πόλη, από την πύλη του Χαρσού, τους επιτέθηκαν και τους κατέσφαξαν. Έτσι, μόλις έφθασαν στην πύλη δεν μπορούσαν ούτε οι ίδιοι να μπου, γιατί είχε κλείσει από τα σώματα των νεκρών και ετοιμοθάνατων.³⁴

Ο Δούκας περιγράφει με γλαφυρότητα τον τραγικό θάνατο του ήρωα βασιλέως: «Ο βασιλεύς οὖν ἀπαγορεύσας ἑαυτὸν, ἰστάμενος βαστάζων σπάθην καὶ ἀσπίδα, εἶπε λόγον λύπης ἄξιον· «Οὐκ ἔστι τις τῶν χριστιανῶν τοῦ λαβεῖν τὴν κεφαλὴν μου ἀπ' ἐμοῦ;»- Ἦν γὰρ μονώτατος ἀπολειφθεὶς. Τότε εἶς τῶν Τούρκων δούς αὐτῶ κατὰ πρόσωπον καὶ πλήξας, καὶ αὐτὸς τῷ Τούρκῳ ἐτέραν ἐχαρίσατο· τῶν ὀπισθεν δ' ἕτερος καιρίαν δούς πληγὴν, ἔπεσε κατὰ γῆς· οὐ γὰρ ἤδεσαν, ὅτι ὁ βασιλεύς ἐστίν, ἀλλ' ὡς κοινὸν στρατιώτην τοῦτον θανατώσαντες ἀφῆκαν».³⁵

Έτσι ως απλός στρατιώτης ο βασιλεύς Κωνσταντίνος επιδεικνύοντας αξιοπρέπεια, θάρρος και δύναμη χαρακτήρα μέχρι το τέλος, έχοντας πλήρη επίγνωση της κατάστασης της δικής του και της αυτοκρατορίας του προχώρησε ακλόνητος και σταθερός στην οδό του μαρτυρίου. Τίποτα δεν μπόρεσε να μεταβάλει τις πεποιθήσεις και τις αποφάσεις του. Ο τελευταίος των υπερασπιστών της βυζαντινής ιδέας με την

³³ Grecu (1997) XXXIX 11

³⁴ Grecu (1997) XXXIX 12

³⁵ Grecu (1997) XXXIX 13

απαράμιλλη αυταπάρνηση και το μαρτυρικό του θάνατο υψώθηκε σε αιώνιο σύμβολο της ακατάλυτης ελληνικής ψυχής και ανδρείας.

Ο ιστορικός Δούκας στη συνέχεια μας δίνει μία βάνουση εκδοχή σχετικά με την τύχη του νεκρού σώματος του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου. Όταν ο Μωάμεθ μετά την Άλωση ρώτησε τον Λουκά Νοταρά, ο οποίος είχε επιβιώσει, αν ο βασιλεύς είχε διαφύγει με τα πλοία, εκείνος του απάντησε ότι δεν γνώριζε, επειδή ο ίδιος βρισκόταν στη Βασιλική Πύλη, όταν οι Τούρκοι συνάντησαν τον Αυτοκράτορα στην Χαρισία Πύλη. Τότε παρουσιάστηκαν δύο νεαροί στρατιώτες και ο ένας είπε στον σουλτάνο: «Κύριε, εγώ τον σκότωσα. Βιαζόμουν να μπω και να αρπάξω μαζί με τους συντρόφους μου και τον άφησα κάτω νεκρό». Αμέσως ο άλλος συμπλήρωσε: «Εγώ τον χτύπησα πρώτος». Ο σουλτάνος τους έστειλε τότε και τους δύο με τη διαταγή να του φέρουν το κεφάλι του αυτοκράτορα. Εκείνοι έτρεξαν γρήγορα, έκοψαν το κεφάλι του και το έφεραν στον σουλτάνο, ο οποίος στράφηκε προς τον Μεγάλο Δούκα και είπε: «Πες μου την αλήθεια: Είναι αυτό το κεφάλι του βασιλιά σου;». Αυτός το περιεργάστηκε και απάντησε: «Είναι δικό του». Το εξέτασαν και άλλοι και το αναγνώρισαν. Στη συνέχεια το κάρφωσαν στον κίονα του Αυγουσταίου, όπου παρέμεινε μέχρι το βράδυ. Αργότερα, έβγαλαν το δέρμα από πάνω του και (ο σουλτάνος) το έστειλε ως τρόπαιο και σύμβολο του θριάμβου του στον ηγεμόνα των Περσών και των Αράβων και σε άλλους Τούρκους.³⁶

³⁶ Greco (1997) XL 3 Βλ. και Nicol (2010) 123

III. Λαόνικος Χαλκοκονδύλης

A.Η ζωή και το έργο του

Από τους τέσσερις τελευταίους ιστορικούς της βυζαντινής εποχής, ο Λαόνικος Χαλκοκονδύλης κατέχει, λόγω κυρίως της καταγωγής του, ιδιαίτερη θέση. Είναι ο μόνος Αθηναίος συγγραφέας στην ιστορία της βυζαντινής λογοτεχνίας. Γεννήθηκε γύρω στα 1423 (ή περίπου στο 1430) και προερχόταν από επιφανή οικογένεια, η τύχη της οποίας σημάδεψε και τη ζωή του. Ο πατέρας του Λαόνικου, Γεώργιος, αναγκάστηκε, έπειτα από ένα αποτυχημένο πραξικόπημα εναντίον των Acciaiuoli των Αθηνών το 1435, να καταφύγει μέσω του Βυζαντίου στην Πελοπόννησο. Είναι πιθανό ότι ο μικρός Λαόνικος (το όνομα προέρχεται μάλλον από την αντιστροφή του ονόματος Νικόλαος) τον ακολούθησε. Το 1447 ο Κυριακός ο Αγκωνίτης τον συνάντησε στην αυλή του Δεσπότη του Μυστρά ως άριστο μαθητή του Πλήθωνα. Είναι δύσκολο να αποφανθούμε αν ήταν αυτός ή ο πατέρας του που στάλθηκε από εκεί το 1446 ως πρεσβευτής στον Μουράτ Β΄. Οι πληροφορίες που έχουμε για την υπόλοιπη ζωή του είναι ασαφείς. Ενώ ο πατέρας του κατέφυγε στην Ιταλία, ο Λαόνικος έμεινε στην περιοχή του Αιγαίου, απ' όπου μπόρεσε να παρακολουθήσει τα γεγονότα των επόμενων δεκαετιών. Παραμένει αβέβαιο αν διέμενε στην Κρήτη ή στη γενέτειρά του Αθήνα. Βέβαιο είναι ότι δεν ζούσε στην Κωνσταντινούπολη όταν έγινε η κατάληψή της από τον Μωάμεθ Β΄. Υποθέτουμε ότι πέθανε γύρω στο 1490.³⁷

Το ιστορικό έργο του Λαόνικου Χαλκοκονδύλη επιγράφεται *Αποδείξεις Ιστοριών* και εκτείνεται σε δέκα βιβλία, που καλύπτουν την χρονική περίοδο 1298-1463. Από αυτά το όγδοο βιβλίο περιγράφει την άλωση της Κωνσταντινούπολης και τα γεγονότα της Πελοποννήσου. Το κύριο μέρος της Ιστορίας του δεν είναι η ιστορία του βυζαντινού κράτους, δηλαδή η παρακμή και η πτώση του κατά τους τελευταίους αιώνες, αλλά η ραγδαία άνοδος των Οθωμανών Τούρκων σε κυρίαρχη δύναμη στην Μικρά Ασία και στα Βαλκάνια. Για τις συνθήκες κάτω από τις οποίες γράφτηκε το έργο δεν διαθέτουμε καμία ένδειξη, αλλά ούτε για το αναγνωστικό κοινό που

³⁷ Hunger (2009) τ.Β΄ 339,340

ενδεχομένως είχε κατά νου ο συγγραφέας. Η σχετικά πλούσια χειρόγραφη παράδοση των *Αποδείξεων Ιστοριών* (παραδίδεται σε τριάντα χειρόγραφα, με αρχαιότερο τον Parisinus gr.1780) οπωσδήποτε μαρτυρεί το αναγνωστικό ενδιαφέρον για την ιστορία του τουρκικού επεκτατισμού. Στο έργο του ο Χαλκονδύλης δεν άφηνε περιθώρια αμφιβολίας ότι η νέα παγκόσμια δύναμη, μετά την κατάλυση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, θα απειλούσε και τους χριστιανικούς λαούς της Δύσης.³⁸ Και επειδή πραγματευόταν τον τουρκικό επεκτατισμό, ο κόσμος της αρχαιότητας δεν διατρέχει την *Ιστορία* του. Οι επιλογές του θυμίζουν, ωστόσο, ηροδότεια μοτίβα και ένα κοσμικό πνεύμα σχεδόν ξένο στην παραδοσιακή ιστοριογραφία. Ο τρόπος με τον οποίο ερμήνευσε την άνοδο και την πτώση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας στο προοίμιό του, όπου κάνει λόγο για την αρετή σε συνδυασμό με την τύχη, ξεπερνά τις παραδοσιακές αντιλήψεις περί των βουλών της θείας πρόνοιας και μάλλον παραπέμπει σε κοσμικά πρότυπα. Πρωταρχική, για παράδειγμα, είναι η σημασία της τύχης στη δραματική ποίηση, κυρίως στο έργο του Ευριπίδη και του Μενάνδρου. Όπως και ο Κριτόβουλος, δικαιολόγησε την επιλογή του να γράψει ελληνικά, επειδή ήταν οικουμενική γλώσσα (I, 2, 12-14), καθώς αποτελούσε και την μόνη σταθερή αξία μετά την μεγάλη καταστροφή. Σ' αυτήν, άλλωστε, επένδυε και για το μέλλον, οραματιζόμενος την αναγέννηση του γένους (I, 2, 15-19).³⁹

Ο Λαόνικος Χαλκοκονδύλης είναι ο πρώτος συγγραφέας που γράφει σε ελληνική γλώσσα όχι για την ιστορία του βυζαντινού κράτους, αλλά την ιστορία του εχθρού και κατακτητή του, των οθωμανών Τούρκων. Ο ιστορικός χρησιμοποίησε ως βοηθήματα τουρκικές πηγές και συγκέντρωσε πληροφορίες απ' όπου μπορούσε. Αν και ο Ηρόδοτος, υπήρξε το μεγάλο πρότυπο του Χαλκοκονδύλη, σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό ο ιστορικός μιμείται το ύφος και τη γλώσσα του συμπολίτη του Θουκυδίδη, όπως και άλλοι ιστορικοί του Βυζαντίου (Άννα Κομνηνή, Κριτόβουλος κ.ά). Ωστόσο από τις πιο χαρακτηριστικές αδυναμίες του ιστοριογράφου μας είναι η χρονολόγηση και η μονοτονία του ύφους.⁴⁰

Είναι πολύ δύσκολο να καταλήξουμε σε κάποιο συμπέρασμα για την κοσμοθεωρία του ιστορικού. Θα μπορούσαμε να διακρίνουμε κάποια αδιαφορία για τα θρησκευτικά ζητήματα από τη χωρίς πάθος αναφορά του στα θέματα της ένωσης των Εκκλησιών και των αιρέσεων, καθώς και από την παρουσίαση του ισλαμισμού. Η

³⁸ Καρπόζηλος (2015) 351,352

³⁹ Καρπόζηλος (2015) 371

⁴⁰ Hunger (2009) τ.Β' 340,341,344

ριζική αλλαγή και ιδεολογική τοποθέτηση εκφράζεται με τη νέα χρήση των ονομάτων *Έλληνας* και *Ρωμαίος*. Έλληνες είναι εκείνοι που μιλούν ελληνικά και έχουν ελληνική καταγωγή, δηλαδή ένα μεγάλο μέρος των Βυζαντινών, χωρίς να λαμβάνεται υπόψη η ορθοδοξία τους, όπως θα συνέβαινε σε προηγούμενους αιώνες, όπου Έλληνες αποκαλούνταν οι εθνικοί, οι ειδωλολάτρες. Ο βυζαντινός αυτοκράτορας αναφέρεται ως *βασιλεύς Ελλήνων* ή *Βυζαντίου βασιλεύς*, ενώ ο όρος Ρωμαίος αποδίδεται στους αρχαίους Ρωμαίους ή στους Λατίνους της Δύσης. Έτσι η έκφραση *Ρωμαίων βασιλεύς* αναφέρεται στον αυτοκράτορα της Δύσης, ενώ το *βασιλεύς* μόνο του χρησιμοποιείται για τον Τούρκο σουλτάνο.⁴¹

Όταν γεννήθηκε ο Χαλκοκονδύλης, η επικράτεια των Ελλήνων και η εξουσία του βασιλέως τους είχε περιοριστεί τόσο, ώστε να περιλαμβάνει μικρό μόνο τμήμα της Θράκης, την Πελοπόννησο και κάποια νησιά του Αιγαίου. Οι Τούρκοι είχαν προχωρήσει στις κατακτήσεις, ενώ η Δύση αδιαφορούσε για τους Έλληνες και λόγω της δογματικής διαφοράς με τον πάπα. Παρ' όλα αυτά ο Χαλκοκονδύλης αισθανόταν τον εαυτό του Έλληνα όσο κανείς άλλος από τους προγενέστερους ιστορικούς και ανέλαβε τη σύνθεση του πολυσχιδούς έργου του για να γνωστοποιήσει την πάλη του Χριστιανισμού με τον Ισλαμισμό. Για τον ιστορικό η Άλωση της Πόλης και η κατάλυση των ελληνικών κρατών από τους Τούρκους ήταν κάτι παροδικό. Δεδομένου όμως ότι ούτε από τους Φράγκους ανέμενε την ανασύσταση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας (αφού ήθελε Έλληνα βασιλιά, διαδόχους και ισχυρό κράτος με γλώσσα την αρχαία ελληνική), ούτε από τους ασήμαντους Παλαιολόγους που είχαν απομείνει – Θωμά και Δημήτριο και τα παιδιά τους – ανέμενε την απελευθέρωση, μπορούμε να υποθέσουμε ότι έβλεπε ως γενεσιουργό δύναμη για την ανάσταση του γένους μόνο την ελληνική παιδεία. Αυτό ήταν το ανθρωπιστικό του ιδεώδες με το οποίο συνένωνε τον ηττημένο, σε κατάπτωση και υλικά ανίσχυρο Ελληνισμό των χρόνων του με τη δόξα της αρχαίας Ελλάδος και τους αρχαίους Έλληνες.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο Χαλκοκονδύλης συνέδεσε πολύ πριν από τον Ζαμπέλιο και τον Παπαρρηγόπουλο τον νεότερο Ελληνισμό με τον αρχαίο μέσω του βυζαντινού, ο οποίος διατήρησε τη γλώσσα και τα ήθη.⁴² Το κριτήριο στο οποίο βασίζεται ο Χαλκοκονδύλης για να καθορίσει τη συνέχεια του ελληνικού έθνους από την Αρχαιότητα μέχρι τα χρόνια του είναι η επιβίωση της ελληνικής γλώσσας. Γι' αυτόν

⁴¹ Hunger (2009) τ.Β' 341,344

⁴² Τωμαδάκης (1993) 211,212

τον λόγο, πιστεύει ότι, παρά την κατάκτηση της Ελλάδας από τους Οθωμανούς, η διατήρηση της ελληνικής γλώσσας θα μπορούσε να αποτελέσει τη βάση για μια μελλοντική αναγέννηση του ελληνικού βασιλείου, διατυπώνοντας κατά κάποιον τρόπο μια πρώτη έκφραση της Μεγάλης Ιδέας.⁴³

Εν κατακλείδι, μολονότι στο θέμα της Άλωσης της Πόλης η προσφορά του Χαλκοκονδύλη ήταν πενιχρή, η ένταξή του μεταξύ των ανθρωπιστών, η αθηναϊκή του προέλευση, η αντίληψη κυρίως για την ενότητα του Ελληνισμού, η χρήση του όρου *Ἕλληνας* αντί του *Ρωμαίος* (=Ρωμιός ή Βυζαντινός), καθιστά τον ίδιο και το έργο του πολύτιμο.⁴⁴

⁴³ Νικολούδης (1997) 38

⁴⁴ Τωμαδάκης (1993) 211,212

Β. Ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος στο έργο του Λαόνικου Χαλκοκονδύλη

Για τον Λαόνικο Χαλκοκονδύλη, τον λόγιο ιστορικό με τις ευρύτατες για την εποχή του απόψεις, η αξία του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου αρχίζει να διαφαίνεται όταν ο αυτοκράτορας Ιωάννης Η΄ (1425-1448), που αποκαλείται στο κείμενο *ό του Βυζαντίου βασιλεύς*, πηγαίνει στην Πελοπόννησο παίρνοντας μαζί τον αδελφό του Κωνσταντίνο «ὡς διαδεξόμενον τὴν ἀρχὴν». Θα πρέπει να επισημάνουμε ότι η ιστορία του Χαλκοκονδύλη δεν γράφτηκε για να ασχοληθεί ειδικά με τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο, όπως για παράδειγμα το *Χρονικό* του Γεωργίου Σφραντζή, αλλά τοποθετεί τη δράση του μέσα στη γενικότερη πολιτική συγκυρία της εποχής.⁴⁵ Έτσι ο γάμος του με την Μαγδαληνή Τόκο (Tocco) το 1427 που του απέδωσε την Κλαρέντζα, ακολουθείται από την πολιορκία της ακρόπολης των Πατρών που έληξε με επιτυχία ένα χρόνο μετά.⁴⁶

Απ' ότι μπορεί να συμπεράνει κανείς, ολόκληρη η ζωή του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου αποτελείται από μια περίπου αδιάκοπη αλυσίδα πολεμικών προσπαθειών που αποσκοπούν είτε σε μια προέλασή του στον κορμό της Ελλάδας, από Νότο προς Βορά, είτε σε καθαρά αμυντικές ενέργειες απέναντι στις διεισδύσεις των Τούρκων στην Πελοπόννησο (όπως η ανακατασκευή του τείχους στο Εξαμίλι). Ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος, για τον οποίο ο Χαλκοκονδύλης χρησιμοποιεί μάλλον αδιάφορα το *ἐπίκλην Δράγασις*, χωρίς να μπει στον κόπο να εξηγήσει ότι πρόκειται για το γένος της μητέρας του Ελένης, διαθέτει αδιαμφισβήτητα στρατιωτικά προσόντα. Και αυτό αποδεικνύεται, όχι μόνο από την παράδοση του φρουρίου των Πατρών, αλλά και όταν, το 1442, πολιορκείται στη Λήμνο από τον τουρκικό στόλο, αναγκάζει τους εχθρούς να φύγουν ταπεινωμένοι, έπειτα από είκοσι επτά μέρες πολιορκίας.⁴⁷

Το 1445 ο Δεσπότης Κωνσταντίνος προελαύνει από την Πελοπόννησο ως την Πίνδο και, όπως μας πληροφορεί ο Χαλκοκονδύλης, τὴν ἐκτὸς Πελοποννήσου χώραν

⁴⁵ Λουγγής (2004) 22,23

⁴⁶ Bekker (1843) V 239-241

⁴⁷ Λουγγής (2004) 23 Βλ. και Bekker (1843) 306

ἀφίστη ἀπὸ βασιλέως.⁴⁸ Βασιλεύς ἐδῶ εἶναι ὁ σουλτάνος Μουράτ Β΄(1421-1451), ἐνῶ ὁ Κωνσταντῖνος ἀποκαλεῖται στη συνέχεια ἀπὸ τὸν Χαλκοκονδύλη *ὁ τῆς Πελοποννήσου ἡγεμῶν*, καὶ αὐτὸ μοιάζει νὰ σημαίνει ὅτι δὲν ἐξουσιάζει πια μόνον τὸ Δεσποτάτο τοῦ Μορέως, ἀλλὰ ολόκληρη τὴν Πελοπόννησο, καταλύοντας ἔτσι οριστικὰ τὸ φραγκικὸ πριγκιπάτο τῆς Ἀχαΐας. Ὅσον καιρὸ συνυπήρχαν στὴν Πελοπόννησο τὸ βυζαντινὸ Δεσποτάτο τοῦ Μορέως καὶ τὸ φραγκικὸ πριγκιπάτο τῆς Ἀχαΐας, ὁ ἱστορικὸς ἀποκαλοῦσε τὸν Δεσπότη τοῦ Μορέως ἡγεμόνα τῆς Σπάρτης.⁴⁹

Τὸν χειμῶνα τοῦ 1446 ὁ Μουράτ θεωρώντας τὸν Δεσπότη Κωνσταντῖνο ὡς μιὰ ἐπαναστατικὴ ἐνόχληση στὴν πλευρὰ τῆς Ἑρωπαϊκῆς Αυτοκρατορίας τοῦ οδήγησε μιὰ μεγάλη τουρκικὴ στρατιὰ διαμέσου τῆς κεντρικῆς Ἑλλάδος πρὸς τὸν Μορέα.

Μαζί του πῆγε ὁ ἀδικημένος Δούκας Ἀθηνῶν καὶ Θηβῶν, Νέριος Ἀτσαγιώλης. Τότε ὁ Κωνσταντῖνος ἐσπευσε νὰ ἐπιστρέψει στὸ Δεσποτάτο του. Αὐτὸς καὶ ὁ ἀδελφός του, Θωμάς, ἔλαβαν θέσεις στὸ τείχος Ἐξαμίλι, τὸ ὁποῖο εἶχαν ἀνοικοδομήσει με τὸση αἰσιοδοξία. Ὁ Κωνσταντῖνος ἐστειλε ἕναν ἀγγελιαφόρο στὸν σουλτάνο γιὰ νὰ προτείνει ὄρους εἰρήνης. Ἦταν ὁ Γεώργιος Χαλκοκονδύλης, ὁ πατέρας τοῦ ἱστορικοῦ Λαόνικου. Ὅμως ὁ Μουράτ δὲν εἶχε ἔλθει γιὰ νὰ διαπραγματευθεῖ. Ἐρίξε τὸν ἀγγελιαφόρο στὴ φυλακὴ καὶ ἀπαίτησε νὰ κατεδαφιστεῖ τὸ τείχος χωρὶς χρονοτριβή. Ὁ Κωνσταντῖνος ἀρνήθηκε. Ὁ σουλτάνος του ἔδωσε μερικὲς μέρες προθεσμία γιὰ νὰ ἀλλάξει γνώμη («ὡς ἐνδώσοντος τοῦ Πελοποννησίων ἡγεμόνος»), καὶ κατόπιν διέταξε τοὺς ἀνδρες του νὰ λάβουν θέσεις ἀπέναντι σὲ ὅλο τὸ μῆκος τοῦ τείχους.

Ὅπως σημειώνει ὁ ἱστορικὸς: «τῇ δὲ ὑστεραίᾳ τηλεβόλοις μακροῖς ἔτυπτε τὸ στρατόπεδον τοῦ ἡγεμόνος». Ὁ σουλτάνος εἶχε μαζί του μερικὰ ἀπὸ τὰ νέα ὄπλα τοῦ βαρέως πυροβολικοῦ με τὴ μορφή μακρύκαννων κανονίων γιὰ νὰ γκρεμίσει τὸ τείχος. Διέθετε ἐπίσης πολιορκητικὲς μηχανές καὶ σκάλες ἐφόδου. Μιὰ παραστατικὴ ἐξιστόρηση τῆς ἐφόδου καὶ τῆς ἀμύνας περιγράφεται ἀπὸ τὸν Χαλκοκονδύλη, ὁ ὁποῖος θὰ πρέπει νὰ τὴν πληροφορήθηκε ἀπὸ τὸν πατέρα του. Ἐπειτα ἀπὸ πέντε ἡμέρες μάχης ὁ Μουράτ ἔδωσε τὸ σύνθημα γιὰ τὴν τελικὴ ἐφοδο με ἕνα πάταγο ἀπὸ σάλπιγγες. Σὲ λίγο τὸ Ἐξαμίλι εἶχε μετατραπεί σὲ ἕνα σωρὸ ερειπίων καὶ οἱ ὑπερασπιστὲς του εἶχαν εἴτε σκοτωθεῖ ἢ συλληφθεῖ ἀιχμάλωτοι. Ὁ Δεσπότης

⁴⁸ Bekker (1843) 318-319

⁴⁹ Λουγγῆς (2004) 24

Κωνσταντίνος, όπως και ο αδελφός του Θωμάς, μόλις που κατάφερε να γλυτώσει από τη σφαγή, αν και είχε αμυνθεί με γενναιότητα.⁵⁰

Στη συνέχεια, ενώ οι Τούρκοι λεηλατούν τη Β.Δ. Πελοπόννησο, φονεύοντας και εξανδραποδίζοντας τους κατοίκους, οι Έλληνες, όπως σημειώνει ο Χαλκοκονδύλης, τρέπονται σε φυγή «ἐπὶ τὴν ἄκραν Λακωνικὴν».⁵¹

Έτσι, οι Έλληνες θα περιοριστούν στο εξής στην κατοχή της Πελοποννήσου, ενώ οι πρόσκαιρες κατακτήσεις του Κωνσταντίνου στην Κεντρική Ελλάδα περιέρχονται και πάλι στον σουλτάνο. Ο Κωνσταντίνος πλέον θα πρέπει να συνηθίσει στην ιδέα, ότι οποιαδήποτε διαρκής αναμέτρηση με τους Τούρκους οδηγεί στην ήττα.⁵²

Με αυτές τις προϋποθέσεις, «τελευτήσαντος τοῦ Ἑλλήνων βασιλέως Ἰωάννου, ἐπὶ Κωνσταντῖνον τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ ἐχώρησεν ἡ βασιλεία». Ο ιστορικός αναφέρει τις βλέψεις του Δημητρίου στον θρόνο, οι οποίες προσέκρουσαν στις αντιρρήσεις της μητέρας του Κωνσταντίνου, των αξιωματούχων του παλατιού, αλλά και του λαού της Πόλης. Έτσι οι δύο αδελφοί του Κωνσταντίνου, Δημήτριος και Θωμάς, «διείλοντο την Πελοπόννησον»,⁵³ και τα πράγματα μπαίνουν στην τελική ευθεία.

Στην πολιορκία και την Άλωση της Πόλης, ο Χαλκοκονδύλης ακολουθεί το ίδιο περίπου σχήμα που βρίσκουμε και στους άλλους ιστορικούς της περιόδου. Ο ιστορικός βέβαια προβάλλει περισσότερο την τουρκική πλευρά: την οργάνωση του στρατοπέδου, την χρήση του τηλεβόλου όπλου, τη δημιουργία του Μωάμεθ Β΄, και άλλα σχετικά με την πολιορκία και την κατάληψη της Πόλης, όπως τη γέφυρα, που κατασκεύασε ο Μωάμεθ Β΄ ενώνοντας διπλά ξύλινα βαρέλια στην περιοχή των Κεραμαρείων για να περάσουν τα στρατεύματά του «ἀπὸ τοῦ Ζαγάνου στρατοπέδου ἐπὶ τὴν πόλιν» (VIII, 388). Για τους αμυνόμενους, που τους αποκαλεί Έλληνες, ενδεικτικό της δημιουργίας της εθνικής συνείδησης, γράφει σχετικά λίγα. Μερικές από τις ειδήσεις του όγδοου βιβλίου συμπίπτουν με του Δούκα και του Κριτόβουλου, αλλά αυτή η σύμπτωση διαπιστώνεται και σε άλλες διηγήσεις, όπου συχνά η πληροφόρηση του Χαλκοκονδύλη αποδεικνύεται πληρέστερη, ιδίως σε ό,τι αφορά την τουρκική πλευρά. Όπως, για παράδειγμα, η ειρηνευτική πρόταση του Ισμαήλ, του γιου του εμίρη της Σινώπης προς την ελληνική πλευρά (VIII, 390 κ.ε.), που ανάγεται ενδεχομένως σε τουρκική πηγή.

⁵⁰ Bekker (1843) 341-347 Βλ. και Nicol (2010) 54,55

⁵¹ Bekker (1843) 347,348

⁵² Λουγγής (2004) 24

⁵³ Bekker (1843) 373,374

Σε ό,τι αφορά την τελευταία πολιορκία της Κωνσταντινούπολης το 1453 ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος, ο τελευταίος αυτοκράτορας αναφέρεται από τον Χαλκοκονδύλη δύο φορές και ανώνυμα, απλά ως «βασιλεὺς τῶν Ἑλλήνων».⁵⁴

Η πρώτη αναφορά στον αυτοκράτορα σχετίζεται με την άφιξη στην Πόλη των τεσσάρων πλοίων από την Γένοβα -το ένα ανήκε στον αυτοκράτορα-, όπου η άφιξή τους χαροποίησε τους πολιορκημένους. Ο Χαλκοκονδύλης κάνει λόγο για δύο πλοία, όπου το ένα ήταν Γενουατικό, ενώ το άλλο «τοῦ Ἑλλήνων βασιλέως».⁵⁵

Στη συνέχεια, ο ιστορικός αναφέρει ότι οι Ἕλληνες ζήτησαν από ένα Γενοβέζο, που είχε έλθει να τους βοηθήσει με ένα μεγάλο πλοίο και τριακόσιους άνδρες να παραταχθεί με τους στρατιώτες του και να προετοιμάσει την άμυνα στο σημείο που επρόκειτο να ρίξουν το βάρος της επίθεσης ο σουλτάνος και οι γενίτσαροι. Πρόκειται για τον Γενοβέζο μισθοφόρο Ιωάννη Ιουστινιάνι Λόνγκο που είχε έλθει οικειοθελώς στην Κωνσταντινούπολη με τους στρατιώτες του, ήδη από τον Ιανουάριο του 1453. Η πληροφορία, όμως, του Χαλκοκονδύλη για τον αριθμό των πλοίων και των στρατιωτών του ελέγχεται ως ανακριβής.

Σε κοντινή απόσταση, όπως μας πληροφορεί ο ιστορικός, είχε παραταχθεί και ο ίδιος ο «βασιλεὺς τῶν Ἑλλήνων» για να ενισχύσει την άμυνα.⁵⁶

Σχετικά με τις μαρτυρίες για τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο κατά τα δραματικά γεγονότα της 29^{ης} Μαΐου 1453, που οδήγησαν στην άλωση της Βασιλίδος των πόλεων και στον τραγικό θάνατο του τελευταίου αυτοκράτορα, ο Χαλκοκονδύλης είναι ιδιαίτερα φειδωλός. Η πρώτη μαρτυρία για τον Κωνσταντίνο γίνεται μετά τον τραυματισμό του Ιουστινιάνη στο χέρι και ενώ απέκρουαν με γενναιότητα αυτός και οι στρατιώτες του τους γενίτσαρους. Τότε ο Λόγγος αποχώρησε και τον ακολούθησαν οι στρατιώτες του με τους Τούρκους να τους καταδιώκουν. « Καὶ ὁ βασιλεὺς τῶν Ἑλλήνων ὡς ἦσθετο ἐκλιπόντας τὴν χώραν αὐτοὺς καὶ ἐνδιδόντας, ἀνέδραμε μὲν αὐτίκα καὶ ἤρετο τὸν Λόγγον, εἴ ποὶ πορευοῖτο· Εκείνος ἀπάντησε: πρὸς τα ἐκεῖ που ὁ Θεὸς ὁδηγεῖ τοὺς Τούρκους. Τότε, ὁ βασιλεὺς στράφηκε πρὸς τὸν Κατακουζηνὸ καὶ μερικὸς ἀκόμη που στέκονταν δίπλα του καὶ τοὺς εἶπε: «ἴωμεν, ἄνδρες, ἐπὶ τοὺς βαρβάρους τούσδε».⁵⁷

Επισημαίνεται η διαφοροποίηση του Χαλκοκονδύλη σε σχέση με τους άλλους ιστορικούς της Αλώσεως σχετικά με τον τραυματισμό του Ιουστινιάνη, την

⁵⁴ Καρπόζηλος (2015) 375,376

⁵⁵ Bekker (1843) 389

⁵⁶ Bekker (1843) 394 Βλ. και Νικολούδης (1997) 111

⁵⁷ Bekker (1843) 395

αποχώρησή του από τη μάχη, καθώς και τον τελευταίο διάλογο του βασιλέως Κωνσταντίνου με τον Ιουστινιάνη.

Στη συνέχεια, ο Χαλκοκονδύλης εστιάζει στον ηρωικό θάνατο του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, τον οποίο τοποθετεί μετά την αποχώρησή του Ιουστινιάνη και αμέσως μετά τον θάνατο του Καντακουζηνού, ο οποίος αγωνιζόταν δίπλα στον Κωνσταντίνο και πολεμώντας γενναία σκοτώθηκε. Και ο ιστορικός σημειώνει ότι ο Κωνσταντίνος, καθώς απωθήθηκε και αναγκάστηκε να υποχωρήσει, τραυματίστηκε από τους Τούρκους στον ώμο και πέθανε : «καὶ ἐπιόντες καὶ διώκοντες ἔτρωσαν βασιλέα Κωνσταντῖνον ἐς τὸν ὤμον, καὶ ἐτελεύτησεν...».

Κατόπιν οι Έλληνες, όταν είδαν τους γενίτσαρους να τρέχουν επάνω στο μεγάλο τείχος και να τους χτυπούν από ψηλά με βέλη και πέτρες, αλλά και τους άνδρες του Λόγγου να αποχωρούν, τράπηκαν σε φυγή καταδιωκόμενοι από τους γενίτσαρους⁵⁸. Αυτές οι αναφορές του Χαλκοκονδύλη διαφέρουν από αυτές των άλλων ιστορικών, σύμφωνα με τις οποίες, όταν οι Τούρκοι μπήκαν στα τείχη ο Κωνσταντίνος ήταν σε άλλο σημείο και μόλις συνειδητοποίησε τι είχε συμβεί, όρμησε με γενναιότητα και αυτοθυσία μέσα στο πλήθος των εχθρών και σκοτώθηκε. Επίσης δεν εστιάζει στο ηρωικό του τέλος, το οποίο περιγράφει λιτά, σχεδόν επιγραμματικά: «κατὰ γὰρ τὴν πύλην⁵⁹ σὺν πολλοῖς ἄλλοις αὐτοῦ ὡς ὁ τυχὼν ἐτελεύτησε ...». ⁶⁰ Το γεγονός ότι ο Κωνσταντίνος πέθανε σαν απλός στρατιώτης υποδηλώνει το απaráμιλλο ήθος, το ψυχικό σθένος και το μεγαλείο του Έλληνα βασιλιά και μάρτυρα.

Επίσης ο ιστορικός αναγνωρίζει την φιλοπατρία των Ελλήνων, καθώς σημειώνει: « καὶ πολλοὶ τῶν Ἑλλήνων ἄνδρες γενόμενοι ἀγαθοὶ ἐμαχέσαντο καὶ ἀπέθανον πρὸ τῆς πατρίδος, ὥστε μὴ ἐπιδεῖν τὰς γυναῖκας αὐτῶν καὶ τοὺς παῖδας εἰς ἀνδραποδισμόν γιγνομένας». Ακόμη, αναφέρει ότι σκοτώθηκαν πολεμώντας γενναία και άλλοι από την οικογένεια των Παλαιολόγων, όπως ο Θεόφιλος και οι Μετοχιταίοι, πατέρας και γιοι, καθώς και πολλοί από τους ακολούθους του βασιλέως των Ελλήνων για να μην αντικρίσουν την υποδούλωση της πατρίδας.⁶¹ Να σημειωθεί ότι δεν παραδίδεται αλλού η πληροφορία που μας δίνει ο ιστορικός σχετικά με τα ονόματα των ευγενών που έπεσαν στο πεδίο της μάχης.⁶²

⁵⁸ Bekker (1843) 395

⁵⁹ Ακολουθούμε εδώ την έκδοση Darkó(1922-1927) ως πιο σωστή, πύλην: πόλιν, έκδ. Bekker, (1843)

⁶⁰ Bekker (1843) 399

⁶¹ Bekker (1843) 397, 398

⁶² Καρπόζηλος (2015) 375

Ακόμη, ο Χαλκοκονδύλης δίνει τη δική του εκδοχή για την τύχη του νεκρού σώματος του βασιλέως, καθώς αναφέρει: « τοῦ μέντοι βασιλέως Ἑλλήνων τὴν κεφαλὴν τῶν νεηλῦδων τις μετὰ ταῦτα παρὰ βασιλέα ἐνεγκάμενος δῶρά τε ἔλαβε καὶ ἀρχῇ ἐδωρήθη». Ενώ τονίζει ότι κανένας Τούρκος στρατιώτης μπορούσε να πει με ποιον τρόπο πέθανε ο βασιλεύς, παραμένοντας, όπως και στους άλλους ιστορικούς, ασαφείς οι συνθήκες θανάτου του τελευταίου αυτοκράτορα του Βυζαντίου.

Τέλος, ο Χαλκοκονδύλης αναφέρεται στη διάρκεια της βασιλείας του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου: «βασιλεύσας ἔτη τρία καὶ μῆνας τρεῖς».⁶³ Αυτή η πληροφορία του ιστορικού είναι λανθασμένη, αφού ο Κωνσταντίνος βασίλευσε τέσσερα χρόνια, τέσσερις μήνες και είκοσι τέσσερις ημέρες, δηλαδή από την ενθρόνισή του, το 1449, έως τον ηρωικό του θάνατο στις 29 Μαΐου 1453. Άλλωστε, όπως προαναφέρθηκε, το έργο του ιστορικού παρουσιάζει αδυναμίες στη χρονολόγηση των γεγονότων.

⁶³ Bekker (1843) 399

IV. Μιχαήλ Κριτόβουλος ο Ίμβριος

A. Η ζωή και το έργο του.

Σε αντίθεση με τους άλλους ιστορικούς της Αλώσεως, των οποίων απώτερος στόχος του έργου τους ήταν είτε ο τουρκικός επεκτατισμός ή αυτή καθεαυτή η Άλωση και συγκεκριμένα η πτώση της Κωνσταντινούπολης ως κατακλείδα του κράτους των Παλαιολόγων, το έργο του Μιχαήλ Κριτόβουλου από τη σύλληψή του, θα λέγαμε, γράφεται και αφιερώνεται στον Μωάμεθ Β΄ σε μια προσπάθεια προφανώς συνδιαλλαγής και συνεργασίας με την τουρκική εξουσία. Από αυτήν την άποψη το έργο του κατά το παρελθόν σχολιάστηκε ποικιλοτρόπως από τους μελετητές και κυρίως από τον Κ. Παπαρηγόπουλο, ο οποίος απέρριψε την *Ιστορία* του ως αναξιόπιστη. Αντίθετα, η νεότερη ελληνική και ξένη ιστοριογραφία την αντιμετώπισε με περισσότερη προσοχή και αντικειμενικότητα καταλήγοντας σε εντελώς διαφορετικά πορίσματα.¹

Τα πρώτα χρόνια της ζωής του Κριτόβουλου μας είναι εντελώς άγνωστα. Δεν γνωρίζουμε τίποτε απολύτως γύρω από το έτος της γέννησής του και τις σπουδές του. Οι λιγοστές πληροφορίες που διαθέτουμε προέρχονται αποκλειστικά από κάποιες βιογραφικές αναφορές που ο ίδιος παρεμβάλλει στο έργο του σχετικά με την ανάμειξή του στην πολιτική και στα διοικητικά πράγματα της γενέτειράς του Ίμβρου (Κριτόβουλος ο Ίμβριώτης ο και τάδε ξυγγράφας, A 75, Reinsch, 85,29-30). Από αυτές τις σποραδικές μνείες εικάζεται ότι γεννήθηκε στην Ίμβρο στις αρχές του 15^{ου} αιώνα, περίπου το 1410 και ενδεχομένως έζησε έως το 1470. Το οικογενειακό του όνομα φαίνεται ότι ήταν Κριτόπουλος, αλλά το άλλαξε, όπως συνηθιζόταν την εποχή εκείνη, επί το ελληνικότερον σε Κριτόβουλος. Ο Κυριακός ο Αγκωνίτης, αναφερόμενος σε ένα ταξίδι που πραγματοποίησε στην ελληνική Ανατολή το Φθινόπωρο του 1444, μεταξύ άλλων μνημονεύει ότι επισκέφθηκε την Ίμβρο, όπου γνώρισε έναν σοφό ευγενή ονόματι Ερμόδωρο Μιχαήλ Κριτόβουλο, ο οποίος δεν

¹ Καρπόζηλος (2015) 315

είναι άλλος βέβαια από τον ιστορικό της Αλώσεως. Αυτή τη συνάντηση ο Αγκωνίτης λόγιος τη θεώρησε μεγάλη τιμή, όπως φαίνεται, και από την προσωνομία που του έδωσε Ερμόδωρος.²

Ο ιστοριογράφος δεν έζησε από κοντά την Άλωση της Κωνσταντινουπόλεως. Τα επόμενα χρόνια παρέμεινε στην πατρίδα του και το 1456 διορίστηκε από την τουρκική κυβέρνηση διοικητής του νησιού. Το 1457, όταν ένας στόλος σταλμένος από τον πάπα κατέλαβε τα νησιά Λήμνο και Σαμοθράκη, ο Κριτόβουλος με διπλωματική ευελιξία μπόρεσε να μεταπείσει τον Ιταλό απεσταλμένο, που απαιτούσε την παράδοση της Ίμβρου. Τον επόμενο χειμώνα ο Κριτόβουλος κατόρθωσε, έχοντας με το μέρος του τον ελληνικό πληθυσμό, να ελευθερώσει από τους Ιταλούς τη Λήμνο, τη διοίκηση της οποίας ανέθεσε ο σουλτάνος στον Δεσπότη Δημήτριο Παλαιολόγο. Το 1466, όταν οι Βενετοί κατέλαβαν την Ίμβρο, ο Κριτόβουλος διέφυγε στην Κωνσταντινούπολη, όπου έζησε τον λοιμό του 1467.³ Αυτήν ακριβώς την περίοδο, ο ιστορικός φαίνεται ότι έχασε για κάποιους ανεξήγητους λόγους την εύνοια του σουλτάνου. Από αυτήν ακριβώς την εποχή μας παραδίδεται μόνο μία επιστολή του Αμοιρούτζη προς τον Κριτόβουλο. Η επιστολή χρονολογείται το 1468 ή το 1469. Στη συνέχεια, τα ίχνη του χάνονται.⁴

Το ιστορικό έργο του Κριτόβουλου σώζεται σε ένα μοναδικό χειρόγραφο, το οποίο ανακαλύφθηκε στην βιβλιοθήκη των ανακτόρων του σουλτάνου (Topkapi Serai) στην Κωνσταντινούπολη από τον γερμανό θεολόγο K. Von Tischendorf το 1859. Πρόκειται για έναν αυτόγραφο κώδικα της *Ιστορίας* του Κριτόβουλου, τον οποίο προφανώς ο ίδιος ο ιστορικός πρόσφερε στον σουλτάνο Μωάμεθ Β΄, προτάσσοντας στο σύγγραμμά του μία προσφωνητική επιστολή. Το έργο του επιγράφεται, κατά το πρότυπο του Θουκυδίδη, *Ξυγγραφή Ιστοριών*, και διαιρείται σε πέντε βιβλία, τα οποία καλύπτουν τα γεγονότα της περιόδου 1451-1467. Στο πρώτο βιβλίο, το οποίο είναι αυτό που θα μας απασχολήσει και καταλαμβάνει περισσότερο από το ένα τρίτο του όλου έργου, ο Κριτόβουλος περιγράφει με εξαιρετική τέχνη και παραστατικότητα τα πολεμικά γεγονότα της περιόδου μετά την άνοδο του Πορθητή στην εξουσία και τα οποία κορυφώθηκαν με την πτώση της πρωτεύουσας (1451-1453).⁵

² Καρπόζηλος (2015) 315,316

³ Hunger (2009) τ.Β΄ 358,359

⁴ Καρπόζηλος (2015) 317,318

⁵ Καρπόζηλος (2015) 318,319

Η μίμηση των κλασικών στο έργο του Κριτόβουλου δεν θα πρέπει να θεωρηθεί στοιχείο αδυναμίας, αλλά απεναντίας δείγμα της κλασικής του παιδείας και των φιλολογικών του αναγνωσμάτων. Γλωσσικά και εννοιολογικά εξαρτάται κυρίως από τον Θουκυδίδη, το έργο του οποίου αποτελεί γι' αυτόν πηγή έμπνευσης και πρότυπο διαρκούς μίμησης. Επίσης, γνώριζε και χρησιμοποίησε επιλεκτικά και τον Ηρόδοτο, του οποίου όμως η επίδραση είναι λιγότερο καταφανής. Μετά τον Θουκυδίδη η σημαντικότερη κλασική πηγή από την οποία ο Κριτόβουλος άντλησε ιδέες και υλικό είναι ο Αρριανός, αλλά και ο Ηρόδοτος. Ακόμη ο Κριτόβουλος ακολούθησε το παράδειγμα του εβραίου ιστορικού Ιώσηπου, που αφιέρωσε την Ιστορία του στους ρωμαίους κατακτητές της Παλαιστίνης.⁶

Στην αρχή της αφιερωματικής επιστολής προς τον Μωάμεθ, η οποία προτάσσεται στο έργο του Κριτόβουλου, ο σουλτάνος αποκαλείται *αυτοκράτωρ μέγιστος και βασιλεύς βασιλέων*. Ακολουθούν μια σειρά θριαμβευτικοί τίτλοι, που ως τότε αποδίδονταν μόνο στον ρωμαίο αυτοκράτορα. Οι παραδοσιακοί όροι της βυζαντινής αυτοκρατορικής ιδεολογίας είναι σχεδόν αυτονόητοι για τον νέο ηγεμόνα. Ο ιστορικός υπογραμμίζει την αγάπη του Μωάμεθ Β' για την Κωνσταντινούπολη και, με την ευκαιρία της επίσκεψής του στην Αθήνα, περιγράφει τον ενθουσιασμό του για τα επιτεύγματα του πολιτισμού της. Ακόμη, παρουσιάζει τον «Πορθητή» να επισκέπτεται τα ερείπια της Τροίας σαν νοσταλγικός περιηγητής, που μάλιστα γνωρίζει και τον Όμηρο, ενώ ο ιστορικός βλέπει στην πτώση του Βυζαντίου την εκδίκηση για την κατάληψη της Τροίας.⁷ Αυτή η προσπάθεια του Κριτόβουλου να παρουσιαστεί ο τούρκος δυνάστης ως φιλέλληνα δεν πείθει τον αναγνώστη. Η επιλογή του ήταν σκόπιμη και στοχευμένη να παρουσιάσει τον Μωάμεθ σαν βυζαντινό αυτοκράτορα, όπως επίσης προφανής είναι η πρόθεση του ιστορικού να παρουσιάσει την διάδοχη κατάσταση ως αναπότρεπτη, λόγω της κατάρτησης του βυζαντινού κράτους. Ακόμη, και η βασιλίσ των Πόλεων ήταν σχεδόν έρημη λόγω των επιδρομών και των πολιορκιών. Στο δρόμο του κατακτητή έστεκε εμπόδιο μόνο η πρωτεύουσα – τα έως τότε απόρθητα τείχη της – αλλά και αυτό ξεπεράστηκε χάρη στην επιμονή του φιλόδοξου νεαρού σουλτάνου. Η νέα τάξη πραγμάτων ήταν συνεπώς αποδεκτή και σύμφωνα με τους νόμους του ισχυρού καθόλα νόμιμη.⁸

⁶ Καρπόζηλος (2015) 320-324

⁷ Hunger (2009) τ.Β' 359, 360

⁸ Καρπόζηλος (2015) 323,324

Σε κάποια σημεία του έργου του διαφαίνεται, βέβαια, και η αγάπη του συγγραφέα για το παρελθόν του λαού του, τον οποίο υπερασπίζεται, ρίχνοντας τις ευθύνες στους ανάξιους ηγεμόνες. Ο Κριτόβουλος ζητά συγγνώμη από τους συγχρόνους του, αλλά και από τους μεταγενέστερους, επειδή παρουσιάζει την καταστροφή του ελληνικού Βυζαντίου. Επίσης, δεν είναι λιγότερο υπερήφανος από τον Χαλκοκονδύλη για την οικουμενικότητα της ελληνικής γλώσσας.⁹ Το έργο του, όμως, αποτελεί στην ουσία το εγκώμιο του Μωάμεθ Β΄, για τον οποίο δεν υπάρχει ίχνος κριτικής.¹⁰

Ιδιαίτερα εμφανής είναι η πίστη του Κριτόβουλου στην καθοριστική σημασία της τύχης στα ανθρώπινα πράγματα, όπως επίσης και στις προφητείες. Διάφορα υπερφυσικά φαινόμενα προμηνύουν κοσμογονικά γεγονότα, όπως την Άλωση της Πόλης ή τη γέννηση του Μωάμεθ και την άνοδό του στην εξουσία. Από την άλλη, είναι ευνόητο ότι απέφευγε τις χριστιανικές έννοιες, και μόνο όταν το απαιτούσε η περίπτωση αναφερόταν αόριστα στο *δαιμόνιον* ή το *θείον*.¹¹

⁹ Reinsch (2005) 33

¹⁰ Hunger (2009) τ. Β΄ 360, 361

¹¹ Καρπόζηλος (2015) 324,325

B. Ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος στο έργο του Κριτόβουλου

Ο Κριτόβουλος στην αρχή της *Ιστορίας* του αναφέρεται στην άνοδο στον θρόνο του εικοσάχρονου Μεχμέτ, η οποία συνοδεύτηκε από «ἀήθη» και «τερατώδη» σημεία, τα οποία παρουσιάστηκαν, όπως και στη γέννησή του. Ο ιστορικός εξαρχής μας γνωστοποιεί τα μεγαλεπήβολα σχέδια του νεαρού σουλτάνου να κυριεύσει την οικουμένη, καθώς είχε ως πρότυπό του ηγέτες του κύρους του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Έχοντας αυτές τις φιλοδοξίες και παράλληλα την αποφασιστικότητα για να τις υλοποιήσει αφοσιώθηκε στην πραγμάτωσή τους. Έτσι, η πρώτη του ενέργεια ήταν να συνάψει ειρήνη με τους Ρωμαίους και τον βασιλιά Κωνσταντίνο, γιατί εκείνη τη στιγμή εξυπηρετούνταν καλύτερα τα σχέδιά του.¹²

Ο ιστορικός αναφέρεται επιγραμματικά στη σύναψη της συνθήκης του Κωνσταντίνου με τον Μωάμεθ χωρίς να κάνει αναφορά, όπως ο Δούκας, στην πρεσβεία που έστειλε ο Κωνσταντίνος αμέσως μετά την ανάρρησή του στο θρόνο για την ανανέωση των συνθηκών ειρήνης που είχαν συναφθεί με τον πατέρα του Μουράτ Β΄.

Αμέσως μετά την άνοδό του στον θρόνο και κατά τη διάρκεια του πρώτου έτους της βασιλείας του ο Μωάμεθ ασχολήθηκε με την οργάνωση της διοίκησης του κράτους και αφού επιθεώρησε τον στρατό του δείχνοντας ενδιαφέρον για τους γενίτσαρους άρχισε να συγκεντρώνει όπλα και όλα όσα χρειάζονταν για την προετοιμασία του πολέμου. Τον χειμώνα του 1451/52 έδωσε εντολή για το κτίσιμο ενός φρουρίου στην ευρωπαϊκή μεριά του Βοσπόρου που επρόκειτο να λειτουργήσει ως οχυρό για την πολιορκία της Πόλης και θα συνέβαλε στην απομόνωσή της, όχι μόνο από τις δύο ηπείρους, αλλά και από τις δύο θάλασσες.¹³

Ο Κριτόβουλος περιγράφει την αναστάτωση και την ανησυχία που προκάλεσε η κατασκευή του φρουρίου Ρούμελι Χισάρ στον βασιλέα Κωνσταντίνο και στους κατοίκους της Πόλης, οι οποίοι αμέσως αντιλήφθηκαν τον σκοπό της ανέγερσής του, ένιωσαν τον μεγάλο κίνδυνο που τους απειλούσε και γι' αυτό το θεώρησαν ως την αφετηρία για την υποδούλωσή τους στους Τούρκους. Έτσι, αποφάσισε ο

¹²Reinsch (2005) 52-62

¹³Reinsch (2005) 62-68

Κωνσταντίνος να στείλει πρεσβεία στον Μωάμεθ και να προσπαθήσει με κάθε δυνατό τρόπο να εμποδίσει την ανέγερση του φρουρίου. Η πρεσβεία χρησιμοποίησε στον Μωάμεθ κάθε δυνατό επιχείρημα, υπενθυμίζοντας τις υφιστάμενες συμβάσεις και συνθήκες, που ίσχυαν από τα χρόνια των προγόνων του ακόμη, του πατέρα του , αλλά και του ιδίου, όπου απαγορευόταν ρητά να κτιστεί σ' αυτό το σημείο κάστρο ή κάτι άλλο. Επίσης, σε περίπτωση που κάποιος το επιχειρούσε, προβλεπόταν και οι δύο πλευρές να τον εμποδίσουν. Ταυτόχρονα απαιτούσαν οι πρεσβευτές να τηρηθούν οι συνθήκες που πρόσφατα είχαν συναφθεί και να μην αδικηθούν, αφού από την πλευρά τους δεν είχαν αδικήσει τους Τούρκους.

Ο σουλτάνος απάντησε ότι δεν βλέπει καμιά αδικία για τους Έλληνες από την ανέγερση του φρουρίου και ότι ο ίδιος δεν θα παραβιάσει τις συνθήκες, ούτε σκοπεύει να βλάψει τους Βυζαντινούς, εφόσον αυτοί εφησυχάζουν. Απλά θα διασφαλίσει τα δικά του συμφέροντα. Τόνισε επίσης ότι ο τόπος που κτιζόταν το φρούριο ήταν δικός τους.¹⁴

Ο ιστορικός παρουσιάζει τον Μεχμέτ να απαντά στην πρεσβεία που έστειλε ο Κωνσταντίνος με την παράκληση να μην κτιστεί το φρούριο μάλλον με υπεκφυγές, σε αντίθεση με τον Δούκα, του οποίου η μαρτυρία θεωρείται πιο πιθανή, όπου ο σουλτάνος απάντησε απότομα και εκτοξεύοντας απειλές στους πρεσβευτές.¹⁵

Όταν οι πρέσβεις επέστρεψαν στην Πόλη, ενημέρωσαν τον Κωνσταντίνο για την απάντηση του σουλτάνου υπογραμμίζοντας ότι στάθηκε αδύνατο, παρά τα επιχειρήματα και την πειθώ που χρησιμοποίησαν, ώστε να τον πείσουν για τη μη ανέγερση του φρουρίου. Μόνο με τη βία θα μπορούσε κάτι τέτοιο να γίνει. Ο βασιλεύς Κωνσταντίνος, έχοντας προφανώς επίγνωση της ολιγάνθρωπης στρατιωτικής δύναμης που διέθετε η Πόλη, κατάλαβε ότι κάτι τέτοιο ήταν εξαιρετικά επικίνδυνο και ότι δεν είχαν καμιά δυνατότητα να αντιδράσουν οι Βυζαντινοί.¹⁶

Ο Κριτόβουλος αναφέρει την άφιξη του Μωάμεθ την άνοιξη (του 1452) στον Βόσπορο για την κατασκευή του φρουρίου, το οποίο και περιγράφει.¹⁷ Στη συνέχεια ο σουλτάνος, αφού επέστρεψε στην Αδριανούπολη για το κτίσιμο των καινούργιων ανακτόρων του, πίστευε ότι ήταν η ώρα να μην αναβάλει αυτό που από την αρχή είχε στον νου του, δηλαδή να κηρύξει τον πόλεμο στον βασιλέα Κωνσταντίνο και να

¹⁴ Reinsch (2005) 68-72

¹⁵ Schluberger (1999) 35

¹⁶ Reinsch (2005) 72-74

¹⁷ Reinsch (2005) 74-82

πολιορκήσει την Πόλη. Γιατί νόμιζε ότι αν θα κυρίευε την Πόλη, δεν θα μπορούσε πια τίποτε να τον εμποδίσει να εξορμήσει από αυτήν σαν από ακρόπολη όλης της περιφέρειας και να φτάσει παντού σε μικρό χρονικό διάστημα και να υποτάξει τα πάντα.¹⁸ Έτσι, ο σουλτάνος έδωσε εντολή στον σατράπη της Ευρώπης και αυτός χωρίς να χρονοτριβήσει μάζεψε αμέσως στρατό, και, αφού κατέλαβε ολόκληρη την περιφέρεια γύρω από την Πόλη και την ίδια την περιοχή της μέχρι τις πύλες, τις λεηλάτησε.¹⁹

Ο βασιλεύς Κωνσταντίνος και οι κάτοικοι της Πόλης, όταν είδαν να τους απειλεί ακήρυχτος πόλεμος, εξεπλάγησαν από την απότομη μεταβολή των διαθέσεων του σουλτάνου και την εντελώς απροσδόκητη έφοδο, αφού μόλις πρόσφατα είχαν υπογράψει τις συνθήκες για ειρήνη. Ήταν τόσο μεγάλη η απελπισία και η απόγνωση τους, ώστε δεν έστειλαν ούτε πρεσβεία για διαπραγματεύσεις και για να υπενθυμίσουν στους εχθρούς τις συμβάσεις που είχαν από κοινού υπογράψει για την ειρήνη. Ήξεραν ότι κάτι τέτοιο θα ήταν μάταιο, γιατί είδαν τη μεγάλη ορμητικότητα του σουλτάνου και συνειδητοποίησαν τα φιλόδοξα σχέδιά του. Περίμεναν πολιορκία στο άμεσο μέλλον και πόλεμο αδυσώπητο από ξηράς και θαλάσσης, καθώς και όλες τις οδυνηρές συνέπειες του πολέμου και της άλωσης. Νόμιζαν πως αν ξεσπούσε τόσο μεγάλος πόλεμος, δεν θα μπορούσαν να αντέξουν ούτε για λίγο, γιατί η κατάσταση της Πόλης δεν ήταν όπως παλιά. Τώρα υπήρχε έλλειψη ανθρώπων, ενώ η πόλη ήταν αποκλεισμένη από τη θάλασσα με φρούρια στον επάνω και στον κάτω πορθμό. Επίσης, οι Βυζαντινοί δεν διέθεταν καθόλου χρήματα, ούτε δημόσια ούτε ιδιωτικά, η πόλη στερείτο όλα τα βασικά αγαθά και δεν υπήρχε γι' αυτούς από πουθενά ούτε η παραμικρή βοήθεια. Επιπλέον τους ανησύχησαν και τους φόβισαν τα ασυνήθιστα φαινόμενα που παρατηρήθηκαν τότε, τα οποία εξέλαβαν ως θεόπεμπτα μηνύματα, που δεν προμήνυαν κάτι καλό. Γιατί τότε συνέβησαν παράξενοι και αλλόκοτοι σεισμοί, περίεργα μετεωρολογικά φαινόμενα, παράξενοι αστερισμοί εμφανίζονταν και εξαφανίζονταν πάλι, ενώ οι εικόνες στις εκκλησίες δάκρυζαν ανεξήγητα και οι μάντεις προφήτευαν απαίσια πράγματα. Έτσι, από την αρχή οι κάτοικοι της Πόλης είχαν χάσει κάθε ελπίδα και δεν περίμεναν τίποτε το καλό για τον εαυτό τους και την

¹⁸ Reinsch (2005) 86-88

¹⁹ Reinsch (2005) 122

Πόλη τους. Βυθισμένοι στην απελπισία και την απόγνωση παραδόθηκαν χωρίς αντίσταση, καθώς δεν είχαν πλέον την παραμικρή ελπίδα σωτηρίας.²⁰

Την παραπάνω εκδοχή για το ηθικό και την ηττοπαθή στάση των Βυζαντινών και του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου τις παραμονές της Αλώσεως παρουσιάζει ο Κριτόβουλος, οποίος διαφοροποιείται από τους άλλους ιστορικούς, σύμφωνα με τους οποίους ο Κωνσταντίνος και οι κάτοικοι της Πόλης παρουσιάζονται αποφασισμένοι να αμυνθούν με γενναιότητα και αυτοθυσία για την υπεράσπισή της.

Ωστόσο, παρά τις δυσοίωνες ενδείξεις και προβλέψεις και την αίσθηση απελπισίας, δεν έλειπε το θάρρος. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Κριτόβουλου, ο βασιλεύς και οι κάτοικοι της Πόλης μέσα στη δυστυχία τους έκαναν και λίγο κουράγιο και προετοιμάζονταν όσο μπορούσαν. Σε όλη τη διάρκεια των χειμερινών μηνών άνδρες, αλλά και γυναίκες επισκεύαζαν τα τείχη και καθάριζαν τις τάφρους με την προτροπή και την ενθάρρυνση του αυτοκράτορα. Ύστερα έκλεισαν το μεγάλο λιμάνι και ολόκληρο το Χρυσούν Κέρας με μεγάλες αλυσίδες. Όλα τα όπλα μέσα στην πόλη συγκεντρώθηκαν για να αναδιανεμηθούν, όπου θα υπήρχε η μεγαλύτερη ανάγκη. Τοποθετήθηκε κατά μέρος ένα χρηματικό ποσό για την αντιμετώπιση των ειδικών δαπανών, στο οποίο συνέβαλαν όχι μόνο η πολιτεία, αλλά και οι εκκλησίες, τα μοναστήρια και οι ιδιώτες.²¹ Υπήρχε ακόμη σημαντικός πλούτος στην πόλη, και μερικοί Ιταλοί πίστευαν ότι ορισμένοι Έλληνες θα μπορούσαν να είχαν συνεισφέρει περισσότερα. Αλλά στην πραγματικότητα δεν υπήρχε τόσο πολύ ανάγκη χρημάτων όσο ανθρώπινου δυναμικού, οπλισμού και εφοδίων, και τώρα το χρήμα δεν μπορούσε να τα αγοράσει. Ο Λεονάρδος από τη Χίο, κατηγορεί τους Έλληνες ότι απέκρυπταν τα χρήματά τους. Αρκετοί από τους Θρήνους για την πτώση της πόλης αναφέρουν τη φιλαργυρία ως μία από τις αμαρτίες των Ελλήνων για τις οποίες τιμωρήθηκαν με την καταστροφή, αλλά η κατηγορία γίνεται ρητορικά, χωρίς λεπτομέρειες.²²

Ο αυτοκράτορας έκανε ό,τι μπορούσε για να προετοιμάσει την Πόλη του. Έστειλε πρεσβείες για να ζητήσει βοήθεια. Πρώτα έστειλε πρεσβευτές στους αδελφούς του, Δημήτριο και Θωμά, που κυβερνούσαν ως δεσπότες τις περιφέρειες της Πελοποννήσου που είχαν απομείνει στους Βυζαντινούς για να τους παρακαλέσει να στείλουν σιτάρι και στρατιώτες, καθώς πίστευε ότι η πολιορκία θα κρατούσε για μεγάλο διάστημα. Βέβαια, ο σουλτάνος είχε προβλέψει αυτό το ενδεχόμενο. Για να

²⁰ Reinsch (2005) 124-128

²¹ Reinsch (2005) 128-130

²² Runciman (2005) 60,163

τους κρατήσει εκεί που βρίσκονταν, διέταξε τον Τουραχάν να εισβάλει ξανά στον Μορέα τον Οκτώβριο του 1452, παίρνοντας μαζί του έναν μεγάλο στρατό. Έτσι, δεν θα υπήρχε καμιά βοήθεια στον Κωνσταντίνο από τα μέλη της οικογένειάς του. Κατόπιν, ο βασιλεύς έστειλε πρεσβεία στον πάπα Νικόλαο Ε΄, στον οποίο οι Βυζαντινοί είχαν κάθε λόγο να στηρίζονται, ιδιαίτερα μετά την ενωτική λειτουργία Ορθοδόξων και Δυτικών στην Αγία Σοφία τον Δεκέμβριο του 1452. Επίσης έστειλαν πρεσβείες και στους πρίγκιπες της Ιταλίας, αλλά και των άλλων δυτικών λαών, για να τους παρακαλέσουν να συνάψουν το γρηγορότερο μαζί τους συμμαχία και να τους στείλουν άμεσα βοήθεια, γιατί βρίσκονταν σε μεγάλο κίνδυνο.²³

Ο Μεχμέτ, αφού πέρασε όλο τον χειμώνα με τις προετοιμασίες για τη μεγάλη εκστρατεία εναντίον της Πόλης, την άνοιξη του 1453 ξεκίνησε από την Αδριανούπολη ο ίδιος μαζί με ολόκληρο τον στρατό, ιππικό και πεζικό, αναστατώνοντας και συνταράζοντας τα πάντα από όπου περνούσε, σκορπίζοντας φόβο, αγωνία και φρίκη. Μετά από εννέα μέρες έφτασε στο Βυζάντιο και στρατοπέδευσε έξω από την Πόλη κοντά στο τείχος σε απόσταση περίπου ενάμισι μιλίου από τη λεγόμενη Πύλη του Ρωμανού. Η θέα του τεράστιου τουρκικού στρατού και στόλου που περιπολούσε την Προποντίδα, καθώς και των τεράστιων κανονιών, να κινούνται με θόρυβο προς τα χερσαία τείχη, τρόμαξε τους Ρωμαίους, χωρίς όμως αυτό να τους κάνει να παραλείπουν τις δικές τους προετοιμασίες για τον επικείμενο πόλεμο.²⁴

Ο Κριτόβουλος, όπως και οι άλλοι ιστορικοί, αναφέρεται στην άφιξη στην Πόλη του Ιταλού Ιουστινιάνη ή Ιουστίνου, σύμφωνα με τον ιστορικό, έχοντας μαζί του δύο μεγάλα εμπορικά πλοία, τα οποία είχε εξοπλίσει καλά με τετρακόσιους στρατιώτες και ποικίλα όπλα. Αυτός ο Ιταλός αριστοκράτης, αλλά και έμπειρος και γενναίος πολεμιστής, όταν έμαθε για την επικείμενη πολιορκία της Πόλης από τους Τούρκους, ήρθε αυτόκλητος με τα εμπορικά καράβια του, για να βοηθήσει τους Ρωμαίους και τον βασιλιά Κωνσταντίνο. Άλλοι λένε ότι ήρθε ύστερα από πρόσκληση του Κωνσταντίνου, που του είχε υποσχεθεί να του δώσει, μετά τον πόλεμο, ως ανταμοιβή για τη βοήθειά του το νησί της Λήμνου. Ο Ιουστινιάνης έγινε δεκτός, μετά από ανταλλαγή εγγυήσεων, με λαμπρότητα, τιμήθηκε από τον βασιλέα και διορίστηκε αρχιστράτηγος και ανώτατος αρχηγός για όλα τα ζητήματα του πολέμου. Ο άνδρας

²³ Reinsch (2005) 130-132 Βλ. και Nicol (2010) 92,93

²⁴ Reinsch (2005) 136-138

αυτός που είχε μεγάλη εμπειρία σχετικά με όσα απαιτούνται σε τειχομαχίες ανέλαβε να υπερασπίσει εκείνο το τμήμα του τείχους που βρισκόταν απέναντι από το στρατόπεδο του σουλτάνου, επειδή ήταν επίμαχο. Το πιο επικίνδυνο μέρος για τους υπερασπιστές βρισκόταν μεταξύ της πύλης του Ρωμανού και της πύλης του Πολυανδρίου. Εκεί κατέβαινε το τείχος στην κοιλάδα του μικρού ποταμού Λύκου, που έμπαινε εδώ στην Πόλη από τα βορειοδυτικά. Απέναντι από αυτό το σημείο ο Πορθητής συγκέντρωσε το πυροβολικό και εκεί έστησε το επιτελείο του. Από τη μεριά των υπερασπιστών εδώ είχαν τη θέση τους ο Ιουστινιάνης Λόγγος, αλλά και ο ίδιος ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος.²⁵

Ο σουλτάνος, συμμορφούμενος με τον ισλαμικό νόμο, έστειλε ένα τελευταίο μήνυμα στην Πόλη, υπό τη σημαία της ανακωχής. Έλεγε ότι, όπως επέβαλε ο νόμος, θα χάριζε τη ζωή στους πολίτες και δεν θα πείραζε ούτε τις οικογένειές τους ούτε τις περιουσίες τους, εάν παραδίδονταν σ' αυτόν με τη θέλησή τους. Διαφορετικά δεν θα τους έδειχνε κανέναν οίκτο. Αλλά οι πολίτες δεν είχαν μεγάλη εμπιστοσύνη στις υποσχέσεις του, ούτε άλλωστε θα εγκατέλειπαν τώρα τον αυτοκράτορά τους.²⁶

Μόλις τελείωσε αυτή η τυπική διαδικασία και τα κανόνια τοποθετήθηκαν στις θέσεις τους, οι Τούρκοι άρχισαν τις εχθροπραξίες με έναν ισχυρό κανονιοβολισμό των τειχών. Έτσι, ένα τμήμα των τειχών κοντά στη Χαρισία πύλη υπέστη σοβαρές ζημιές. Έπειτα, ο Μωάμεθ αποφάσισε να περιμένει μέχρις ότου μπορέσει να φέρει περισσότερα κανόνια για να προσβάλει τα ασθενέστερα τμήματα των τειχών. Στη συνέχεια ο ιστορικός αναφέρεται διεξοδικά στην κατασκευή του μεγάλου κανονιού και στα θεαματικά αποτελέσματα αυτής της εφεύρεσης. Κατόπιν, ο σουλτάνος, αφού πρόσταξε να στήσουν τα τρία πιο μεγάλα και γερά κανόνια στο Μεσοτείχιον, όπου ήταν το στρατόπεδό του και η σκηνή του, διέταξε να γκρεμίσουν το τείχος σ' αυτό το σημείο. Σύντομα το εξωτερικό τείχος διαμέσου της κοιλάδας του Λύκου είχε καταστραφεί εντελώς σε πολλά σημεία και η τάφος μπροστά του είχε γεμίσει σε μεγάλη έκταση, ώστε το έργο της επισκευής να είναι πολύ δύσκολο.²⁷

Ο Ιουστινιάνης, όμως, και οι δικοί του, καθώς και πολλοί Ρωμαίοι που ήταν μαζί τους και ήταν τοποθετημένοι στο ρήγμα του τείχους, αγωνίστηκαν με ηρωισμό και πολεμώντας γενναία εξουδετέρωσαν τις προσπάθειες των εχθρών. Έτσι, οι Ρωμαίοι και ο Ιουστινιάνης επικράτησαν στο τείχος και απέκρουσαν χωρίς δυσκολία τους

²⁵ Reinsch (2005) 140-142 Βλ. και σημ. 49, σ.147

²⁶ Reinsch (2005) 144 Βλ. και Runciman (2005) 69,70

²⁷ Reinsch (2005) 150-162 Βλ. και Runciman (2005) 70,71

επιτιθέμενους. Οι υπερασπιστές της Πόλης πολεμούσαν με σθένος και αντιστέκονταν γενναία στις πολλαπλές επιθέσεις των εχθρών.²⁸ Επίσης με επιτυχία απέκρουαν οι Βυζαντινοί τις επιθέσεις των εχθρών στη θάλασσα, όπου αποδείχτηκαν αληθινοί ήρωες, όπως σημειώνει ο ιστορικός.²⁹

Και ενώ επικρατούσε αυτή η κατάσταση, φάνηκαν ανοιχτά στο πέλαγος τρία από τα μεγάλα εμπορικά πλοία που είχε στείλει ο πάπας Νικόλαος από την Ιταλία με τρόφιμα και στρατιωτική βοήθεια για την Πόλη. Είχε σκοπό βέβαια να στείλει κατόπιν τριάντα πολεμικά και εμπορικά πλοία για βοήθεια στους Ρωμαίους και τον βασιλέα Κωνσταντίνο, αλλά αυτά άργησαν να έρθουν. Όταν ο σουλτάνος τα είδε έδωσε εντολή στον αρχηγό του τουρκικού στόλου να συλλάβει τα πλοία. Δεν έπρεπε να τους επιτραπεί να φτάσουν στην πόλη για κανένα λόγο. Εάν αποτύγχανε σ' αυτή την αποστολή δεν έπρεπε να επιστρέψει ζωντανός. Όμως, παρά τη σφοδρή επίθεση του στόλου του σουλτάνου κατά των τριών φορτηγών πλοίων και τη ναυμαχία που ακολούθησε, τελικά αυτά οδηγήθηκαν με ασφάλεια μέσα στον Κεράτιο κόλπο. Η αναπάντεχη αυτή νίκη εμψύχωσε τους Ρωμαίους και τους έκανε να ελπίζουν.³⁰

Θα πρέπει να επισημάνουμε ότι υπάρχει διαφοροποίηση στους ιστορικούς της Αλώσεως ως προς τον αριθμό και την ταυτότητα των πλοίων. Ο Δούκας λέει ότι υπήρχαν τέσσερα γενοβέζικα πλοία και ένα αυτοκρατορικό, ενώ ο Χαλκοκονδύλης ένα γενοβέζικο και ένα αυτοκρατορικό. Αλλά οι μαρτυρίες των αυτοπτών μαρτύρων συμφωνούν όλες σε τρία γενοβέζικα και ένα αυτοκρατορικό. Ο Μπάρμπαραο λέει ότι οι Γενοβέζοι έφθασαν δελεασμένοι από μια προσφορά του αυτοκράτορα, ότι αυτοί θα μπορούσαν να εισάγουν προμήθειες χωρίς δασμούς. Ο Λεονάρδος λέει ότι έφεραν στρατιώτες, όπλα και χρήματα για την άμυνα, και ο Κριτόβουλος ότι είχαν σταλεί από τον πάπα.³¹

Στη συνέχεια ο Κριτόβουλος αναφέρεται στην επινοητικότητα του Μωάμεθ και την τολμηρή εφευρετικότητα των μηχανικών του, ώστε να μεταφερθεί τμήμα του τουρκικού στόλου μέσα στον Κεράτιο κόλπο για να προσβάλει τα παράκτια τείχη.³² Κατόπιν, ο ιστορικός περιγράφει παράξενα γεγονότα που συνέβησαν εκείνες τις μέρες, τα οποία ήταν σαν σημάδια θεόπεμπτα και προφητείες όσων φρικτών επρόκειτο να πάθει σε λίγο η Πόλη και τα οποία τρώμαζαν και αύξησαν την αγωνία

²⁸ Reinsch (2005) 172

²⁹ Reinsch (2005) 176

³⁰ Reinsch (2005) 180-188

³¹ Runciman (2005) 164

³² Reinsch (2005) 190,192

των πολιορκημένων.³³ Ο Κριτόβουλος συνεχίζει την εξιστόρηση με την παράθεση της εκτενούς δημηγορίας του σουλτάνου και την παραστατική περιγραφή των κινήσεων και προετοιμασιών του Μωάμεθ έως την τελική επίθεση.³⁴

Τη Δευτέρα 28 Μαΐου 1453, καθώς ο ήλιος άρχισε να δύει προς τον δυτικό ορίζοντα, έλαμπε κατ' ευθείαν επάνω στα πρόσωπα των υπερασπιστών στα τείχη, σχεδόν τυφλώνοντάς τους. Αυτή ήταν η ώρα, σύμφωνα με τον Κριτόβουλο, που ξεκίνησε η δραστηριότητα στο τουρκικό στρατόπεδο. Τότε, οι Τούρκοι όρμησαν στην επίθεση σε όλη τη γραμμή της έκτασης των τειχών βγάζοντας πολεμικές κραυγές, ενώ τους παρότρυναν τύπανα, σάλπιγγες και άλλα όργανα. Αυτές οι αψιμαχίες συνεχίστηκαν έως το ηλιοβασίλεμα για δύο ή τρεις ώρες περίπου. Τότε ο σουλτάνος έδωσε εντολή ενθαρρύνοντας τον στρατό του να περάσει την τάφρο και να προσβάλει το εξωτερικό τείχος. Εκεί ξέσπασε φοβερή μάχη και συμπλοκή και έτσι πέρασε το μεγαλύτερο μέρος της νύχτας. Οι Ρωμαίοι σε όλα τα μέτωπα, από στεριά και θάλασσα, απέκρουαν σθεναρά τους εχθρούς και τους απώθησαν με σφοδρότητα. Αμύνθηκαν με θάρρος, επικράτησαν στη μάχη και αποδείχτηκαν γενναίοι άνδρες. Γιατί τίποτε από αυτά που γίνονταν, σημειώνει ο ιστορικός, δεν μπορούσε να τους κάμψει, ούτε ο λιμός που τους τυραννούσε, ούτε η αγρυπνία, ούτε οι πληγές, οι σφαγές και οι θάνατοι των συγγενών, ούτε τίποτε άλλο φοβερό, ώστε να υποχωρήσουν και να χαλαρώσουν την αρχική ορμή και αποφασιστικότητα. Οι υπερασπιστές της Πόλης συνέχιζαν να αμύνονται γενναία «έως ή πονηρά και άγνώμων τύχη προὔδωκε τούτους».³⁵

Αλλά, όπως σημειώνει ο Κριτόβουλος, «ἔδει ποτὲ καὶ τοὺς ταλαιπώρους Ῥωμαίους τῷ τῆς δουλείας ὑπαχθῆναι ζυγῷ καὶ τῶν ταύτης πειραθῆναι κακῶν». Και ενώ πολεμούσαν με γενναιότητα, δείχνοντας εξαιρετική τόλμη και προθυμία στον αγώνα, ο Ιουστινιάνης τραυματίστηκε στο στήθος από ένα βλήμα, το οποίο διαπέρασε τον θώρακά του, σωριάστηκε κάτω και μεταφέρθηκε στη σκηνή του.

Εδώ θα πρέπει να αναφέρουμε ότι οι πηγές δίστανται για τον τραυματισμό του Ιουστινιάνη. Ο Φραντζής λέει ότι πληγώθηκε στο πόδι και ο Χαλκοκονδύλης στο χέρι, αλλά ο Λεονάρδος από βέλος στη μασχάλη και ο Κριτόβουλος στον θώρακα. Ήταν πιθανόν μια σοβαρή πληγή σε κάποιο σημείο του σώματός του.

³³ Reinsch (2005) 198-200

³⁴ Reinsch (2005) 202-222

³⁵ Reinsch (2005) 222-228

Οι στρατιώτες του Ιουστινιάνη απελπισμένοι από το ατύχημα λιποψύχησαν, εγκατέλειψαν τη θέση τους στο τείχος όπου πολεμούσαν και το μόνο που τους ενδιέφερε ήταν να μεταφέρουν τον τραυματισμένο στα πλοία και να διασωθούν οι ίδιοι. Τότε, ο βασιλεύς Κωνσταντίνος που έσπευσε στο πλευρό του Ιουστινιάνη τους παρακάλεσε θερμά και τους έδωσε πολλές υποσχέσεις για να μείνουν λίγο ακόμα ή τουλάχιστον έως την ύφεση της μάχης. Αυτοί όμως, δεν δέχτηκαν, αλλά, αφού πήραν τον αρχηγό τους, έτρεξαν γρήγορα στα πλοία τους, χωρίς να ενδιαφέρονται για τις συνέπειες της φυγής τους στην έκβαση της μάχης.³⁶

Ο βασιλεύς Κωνσταντίνος, όταν είδε τον Ιουστινιάνη και τους άνδρες του να αποχωρούν, απελπίστηκε και ήταν σε απόγνωση, γιατί δεν μπορούσε να συμπληρώσει τις θέσεις αυτών που έφυγαν. Και ενώ η μάχη διεξαγόταν με σφοδρότητα, ο αυτοκράτορας μαζί με τους λίγους Ρωμαίους, που του είχαν απομείνει, ακλόνητος στη θέση του στα τείχη πολεμούσε ηρωικά.³⁷

Από το άλλο σημείο της τάφρου ο Μωάμεθ, που πολεμούσε κάπου εκεί κοντά, όπως εξιστορεί ο Κριτόβουλος, αντιλήφθηκε τους άντρες που έφυγαν και ότι οι άλλοι που είχαν απομείνει ήταν λίγοι και γι' αυτό πολεμούσαν εξασθενημένα. Βλέποντας το γκρεμισμένο τείχος να είναι άδειο από στρατιώτες φώναξε δυνατά ενθαρρύνοντας και παροτρύνοντας τους άνδρες του να ξαναεπιτεθούν με τον ίδιο επικεφαλής τους: «ἔχομεν, ὦ φίλοι, τὴν πόλιν, ἔχομεν ἤδη. ... ὀλίγου πόνου τὸ ἔργον καὶ ἡ πόλις ἕάλω». Αμέσως τότε εκείνοι ὄρμησαν με αλαλαγμούς και φρικιαστικές κραυγές στο ρήγμα του τείχους. Εκεί διεξήχθη λυσσαλέα μάχη και η σφαγή ήταν μεγάλη. Μετά από αρκετή ώρα επικράτησαν οι Τούρκοι σφάζοντας τους περισσότερους, ενώ τους άλλους τους απωθούσαν με βία μέσα στη μικρή πύλη του Ιουστίνου (Ιουστινιάνη), την οποία είχε ο ίδιος ανοίξει για να έχει εύκολη πρόσβαση στην αμυντική γραμμή. Αυτή τη μικρή πόρτα, η οποία δεν έχει εντοπιστεί αρχαιολογικά, ο Κριτόβουλος την περιγράφει ως πόρτα στο μεγάλο τείχος, την οποία άνοιξαν οι υπερασπιστές, για να φτάσουν στον περίβολο, δηλαδή στον χώρο μεταξύ του μεγάλου και του εξωτερικού τείχους, σε ένα σημείο όπου οι επιτιθέμενοι δεν ήταν σε θέση να τους βλέπουν.³⁸

Σε εκείνο το σημείο, σημειώνει ο ιστορικός, στον συνωστισμό της Πύλης του Ιουστίνου «καὶ βασιλεὺς Κωνσταντίνος πίπτει μαχόμενος μετὰ τῶν σὺν αὐτῷ γενναίως»... Όταν είδε πως όλα είχαν χαθεί, λέγεται ότι φώναξε δυνατά αυτά τα

³⁶ Reinsch (2005) 230,232 Βλ. και Runciman (2005) 166

³⁷ Reinsch (2005) 232,234

³⁸ Reinsch (2005) 234,236

τελευταία λόγια: «Η πόλη χάνεται και εγώ ακόμη ζω;» Και με αυτά τα λόγια, λένε, ρίχτηκε μέσα στους εχθρούς και σκοτώθηκε. Ήταν γενναίος άνδρας και προστάτης του κοινού καλού, αλλά δυστυχισμένος σε όλη τη ζωή του και στο τέλος ακόμη πιο δυστυχισμένος.³⁹ Ο Κωνσταντίνος χαρακτηρίζεται «δυστυχής» πιθανόν για την προσωπική του ζωή, λόγω της ατυχούς κατάληξης των γάμων του και των ατελέσφορων προσπαθειών του για τη σύναψη νέου γάμου. Άλλωστε, όπως αναφέρει ένας μεταγενέστερος θρήνος, πέθανε για την Κωνσταντινούπολη, «χωρίς να έχει γευθεί κανέναν από τους καρπούς του υψηλού αξιώματός του, εκτός από εκείνον του να είναι γνωστός ως ο Αυτοκράτορας που χάθηκε μέσα στην γενική καταστροφή της Αυτοκρατορίας των Ρωμαίων».⁴⁰

Ο Κριτόβουλος αναφέρεται χωρίς λεπτομέρειες στον θάνατο του αυτοκράτορα, μέσα όμως από αυτή την επιγραμματική του αναφορά διαφαίνεται ο θαυμασμός του για το θάρρος και τη γενναιότητα του βασιλιά Κωνσταντίνου.

Στη συνέχεια, οι στρατιώτες του Μωάμεθ όρμησαν μέσα στην Πόλη εισβάλλοντας άλλοι από τη μικρή πύλη και άλλοι μέσα από το ρήγμα του μεγάλου τείχους. Να επισημάνουμε εδώ την αναφορά του ιστορικού Δούκα σχετικά με την είσοδο των κατακτητών στην Πόλη από μια άλλη μικρή μυστική πόρτα, την Κερκόπορτα, όπως την κατονομάζει.

Το τραγικό ξημέρωμα της 29^{ης} Μαΐου 1453 οι Τούρκοι στρατιώτες είχαν διασκορπιστεί παντού μέσα στην Πόλη σκορπίζοντας τον φόβο και τον τρόμο και η σκηνή που ακολούθησε περιγράφεται από τις πιο φρικτές της ιστορίας. «Ένθα δὴ φόνος πολλὸς τῶν προστυγχανόντων ἐγένετο», και στη συνέχεια φοβερή λεηλασία της Πόλης, καθώς και σύληση των εκκλησιών.⁴¹ Κατόπιν, ο Κριτόβουλος συγκρίνει την τελική άλωση της Πόλης με την άλωσή της από τους Δυτικούς, καθώς και με τις αλώσεις άλλων σημαντικών πόλεων για να καταλήξει στη διαπίστωση ότι η συμφορά που βρήκε εκείνες τις πόλεις δεν συγκρίνεται καθόλου με τη συμφορά της Πόλης και τα παρόντα δεινά.⁴² Αλλά, όπως επισημαίνει ο ιστορικός, ήταν γραμμένο να κατακτηθεί αυτή η δύστυχη πόλη και να υποστεί τόσα δεινά, γιατί «οὔτω τοῦ θεοῦ ἐνδόντος». Ακόμη ο Κριτόβουλος αναφέρεται στην ιδιαίτερη εντύπωση που του προκάλεσε η σύμπτωση των ονομάτων στην περίπου χιλίων διακοσίων ετών μακρά ιστορία της Πόλης. Χαρακτηριστικά αναφέρει: « Γιατί ο Κωνσταντίνος, ο

³⁹ Reinsch (2005) 236, 272 Βλ. και Nicol (2010) 124

⁴⁰ Λάμπρος (1908 β) 5, 245

⁴¹ Reinsch, (2005) 236-242

⁴² Reinsch (2005) 256-264

ευτυχισμένος βασιλιάς, ο γιος της Ελένης, έκτισε αυτή την πόλη και την ανύψωσε στο άκρον άωτον της ευδαιμονίας και της ευτυχίας, και πάλι επί Κωνσταντίνου, του δυστυχισμένου βασιλιά, γιου της Ελένης, πάρθηκε και βυθίστηκε σε αισχροτάτη δουλεία και δυστυχία».⁴³

Επίσης, ο Κριτόβουλος μας ενημερώνει για την ακριβή ημερομηνία της Άλωσης της Πόλης: «Εάλω τοίνυν ἐπὶ Κωνσταντίνου βασιλέως ἐβδόμου Παλαιολόγων, ἐνάτη καὶ εἰκοστῇ φθίνοντος Μαΐου παρὰ Ῥωμαίοις ἐξήκοντος ἔτους τῶν ἀπ' ἀρχῆς ἐνὸς τε καὶ ἐξηκοστοῦ πρὸς τοῖς ἐννακοσίοις τε καὶ ἐξακισχιλίοις, ἀπὸ δὲ κτίσεώς τε καὶ συνοικίσεως ταύτης ἔτεσι τέτταρσι καὶ εἴκοσι καὶ ἑκατὸν πρὸς τοῖς χιλίοις».⁴⁴

Ὅπως μας πληροφορεῖ ο ἱστορικός, ο Κωνσταντίνος ἦταν ο ἕβδομος κατὰ σειρά βασιλιάς ἀπὸ τὴ δυναστεία τῶν Παλαιολόγων, ἐνῶ σύμφωνα με τὸν Σφραντζή ἦταν ο ὄγδοος. Ο Κριτόβουλος, σε ἀντίθεση με τοὺς ἄλλους ἱστορικούς τῆς Αλώσεως, ἀποφεύγει νὰ κάνει οποιαδήποτε ἀναφορά στὴν τύχη τῆς σοροῦ τοῦ αυτοκράτορα.

Ὁ Ἰμβριος ἱστοριογράφος Κριτόβουλος στὸ ἔργο του, ποῦ ἔχει ὡς κεντρικὸ ἥρωα τὸν Μωάμεθ τὸν Πορθητὴ καὶ στὸν ὁποῖο τὸ ἀφιερώνει, δὲν ἐστιάζει ἰδιαίτερα στὴ δράση, ἀλλὰ κυρίως στὸ ἦθος καὶ τὰ ηγετικά προσόντα τοῦ τελευταίου αυτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου καὶ υπερασπιστῆ τῆς Πόλης. Ὅμως, ἔχοντας ὡς κεντρικὸ τὸ θέμα τὴν Ἄλωση τῆς Πόλης τὸν Μάιο τοῦ 1453, ἡ ὁποία καλύπτει σχεδὸν ολόκληρο τὸ Α΄ Βιβλίον τῆς *Ἱστορίας* του, ἀποτυπώνοντάς τὴ με παραστατικότητα καὶ ἀκολουθώντας ἀρχαία πρότυπα, δὲν μποροῦσε νὰ ἀποσιωπήσει τὸ μεγαλεῖο καὶ τὸν ἠρωικὸ θάνατο τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου. Ὅλες οἱ ἀρετές, ὁ ἠρωισμὸς καὶ ἡ αὐτοθυσία τοῦ αυτοκράτορα ἀποτυπώνονται στὸν ἐπιτάφιο λόγο τοῦ Κριτόβουλου γιὰ τὸν βασιλέα Κωνσταντίνον. Ο Κριτόβουλος εὐγλωττα ἀναφέρει στὸ παρακάτω ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ ἐπιτάφιο ἐγκώμιον γιὰ τὸν βασιλέα Κωνσταντίνον:

«Θνήσκει δὲ καὶ βασιλεὺς Κωνσταντῖνος αὐτὸς, ἧπερ ἔφην, μαχόμενος, σώφρων μὲν καὶ μέτριος ἐν τῷ καθ' ἑαυτὸν βίῳ γενόμενος, φρονήσεως δὲ καὶ ἀρετῆς ἐς ἄκρον ἐπιμελελημένος, συνετός τε τῶν ἄγαν πεπαιδευμένων, κὰν τοῖς πολιτικοῖς δὲ πράγμασι καὶ τοῖς ἐν ἀρχῇ οὐδενὶ τῶν πρὸ αὐτοῦ βασιλέων τῶν πρωτείων παραχωρῶν, ὅξυς μὲν συνιδεῖν τὸ δέον παντὸς μᾶλλον, ὀξύτερος δ' ἐλέσθαι, δεινὸς εἰπεῖν, δεινὸς δὲ νοῆσαι, δεινότερος δὲ πράγμασιν ὁμιλῆσαι, τῶν μὲν παρόντων ἀκριβῆς γνώμων, ἧπερ ἔφη τις ὑπὲρ Περικλέους, τῶν δὲ μελλόντων ὡς ἐπὶ πλεῖστον

⁴³ Reinsch (2005) 266-268

⁴⁴ Reinsch (2005) 268,270

τοῦ εικότος ἄριστος εἰκαστής, ὑπέρ τε τῆς πατρίδος καὶ τῶν ἀρχομένων πάντα καὶ ποιεῖν καὶ πάσχειν αἰρούμενος, ὅς γε καὶ τὸν ἐπικείμενον τῇ Πόλει προφανῆ κίνδυνον ὄρων αὐτοῖς ὀφθαλμοῖς καὶ δυνάμενος αὐτὸν ἐκσῶσαι καὶ πολλοὺς ἔχων τοὺς πρὸς τοῦτο παρακαλοῦντας οὐκ ἠθέλησεν, ἀλλ' εἴλετο συναποθανεῖν τῇ πατρίδι τε καὶ τοῖς ἀρχομένοις μᾶλλον δὲ καὶ προαποθανεῖν αὐτὸς, ὅπως μὴ ταύτην τε ἀλοῦσαν ἐπίδοι καὶ τῶν οἰκητόρων τοὺς μὲν σφαττομένους ὠμῶς, τοὺς δὲ δορυαλώτους ἀπαγομένους αἰσχυρῶς».⁴⁵

Ο επιγραμματικός Κριτόβουλος στο επιτάφιο εγκώμιο σκιαγράφησε αισθαντικά τον τελευταίο αυτοκράτορα. Ο βασιλεύς Κωνσταντίνος στην ιδιωτική του ζωή ήταν συνετός και σώφρων, καθώς τον διέκρινε η αρχαιοελληνική αρετή του μέτρου. Ήταν εξαιρετικά μορφωμένος και ενάρετος. Είχε εξαιρετικές διοικητικές και πολιτικές ικανότητες, αφού είχε αντιληπτική ικανότητα, διορατικότητα και προνοητικότητα. Διακρινόταν επίσης για τη ρητορική του δεινότητα, την αυτογνωσία και είχε μεγάλη ικανότητα και ευελιξία στη διαχείριση των πολιτικών πραγμάτων. Ο βασιλεύς Κωνσταντίνος διέθετε όλα τα πολιτικά και ηγετικά προσόντα, τα οποία ο ιστορικός Θουκυδίδης είχε αποδώσει στον μεγάλο Αθηναίο πολιτικό Περικλή. Αξιοσημείωτη είναι στο επιτάφιο εγκώμιο η πρόσληψη του Θουκυδίδη από τον Κριτόβουλο, στην οποία θα αναφερθούμε στο σχετικό κεφάλαιο. Πάνω από όλα, όμως, τον διέκρινε η αγάπη για την πατρίδα του και η φροντίδα για το κοινό συμφέρον. Από τη στιγμή που ανέβηκε στον θρόνο έκανε έναν τιτάνειο αγώνα να διατηρήσει και να διασώσει την αυτοκρατορία του. Όταν δεν τα κατάφερε, επέλεξε ένα ηρωικό τέλος για να μη δει την Πόλη του να κατακτάται και τον λαό του να υφίσταται τα δεινά της Άλωσης. Ο τελευταίος αυτοκράτορας επέδειξε απaráμιλλη ανδρεία και αρετή προσπαθώντας μέχρι την τελευταία στιγμή να κατευθύνει στον αγώνα με ορμή ασυγκράτητη τους καταβεβλημένους από την κούραση τελευταίους υπερασπιστές της Πόλης. Τονίζεται επίσης η ηρωική στάση του, καθώς, ενώ μπορούσε να σωθεί διαφεύγοντας, όπως πολλοί τον παρότρυναν, αυτός προτίμησε να πεθάνει μαζί με την Πόλη του και τον λαό του.⁴⁶

Ο ανωτέρω λόγος του ιστορικού για τον θάνατο του ήρωα της Αλώσεως βασιλέως Κωνσταντίνου, που έπεσε μαχόμενος στα τείχη της Πόλης, δικαιώνει τον Κριτόβουλο ως άνθρωπο, καθώς διαφαίνεται η θλίψη του και τα συναισθήματά του. Ακόμη, δικαιώνοντας στον επιτάφιο λόγο του τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο και τον θάνατό

⁴⁵ Reinsch (2005) 270,272

⁴⁶ Βλ. και κεφ. V για τον επιτάφιο λόγο του Κωνσταντίνου στον Κριτόβουλο

του, επιδοκιμάζει την αντίσταση που προέβαλε εναντίον του Πορθητή, η οποία έσωσε την τιμή του Ελληνικού Γένους.⁴⁷

⁴⁷ Τομαδάκης (1993) 84,85

V. Στοιχεία ύφους και πρόσληψης στο έργο των ιστορικών της Αλώσεως.

Η απομνημόνευση του παρελθόντος, η ιστοριογραφία, είναι καθαρά ελληνικό προϊόν και δημιούργημα του αρχαιοελληνικού πνεύματος. Από τον πατέρα της Ιστορίας Ηρόδοτο, μέσα από το έργο του κατεξοχήν αντικειμενικού ιστορικού Θουκυδίδη, και μέχρι τον Πολύβιο, ο Ελληνισμός μετέβαλε τη δράση του σε μνήμη. Κατά συνέπεια, δεν ήταν δυνατόν να πράξει διαφορετικά στο Βυζάντιο.

Είναι γεγονός ότι τα έργα της βυζαντινής γραμματείας είναι ως επί το πλείστον στην αρχαία ελληνική γλώσσα και κατά μίμηση των αξεπέραστων κλασικών προτύπων. Οι Βυζαντινοί ιστορικοί έχοντας αυτά τα πρότυπα θα ιστορήσουν τη δική τους δράση, μέχρι την εμφάνιση και την επικράτηση των Τούρκων. Η ύπαρξη αυτή των προτύπων έδινε καταρχήν τον γλωσσικό τύπο που θα επέλεγε ο ιστορικός, την απλή αττική του Ξενοφώντα ή τον αρχαιότερο τρόπο εκφοράς του Θουκυδίδη, και κατά δεύτερο λόγο την τεχνική.¹ Η χρήση της λόγιας γλώσσας και η μίμηση των αρχαίων ιστορικών, όσον αφορά το περιεχόμενο, και παράλληλα οι ισχυρές ρητορικές και αττικιστικές τάσεις αποτελούν γνωρίσματα της βυζαντινής ιστοριογραφίας.² Άλλωστε, ο αττικισμός πέρασε στο Βυζάντιο μέσω των εκκλησιαστικών συγγραφέων και των ιστοριογράφων (με την εξαίρεση του Αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Ζ΄ του Πορφυρογέννητου του 10^{ου} αι., ο οποίος χρησιμοποίησε γλώσσα απλή, κοντά στην καθημερινή).

Αυτή την παράδοση, με το δικαίωμα κάθε ιστορικός να γράφει περισσότερο ή λιγότερο πιστά στην αττική διάλεκτο, ακολουθούσε και η ύστερη βυζαντινή ιστοριογραφία, καθώς, όπως είναι επόμενο, και οι τέσσερις ιστορικοί της Αλώσεως. Έτσι οι σύγχρονοι μελετητές θεωρούν ότι ο Χαλκοκονδύλης αρχαίζει και μιμείται καταφανέστατα τον Θουκυδίδη, ο Σφραντζής δημοτικίζει, ο Δούκας βαρβαρίζει και ο Κριτόβουλος αρχαίζει.³

¹ Τωμαδάκης (1993) 15

² Hunger (2009) τ. Β΄ 27

³ Τωμαδάκης (1993) 16

Στο παρόν κεφάλαιο με αφετηρία το προς διερεύνηση έργο των ιστορικών της Αλώσεως θα γίνουν αναφορές στο ύφος του έργου κάθε ιστορικού. Επίσης θα διερευνηθεί κατά πόσον οι ιστορικοί ακολουθούν τα κλασικά πρότυπα με αναφορές σε στοιχεία πρόσληψης.

Σύμφωνα με τον αναγνωρισμένο και ευρέως αποδεκτό ορισμό της L.Hardwick « με τις κλασικές προσλήψεις εννοούμε τους τρόπους με τους οποίους το ελληνικό και ρωμαϊκό υλικό έχει μεταδοθεί, μεταφραστεί, αποσπαστεί, ερμηνευτεί, ξαναγραφεί, επαναληφθεί και παρουσιαστεί». Η κλασική παράδοση, κυρίως η μετάδοση και η διάδοση του κλασικού πολιτισμού, οδήγησε στην επαναπροσέγγιση και επανεπεξεργασία των αρχαίων κειμένων από τις μεταγενέστερες και νέες γενιές συγγραφέων.

Όσον αφορά τη Βυζαντινή λογοτεχνία και σύμφωνα με τον παραπάνω ορισμό της πρόσληψης της αρχαιοελληνικής πολιτισμικής κληρονομιάς, αυτή επιβεβαιώνεται και ενισχύεται σε πολλές περιπτώσεις. Έτσι στη βυζαντινή ιστοριογραφία, ως αποτέλεσμα της αρραγούς παράδοσης από την αρχαιότητα, ιστορικές καταστάσεις και μοτίβα διείσδυσαν στον νου των μορφωμένων συγγραφέων και αντήχησαν εναργώς στα έργα τους.⁴

i. Γεώργιος Σφραντζής

Όπως είναι γνωστό, το έργο του ιστορικού της Αλώσεως Γεωργίου Σφραντζή μας παραδίδεται σε δυο παραλλαγές, το *Χρονικόν Minus* και το *Χρονικόν Maius*. Σήμερα, όπως προαναφέρθηκε στην παρούσα εργασία, έχει αμφισβητηθεί η αυθεντικότητα του *Μεγάλου Χρονικού* από τους ερευνητές, οι οποίοι θεωρούν ότι ήταν συμπλήρωμα του γνωστού πλαστογράφου Μακαρίου Μελισσηνού, ο οποίος έζησε τον 16^ο αιώνα. Το *Μεγάλο Χρονικό* είναι συνεπώς έργο μεταγενέστερο, βασισμένο στο *Μικρό Χρονικό* ή και πιθανόν σε άλλες σημειώσεις του Σφραντζή, οι οποίες δεν έχουν διασωθεί αυτοτελώς.

Οι σημειώσεις που κράτησε εν είδει ημερολογίου ο Σφραντζής για την περίοδο 1413-1477, τις οποίες επεξεργάστηκε στην Κέρκυρα μετά το 1468 και πριν από τη βαριά του αρρώστια τον Οκτώβριο του 1476, συγκροτούν τον κορμό του *Μικρού Χρονικού*.

⁴ Ξανθάκη-Καραμάνου (2017) 305 Βλ. και Hardwick and Stray (2008) 1, Hardwick (2003) 2-3

Οι σημειώσεις του δεν δείχνουν κάποιο σχέδιο βάσει του οποίου επέλεγε το υλικό του, αλλά κατέγραφε στο ημερολόγιό του τα γεγονότα που γνώριζε άμεσα λόγω της ιδιότητάς του: διπλωματικές αποστολές, εμπιστευτικές συζητήσεις, γεγονότα άμεσα συνδεδεμένα με τον αυλικό κύκλο.⁵

Σε κανένα άλλο σχεδόν έργο της βυζαντινής ιστοριογραφίας και χρονογραφίας δεν προβάλλει τόσο πολύ η προσωπικότητα του συγγραφέα όσο του Σφραντζή στο *Chronicon Minus*. Δίκαια ο V. Grecu χαρακτήρισε το έργο «εξαιρετικά προσωπικό» και προσπάθησε να δείξει πώς ο Σφραντζής τότε επαναλάμβανε σχεδόν αυτολεξεί τις καταχωρίσεις του ημερολογίου του και τότε τις εμπλούτιζε με τέτοιο τρόπο ώστε να κατασκευάζει λογοτεχνικά επιτυχημένες σύντομες διηγήσεις. Επίσης, η χαρακτηριστική για τα ημερολόγια συντομία δεν εμποδίζει τον συγγραφέα να παρεμβάλλει θρήνους κατά το συνηθισμένο στις χρονογραφίες τρόπο. Η αφηγηματική δεξιότητα του συγγραφέα θα πρέπει να επισημανθεί. Ωστόσο, δεν κατόρθωσε να δώσει στο έργο του μια τελική μορφή ούτε και να το ολοκληρώσει, όπως θα ήθελε. Σ' αυτό θα έπαιξε κάποιο ρόλο και η σοβαρή του ασθένεια.

Η γλώσσα του Σφραντζή ακολουθεί μια πολύ ευχάριστη για τον αναγνώστη μέση οδό ανάμεσα στην αρχαϊζουσα και την καθομιλουμένη, όπως ορθά διαπίστωσε ο Krumbacher. Ο ιστορικός χρησιμοποίησε τη γλώσσα των χρονογράφων, χωρίς να αποκλείει και κάποιους αρχαϊσμούς ή λόγιους τύπους. Η επιλογή του Σφραντζή να γράψει στην καθομιλουμένη ταίριαζε πάντως με το παρηκμασμένο Βυζάντιο, και τον επαρχιωτισμό που χαρακτηρίζει γενικότερα τη σκέψη του. Η αυτοκρατορική ιδέα απαιτούσε ένα διαφορετικό είδος γραφής, αλλά, όπως φαίνεται, δεν τον ενδιέφερε ούτε ο αττικισμός της Κομνηνής, ούτε η αρχαϊκή διατύπωση του Κριτόβουλου και του Χαλκοκονδύλη.

Παράλληλα με τη συχνή χρήση της δοτικής και την κλασική χρήση των αντωνυμιών, στο κείμενο απαντούν συχνά μετοχές σε ονομαστική απόλυτο, λανθασμένοι τύποι απαρεμφάτων, ανακόλουθα και πλεονασμοί (σ.74,6: κελλιωτῶν καὶ συντρόφων). Διάφοροι δημώδεις τύποι που δίνουν ζωντάνια στη γλώσσα όπως: ἔνι (=ἐστίν, σ. 66,9), ἔως εἰς (62,12), θέλω νά (76,5-6), εἶσθεν (=εἶναι), ὅτι να (66,12), γαλιώτα (132,21), καβάδιν (74,21) το ὁποῦ ως αναφορικό, το σᾶς κ.ά. Πλάι σε ὀρους της βυζαντινής καθομιλουμένης γλώσσας, όπως κεφαλατίκιον (90,16), κεφαλάδες (90,14), καταστιχόπουλον (=μικρό κατάστιχο, 200,18), ὑφειλτά (δηλ.

⁵ Καρπόζηλος (2015) 575-578

γράμματα=κρυπτογραφημένες επιστολές:72,18), βρίσκονται τουρκικά και λατινοϊταλικά δάνεια, όπως: κουκουτζέλλα (118,14), χαράτζι (110,17), χαμουχᾶς (καμουχᾶς,75:22), κατούνα (110,7), βιτζεκαντζελλάριος (150,31), κουβερνάριος (220,2), πρεβεδούρος (256,7) κ.ά. Ακόμη τα τοπωνύμια αναφέρονται επανειλημμένα και με το αρχαίο και με το νέο τους όνομα, όπως Πίδασος~Μεθώνη (XXXIX, 10) και Κέρκυρα~Κορυφοί (XL,12).⁶

Επίσης ο συγγραφέας κάνει γενικευμένη τη χρήση του τελικού ν στο τέλος των ουσιαστικών (βασιλέαν, συγγενῆν), καθώς και στο γ'ενικό πρόσωπο του παρατατικού και του παθητικού αορίστου (εὐλογήθην, ἐξέβην, ἐστάθην, ἀπεδέχετον, εὐρίσκετον κ.ά.), ενώ χρησιμοποιεί ευρέως την κατάληξη -ιν στα ουδέτερα ονόματα (χαρτίν, σεντούκιν, σ. 74).

Αντίθετα από το *Μικρό Χρονικό*, που η διατύπωσή του έγινε σε πιο δημώδη γλώσσα ακολουθώντας ο Σφραντζής την παράδοση των χρονογράφων, η διατύπωση του *Μεγάλου Χρονικού* έγινε εν όψει συγκρότησης ιστορικού συγγράμματος και γι' αυτό ο συγγραφέας έπρεπε να ακολουθήσει το ύφος και τη γλωσσική παράδοση των ανάλογων βιβλίων. Έτσι το *Μεγάλο Χρονικό* διαφέρει σαφώς γλωσσικά και υφολογικά από το *Μικρό*. Έχει διαπιστωθεί η γλωσσική μεταβολή των τμημάτων του *Μικρού Χρονικού* που περιελήφθησαν στο *Μεγάλο*, όπου παρατηρείται ότι η γλωσσική διατύπωση έγινε πιο λόγια, κάποτε όμως και πιο δημώδης. Ιδιαίτερα για να διανθίσει τον λόγο του ο συγγραφέας του *Μεγάλου Χρονικού* χρησιμοποιεί διάφορα αφηγήματα, τα οποία αντλεί από τη λαϊκή σοφία, ρητά και διηγήσεις, όπως, για παράδειγμα, η ευτράπελη διήγηση για τους δύο ψεύτες (Bekker,152,2), η οποία κυκλοφορεί ακόμη στο στόμα του ελληνικού λαού. Επίσης, μυθώδη και φανταστικά πράγματα αναφέρονται στις γεωγραφικές περιγραφές, ενώ στα φυσικά φαινόμενα - σεισμούς, αστραπές, κεραυνούς, κομήτες - προσπαθεί να δώσει επιστημονική εξήγηση (379, 10 κ. εξ.).⁷

Η έλλειψη μιας ολοκληρωμένης κριτικής έκδοσης εμποδίζει την εξαγωγή ενός τελικού συμπεράσματος για τη γλώσσα του *Μεγάλου Χρονικού*. Για παράδειγμα ανήκουν στον συγγραφέα οι τύποι: έτίμουν (=έτίμων, Bekker σ. 76,17), ήγάπουν (=ήγάπων, σ.74,1), διοίκει (=διώκει, σ.74,2).

Αξίζει να αναφέρουμε τα διδακτικά χωρία, στα οποία ερμηνεύονται τουρκικοί όροι: «**Άλευτορής**...έν δὲ τῆ τῶν Τούρκων διαλέκτῳ άλευτορής άστραπή και ᾗρκτον

⁶ Hunger (2009) τ. Β' 354-356

⁷ Τωμαδάκης (1993) 164, 147

λέγεται...» (Bekker σ.81,18), και το οποίο είναι σχετικό με τον Μπαγιαζήτ. Για τον Μουράτ Β΄ : «ὕστερον ἐφάνη αὐτῷ (=ἔδοξεν αὐτῷ) **δερβίσης** γενέσθαι ἥγουν μοναχός, καὶ ἐν τῇ Προύσῃ περάσας ἐγένετο» (σ.92,14). Στα γεγονότα μετά την άλωση της Πόλης αναφέρει ο συγγραφέας: «μετ'ὀλίγον δὲ και τινας ἀποίκους εἰσήνεγκε, κατ' ἐκείνην τὴν διάλεκτον λεγομένους **σουργούνιδες**» (308,9).⁸

Συνοψίζοντας, ὅσον αφορά στο ὕφος, ο Σφραντζής φαίνεται να ακολουθεῖ τη χρυσή μεσότητα. Χωρὶς να αποκλείει τους αρχαϊσμούς και κάποιες εκφράσεις της δημοτικής, χρησιμοποιεῖ ομαλή γλώσσα που συγγενεῖ με αὐτὴν της ἐκκλησιαστικής και πολιτικῆς ἱεραρχίας. Γι' αὐτό ο λόγος εἶναι σαφῆς και η αφήγηση διακρίνεται για την ακρίβεια. Σ' αὐτό συμβάλλει και η χρήση της χρονολογίας με την παράθεση των μηνῶν και των ονομάτων των ημερῶν, καθὼς και των ονομάτων των προσώπων και των χωρῶν. Ἐτσι, το κείμενο του Σφραντζῆ εἶναι εναργές, χωρὶς να υπάρχουν δυσνόητα σημεῖα που δυσκολεύουν τον ἀναγνώστη, ὅπως συμβαίνει στο ἔργο του Κριτόβουλου και του Χαλκοκονδύλη. Ωστόσο, το ἔργο του δεν διακρίνεται για τη σοφία και την φιλοπεριέργεια που χαρακτηρίζει τον Χαλκοκονδύλη, οὔτε για την σχεδόν ἀνεγάρδιαστη διάρθρωση του λόγου του Ἰμβριου ἱστορικού, ἐνῶ ο Σφραντζῆς υστερεῖ στη ζωντάνια και τον ἐνθουσιασμό που διαπνέει το ἔργο του Δούκα.⁹

ii. [Μιχαήλ] Δούκας

Ο ἱστορικός Δούκας ἀκολουθώντας κλασικά πρότυπα στο ἔργο του βασίζεται στην αὐτοψία και γι' αὐτό οι σύγχρονοι μελετητές ἀναγνωρίζουν ομόφωνα στον Δούκα φιλαλήθεια και σχετικὴ ακρίβεια.

Η πρόθεση του συγγραφέα να γράψει στην καθαρῆς καταδεικνύεται ἀπὸ την επανειλημμένη χρήση του δυϊκοῦ ἀριθμοῦ, τις ἐπιλεγμένες λέξεις, καθὼς και ἀπὸ την συχνή χρήση της ονομαστικῆς ἀπολύτου, ὅπως στο παράδειγμα: «ὄθεν καὶ ὁ Κύριος ἡμῶν, ὡς και ὑμεῖς οἴδατε, στρατὸν ἀξιόλογον πέμψας κατ' αὐτοῦ, ἐγγύς που τῆς Θεσσαλονίκης συνάψαντες πόλεμον, μὴ δυνηθεῖς ἀντιστῆναι ὁ ἀλάστωρ φυγὰς εἰς τὴν Θεσσαλονικὴν εἴσεισι» (=ὄθεν καὶ ὁ κύριος ἡμῶν, ὡς και ὑμεῖς οἴδατε, στρατὸν ἀξιόλογον ἔπεμψε κατ' αὐτοῦ, και ἐγγύς που τῆς Θεσσαλονικῆς συναφθέντος πολέμου, οὐκ ἠδυνήθη ὁ ἀλάστωρ ἀντιστῆναι και φυγὰς εἰς Θεσσαλονικὴν εἴσεισι,

⁸ Τωμαδάκης (1993) 163,164

⁹ Τωμαδάκης (1993) 164

302,5 κ.εξ.).¹⁰ Ωστόσο, στον Δούκα υπερτερούν τα στοιχεία της καθομιλουμένης και της δημώδους γλώσσας στο ύφος και στη γραμματική, οι σύγχρονοι τύποι των ονομάτων και των τοπωνυμίων. Στο κείμενό του βρίσκουμε τους τύπους *άνδρας* αντί για *άνηρ* (372,14), *νήαι* και *νήας* αντί για *νήες* και *ναῦς* (508,10 και 512,20), *πλίνθου* *ὠμῆς* αλλά και *πλίνθους ὀπτούς* (464,14), *κρειττότερος* (502,1) κ. ά., έναν πλεονασμό όπως *θυμοῦ πλήρης μεστός γεγονώς* (602,3-4), και ελλειπτικές προτάσεις όπως *χειμῶνος δὲ παρελθόντος ... πάλιν ἀπό Βενετίας τριήρεις* (242,20-21). Παρά το γεγονός ότι η γλώσσα του Δούκα είναι γεμάτη βαρβαρισμούς, τα συχνά ανακόλουθα δίνουν μια πιο σαφή εικόνα για τα ελληνικά που μιλούσαν την εποχή εκείνη. Η εντύπωση της καθομιλουμένης ενισχύεται ακόμη πιο πολύ από την επιτυχή μεταγραφή τουρκικών και ιταλικών λέξεων, έργο πολύ εύκολο για τον διπλωμάτη στην αυλή των Gattilusi. Ο Δούκας θεωρεί πολύ φυσικό να παρεμβάλλει δημώδεις παροιμίες στη διήγησή του. Έτσι για την άσχημη στο πρόσωπο, αλλά ωραία στο σώμα Ιταλίδα πριγκίπισσα, σύζυγο του Ιωάννη Η', λέει τη βυζαντινή παροιμία: «παντάπασιν, ὡς ἔπος χυδαῖον εἶπεῖν: ἀφ' ἔμπρὸς τεσσαρακοστὴ καὶ ὀπισθεν πάσχα» (226, 2κ.εξ.).¹¹

Ενδιαφέρουσα είναι η ορολογία του Δούκα. Γραικοί είναι οι Ελληνορθόδοξοι, Φράγκοι και Λατίνοι οι καθολικοί. Το έθνος και το γένος συμπίπτουν: «αὐξάνεσθαι τὸ τοῦ προφήτου ἔθνος καὶ ελαττοῦσθαι τὸ τῶν Ῥωμαίων» (300,5-7), «ἦν γὰρ τὸ ἔθνος τῶν Τούρκων, ὡς οὐκ ἄλλο, φιλάρπαγον καὶ φιλάδικον» (282,23 κ.εξ.), «Ῥωμαῖος τῷ γένει, τὸ σέβας Χριστιανός» (366,4).

Οι τουρκικοί όροι ερμηνεύονται: *ἀκιντζῆδες*=ἀποκρισιάριοι (372,1-3), *ἀμιραλής*=καπιτάνεος στόλου (602,16-19), «*ἀζάπιδες, οἳ καὶ γενίτζαροι κέκληνται*» (544,18-19), «*καδῆσι ἦγουν τοῖς κριταῖς*» (464,8), «*βεζύρην καὶ πασίαν κατὰ τὴν αὐτῶν καλοῦσι φωνήν, ὃν οἱ Ῥωμαῖοι πατρίκιον καὶ μεσάζοντα λέγουσι*» (268,1-2), «*Πασκεσέν... ἐξελληνιζόμενον δὲ ἐρμηνεύεται κεφαλοκόπτης*» (462,25-27), *σιαραπτάρ*=πιγκέρνης (366,27-28), «*τί εἰσι ταῦτα, λαλᾶ; ὡς εἶποι τις κατὰ τὴν ἡμετέραν κοινὴν γλῶτταν τατά ἦγουν παιδαγωγὲ*» (478, 4κ.εξ.).¹²

Ο Δούκας σε γενικές γραμμές δεν αποβλέπει σε υψηλή ρητορική. Οι παραδοσιακοί παρένθετοι ευθείς λόγοι είναι στο μεγαλύτερο μέρος τους σύντομοι και συχνά έχουν

¹⁰ Hunger (2009) τ. Β' 350 Βλ. και Τωμαδάκης (1993) 31

¹¹ Hunger (2009) τ. Β' 350

¹² Τωμαδάκης (1993) 31,32

τη μορφή διαλόγου. Στα σημεία που κορυφώνεται η διήγησή του, ο ιστορικός παρεμβάλλει θρηνητικά αποσπάσματα, που τα διανθίζει με πολυάριθμα χωρία από την Παλαιά Διαθήκη. Αυτό ισχύει για τη σκηνή του αντίχριστου (Μωάμεθ Β΄) στην Αγία Σοφία (562,22 κ.εξ.) και για τον θρήνο της Κωνσταντινούπολης, ο οποίος κατά βάση είναι δάνειο από τον θρήνο του Ιερεμία για την κατάληψη της Ιερουσαλήμ (574,19-584,27). Με τον παραλληλισμό ανάμεσα στην Παλαιά και τη Νέα Ιερουσαλήμ (Κωνσταντινούπολη) ο Δούκας πίστευε ότι δικαιολογεί αυτό τον κέντρωνα (584,5-8). Επίσης και σε πολλά άλλα σημεία του έργου συναντούμε ρητορικά στοιχεία, όπως παρενθέσεις και ρητορικές ερωτήσεις.¹³

Στο έργο του Δούκα παρατηρούμε κλασικιστικές τάσεις σε πάρα πολλά μυθολογικά παραδείγματα, όπως του Κρόνου και των γιων του (132,20-23: για τους ενδοοικογενειακούς αγώνες ανάμεσα στους γιους του Ιωάννη Ε΄), των δώδεκα θεών στους γάμους του Πηλέα με τη Θέτιδα (120,29 : ως πρότυπο για τους γάμους του Ιωάννη Ε΄ με την Ελένη, κόρη του Ιωάννη Καντακουζηνού), της Αφροδίτης και της Σεμέλης (112,27 κ.εξ.), του Αχιλλέα και του Έκτορα (538,13), του Ηρακλή (538,28), κ.ά. Η όχι πάντα ευνοϊκή για τους Βυζαντινούς Τύχη αναφέρεται συχνά με το βλέμμα της (382,16) ή με το νήμα του πεπρωμένου (106,28), ακριβώς όπως και η Άτροπος. Η απλοϊκή εξίσωση του Θεού με την Τύχη φανερώνει την ουμανιστική θεώρηση του συγγραφέα, η οποία ωστόσο δεν επηρεάζει την ορθοδοξία του.¹⁴

Χαρακτηριστικό του Δούκα, καθώς και γνώρισμα του θουκυδίδειου ύφους, είναι οι δημηγορίες που είναι διάσπαρτες στο έργο του και στις οποίες συνοψίζει τις απόψεις των αντιπάλων. Αυτές οι δημηγορίες είναι συνήθως σύντομες και τίθενται στο στόμα Τούρκων, αλλά και Ελλήνων. Έτσι, ακόμη και πριν από την εκτέλεσή του από τους Τούρκους, ο μέγας δουξ Νοταράς εκφωνεί λόγο στα παιδιά του, μέσα από τον οποίο ο ιστοριογράφος αποδίδει τις σκέψεις του θύματος του Μωάμεθ Β΄, του «αίμοβόρου θηρίου», όπως χαρακτηριστικά τον αποκαλεί (572, 6κ.εξ.).¹⁵

Το ύφος του Δούκα χαρακτηρίζεται από ενάργεια. Ο ιστοριογράφος έχει το χάρισμα της περιγραφής, η οποία κάνει το κείμενό του αρκετά εύλωτο και αποκαλυπτικό. Παραθέτουμε την τραγική εικόνα της Κωνσταντινούπολης μετά τη λεηλασία: «καὶ ἦν ἰδεῖν τὴν ἅπασαν Πόλιν ἐν ταῖς σκηναῖς τοῦ φωσάτου, τὴν δὲ πόλιν

¹³ Hunger (2009) τ. Β΄ 349

¹⁴ Hunger (2009) τ. Β΄ 349

¹⁵ Τωμαδάκης (1993) 33

ἔρημον, νεκρὰν κειμένην, γυμνήν, ἄφωνον, μὴ ἔχουσιν εἶδος οὐδὲ κάλλος». ¹⁶ Μία ἄλλη συγκινητική και ταυτόχρονα τραγική εικόνα επινοεί ο Δούκας για τον θάνατο του μάρτυρα βασιλέα Κωνσταντίνου (XXXIX 13), όπου εξαίρει τον ηρωισμό του, αλλά παράλληλα υπογραμμίζει και την τραγική μοναξιά του κατά τη στιγμή του θανάτου του.

Ένα επίσης πολύ γνωστό χωρίο είναι το συγκινητικό επεισόδιο, όπου ο Δούκας περιγράφει τον ξέγνοιαστο ύπνο των νέων κατά την Άλωση και τις αρχοντοπούλες να ξυπνάνε ξαφνικά από την εισβολή των Τούρκων στο σπίτι τους (546,4-6). Η εικόνα είναι ποιητική και διασπά εύστοχα τη σκληρότητα και την αιματοχυσία του πολεμικού κόσμου των ανδρών, αλλά θα πρέπει να είναι επινοημένη για λόγους δραματικής οικονομίας. Ο Δούκας είναι ένας εξαιρετικός ψυχογράφος. Γνωρίζει άριστα την εντύπωση που θα προκαλέσουν οι δυνατές αντιθέσεις συναισθημάτων, η μετάβαση από την τραγικότητα του πολέμου στην τρυφερότητα του εφηβικού ύπνου, από τη μνημειακή σκηνή της πολιορκούμενης πόλης στο ειδικό στιγμιότυπο του θανάτου του αυτοκράτορα. Η περιγραφή λοιπόν της Άλωσης γι' αυτόν γίνεται ένα ψυχόγραμμα, μια ευριπίδεια τραγωδία που ολοκληρώνεται σε έναν χορικό θρήνο, όπως είναι ολόκληρο το κεφάλαιο XLI. Εύλογα θα μπορούσε να λεχθεί ότι η πράξη του *ιστοριογραφείν* για τον Δούκα βασίζεται σε αφηγηματικά πρότυπα δραματικών έργων της αρχαιότητας. ¹⁷

iii. Λαόνικος Χαλκοκονδύλης

Ο Λαόνικος Χαλκοκονδύλης στο εκτενές ιστορικό του έργο με τον τίτλο *Ἀποδείξεις Ἱστοριῶν* εξιστορεί τα τελευταία εκατόν πενήντα χρόνια της Βυζαντινῆς Αυτοκρατορίας. Ουσιαστικά όμως μιμούμενος το παράδειγμα του Ηροδότου εστιάζει το ενδιαφέρον του στον σημαντικότερο βάρβαρο αντίπαλο, που για τον Ηρόδοτο ήταν οι Πέρσες και για τον Χαλκοκονδύλη οι Τούρκοι, κάνοντας συχνές παρεκβάσεις για την πολιτική ιστορία και τα έθιμα πολλών ευρωπαϊκών και ασιατικών λαών της εποχής του, οι οποίες τελικά δίνουν ζωντάνια στο έργο του και του προσδίδουν τον χαρακτήρα μιας παγκόσμιας ιστορίας της εποχής του. ¹⁸

¹⁶ Τομαδάκης (1993) 33

¹⁷ Grecu (1997) 45

¹⁸ Νικολούδης (1997) 32

Η επιρροή του αρχαίου ιστορικού Ηροδότου διαφαίνεται σε πολλές λεπτομέρειες, όχι μόνο στη δομή, στο ύφος και στη γλώσσα, αλλά και σε βασικούς συλλογισμούς, όπως ότι η Άλωση της Κωνσταντινούπολης αποτελεί εκδίκηση για την κατάληψη της Τροίας από τους Έλληνες (II 166 κ.εξ.~Ηροδ. I 5). Η πανάρχαια αντίθεση Έλληνες-Βάρβαροι αντιμετωπίζεται από τον Χαλκοκονδύλη ως φαινόμενο της παγκόσμιας ιστορίας.¹⁹ Αντιμέτωποι με τους Βυζαντινούς, τους Έλληνες της εποχής του, βρίσκονται οι Τούρκοι, οι σύγχρονοι «βάρβαροι» του Χαλκοκονδύλη σύμφωνα με το ηροδότειο ιδεολογικό του μοντέλο.²⁰

Ο Χαλκοκονδύλης εκτός από τον Ηρόδοτο μιμείται σε μεγαλύτερο βαθμό το ύφος και τη γλώσσα του Θουκυδίδη. Και η κατασκευή του λόγου, η γλώσσα και η γενικότερη διατύπωση έχει την επίδραση και των δύο ιστορικών, κατά τρόπο βέβαια ψυχρό και αναφομοίωτο, αφού ο Χαλκοκονδύλης, επεδίωξε και την αναβίωση της γλώσσας του, πράγμα δύσκολο για έναν Αθηναίο του 15^{ου} αιώνα. Η επίδραση των δύο μεγάλων ιστορικών διαφαίνεται στον πρόλογο του έργου: «Λαονίκῳ Ἀθηναίῳ τῶν κατὰ τὸν βίον οἱ ἐς ἐπὶ θεῶν τε καὶ ἀκοὴν ἀφιγμένων ἐς ἱστορίαν ζυγγέγραπται τάδε, ... ἐπιμνησόμεθα καὶ περὶ ἄλλων τῶν κατὰ τὴν οἰκουμένην γενομένων (I, 1, 1κ.εξ.). Μετά τον γενικό αυτό καθορισμό του σκοπού της συγγραφής του έργου του, ο ιστορικός δικαιολογεί, γιατί έγραψε στην ελληνική γλώσσα την *Ιστορία* του: «ἐπεὶ ἦ γε τῶν Ἑλλήνων φωνὴ πολλαχῆ ἀνὰ τὴν οἰκουμένην διέσπαρται καὶ συχναῖς ἐγκαταμέμικται. καὶ κλέος μὲν αὐτῇ μέγα τὸ παραυτίκα, μεῖζον δὴ καὶ ἐς αὐθις, ὁπότε δὴ ἀνὰ βασιλείαν οὐ φαύλην Ἑλλήν τε αὐτὸς βασιλεὺς καὶ ἐξ αὐτοῦ ἐσόμενοι βασιλεῖς, οἳ δὴ καὶ οἱ τῶν Ἑλλήνων παῖδες ζυλλεγόμενοι κατὰ σφῶν αὐτῶν ἔθιμα ὡς ἦδιστα μὲν σφίσιν αὐτοῖς, τοῖς δὲ ἄλλοις ὡς κράτιστα πολιτεύοιντο» (I, 2. 13κ.εξ.).²¹

Όπως σχεδόν όλοι οι βυζαντινοί ιστορικοί, ο Χαλκοκονδύλης έχει τη συνήθεια να εξαρχαΐζει τα διάφορα εθνικά ονόματα και τοπωνύμια. Έτσι, για παράδειγμα, χρησιμοποιεί τα ονόματα *Μυσοί* και *Τριβαλλοί* για τους Βουλγάρους και τους Σέρβους, ενώ η Θεσσαλονίκη απαντά σχεδόν πάντα με το αρχαίο της όνομα *Θέρμη*, η Βαγδάτη και ως *Βαβυλών*, το Λεοντάριον και ως *Μεγαλόπολις*. Ακόμη συναντούμε και πολλά δάνεια από την τουρκική γλώσσα (όπως: ζίχης, καρίπιδες, σπαχίδες, συλκτάριδες), αλλά και από τη λατινική (δόμνος, λέντιον, φάκζη).²²

¹⁹ Hunger (2009) τ. Β' 341

²⁰ Νικολούδης (1997) 38

²¹ Τομαδάκης (1993) 210

²² Hunger (2009) τ. Β' 344

Από τις πιο χαρακτηριστικές αδυναμίες του ιστοριογράφου είναι η χρονολόγηση και η μονοτονία του ύφους. Τα κεφάλαια αρχίζουν με στερεότυπες εκφράσεις (όπως: ένταῦθα, περὶ δὲ τοῦ, ταῦτα, ἀλλὰ ταῦτα, οὕτως, τότε), και οι ανιαρές επαναλήψεις είναι συχνό φαινόμενο. Επίσης, από την περιγραφή του γίνεται αντιληπτό ότι δεν υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας των γεγονότων, αλλά ένας διανοούμενος ο οποίος έγραψε γι' αυτά σε κάποιο γραφείο, σε απροσδιόριστο τόπο και χρόνο. Βέβαια δεν θα πρέπει να ξεχνούμε και την κακή κατάσταση στην οποία μας σώθηκε το κείμενο. Ωστόσο, ο συγγραφέας προσπαθεί να καρυκεύσει τη συχνά όχι ελκυστική και μάλλον μονότονη διήγησή του με διάφορα ανέκδοτα, ενώ λόγοι και διάλογοι είναι διάσπαρτοι σε όλο το έργο, σύμφωνα με τη συμβατική συνήθεια της ελληνικής ιστοριογραφίας.²³

Επίσης θα πρέπει να επισημάνουμε ότι η γενικότερη κριτική διάθεση του Χαλκοκονδύλη, αλλά και η αντικειμενικότητα την οποία δείχνει προς τους Τούρκους συνιστούν θετικά στοιχεία τα οποία εκτιμώνται ανάλογα από τον αμερόληπτο ερευνητή της άλωσης. Αυτή η αντικειμενική στάση του απέναντι στους Τούρκους, αντίθετα με άλλους Βυζαντινούς ιστοριογράφους, βασίζεται ενδεχομένως σε μια βαθιά πεποίθησή του στην ελληνική πολιτιστική ανωτερότητα που εκδηλώνεται ήδη στην εισαγωγή του έργου του (I,2).²⁴

Παρ' όλα αυτά ο ιστοριογράφος στην κατακλείδα της ιστορικής του αφήγησης παραστατικά χαρακτηρίζει τα δεινά μετά την Άλωση « ὑπέρτερα αὐτῶν τοῦ Τρωϊκοῦ Πολέμου», συνδέοντας για μια ακόμη φορά την Αρχαιότητα με τον Μεσαιωνικό Ελληνισμό». ²⁵

Η μοναδική όμως συνεισφορά του Χαλκοκονδύλη ως ιστοριογράφου έγκειται στον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζει τους σύγχρονους του Βυζαντινούς, οι οποίοι είναι γι' αυτόν ουσιαστικά Έλληνες, ένα υβρίδιο που προέκυψε από την ένωση των αρχαίων Ελλήνων με τους Ρωμαίους της ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας που ακολούθησαν το Ορθόδοξο δόγμα. Έτσι ο Χαλκοκονδύλης παρουσιάζεται ως ο μοναδικός ιστοριογράφος της εποχής του, ο οποίος, πιστός στις ιδέες του Πλήθωνα, διαφοροποιεί τις έννοιες «Έλλην» και «ειδωολάτρης». Μέσα στο ίδιο πλαίσιο αποκαλεί τον Βυζαντινό αυτοκράτορα «βασιλέα των Ελλήνων» ή «βασιλέα του

²³ Hunger (2009) τ. Β' 343,344

²⁴ Νικολούδης (1997) 11,39

²⁵ Ξανθάκη-Καραμάνου (2017) 297

Βυζαντίου», ποτέ όμως «αυτοκράτορα των Ρωμαίων», όπως τον αποκαλούσαν οι άλλοι Βυζαντινοί ιστοριογράφοι²⁶

Στον Πλήθωνα και στο περιβάλλον του Μυστρά, του κυριότερου κέντρου των νέων πολιτικοκοινωνικών ζυμώσεων κατά τα τελευταία χρόνια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, θα πρέπει να αναζητηθούν οι επιδράσεις τις οποίες δέχθηκε ο Χαλκοκονδύλης, αφού άλλωστε κοντά στον Πλήθωνα φαίνεται πως ενηλικιώθηκε. Το βέβαιο είναι ότι η επίδραση του Πλήθωνα ανιχνεύεται περισσότερο στις πιο προσωπικές θρησκευτικές πεποιθήσεις του Χαλκοκονδύλη. Μια ανάλυση του έργου του δείχνει ότι σε καμμία περίπτωση ο ιστοριογράφος δεν αποδίδει κάποιο γεγονός στον χριστιανικό Θεό, ενώ αντίθετα προτιμά να πιστεύει ότι ορισμένα γεγονότα είναι απόρροια μιας απρόσωπης υπερφυσικής δύναμης την οποία αποκαλεί άλλοτε *θειόν* και άλλοτε *τύχην* ή *είμαρμένην*.²⁷ Ο Χαλκοκονδύλης εμφανίζεται να κάνει επανειλημμένη μνεία της Τύχης, να δίνει πίστη σε χρησμούς και να είναι μοιρολάτρης. Η ομοιότητα με τις αρχαϊστικές ιδέες του Πλήθωνα είναι αρκετά προφανής. Οπωσδήποτε, όμως, αυτή η μοιρολατρία δεν ήταν τόσο έντονη, ώστε να εμποδίσει τον ιστορικό να εκφραστεί με αισιοδοξία για το μέλλον του ελληνικού λαού, πράγμα που θα μπορούσε ίσως κανείς να το θεωρήσει μία από τις πρώτες μαρτυρίες για τη μεγάλη ιδέα την εποχή της τουρκοκρατίας (I 2, 14-19).²⁸

Συμπερασματικά, παρόλο που ο τόνος του αρχαϊστή Χαλκοκονδύλη δεν είναι υψηλός, η υφή του δεν έχει το χρώμα και τον ενθουσιασμό του Δούκα ή το πάθος του Σφραντζή, ωστόσο χαρακτηριστικά τμήματα της *Ιστορίας* του καταδεικνύουν πόσο ζωντανή ήταν μέσα του η ελληνική συνείδηση και παράδοση και πόσο τα πολύ σύγχρονα ανάγονται με ευκολία στα αρχαία.²⁹

iv. Κριτόβουλος ο Ίμβριος

²⁶ Νικολούδης (1997) 37

²⁷ Νικολούδης (1997) 36,42

²⁸ Hunger (2009) τ. Β' 345

²⁹ Τωμαδάκης (1993) 212

Στον μελετητή της *Ιστορίας* του Μιχαήλ Κριτόβουλου προξενεί εντύπωση το γεγονός ότι ο Θουκυδίδης είναι ο κατεξοχήν ιστορικός που επέδρασε στη διαμόρφωση της γλώσσας, του ύφους και της συγγραφικής κατασκευής του Κριτόβουλου. Η πρόσληψη αυτή είναι εξωτερική, γλωσσική δηλαδή και τεχνική, αλλά και εσωτερική. Ο Κριτόβουλος προσπαθεί να κρίνει τα γεγονότα, να μην πλατυάζει, να είναι σαφής και αμερόληπτος και να καλλιεργεί το υψηλό ύφος³⁰.

Οπωσδήποτε θα πρέπει να επισημάνουμε ότι όσον αφορά στο ύφος των ιστοριών του Κριτόβουλου, ο Ίμβριος ιστορικός δεν μιμείται δουλικά τον Αθηναίο ομότεχνό του. Ο Κριτόβουλος αφηγείται και εξιστορεί, χωρίς το ύφος του να παρουσιάζει κάποια ακαμψία, αλλά ρέει αβίαστα, πράγμα το οποίο απομακρύνει και την παραμικρή υπόνοια ότι συνθλίβει τον ιστορικό η βασανιστική προσπάθεια να ακολουθήσει δουλικά το αρχαίο πρότυπό του.³¹

Πριν εξετάσουμε τις εσωτερικές σχέσεις Κριτόβουλου – Θουκυδίδη, θα αναφερθούμε στα εξωτερικά γνωρίσματα των δύο ιστοριών. Και πρώτα θα αναζητήσουμε ομοιότητες στη γλώσσα. Γενικά ο Κριτόβουλος, όπως και ο Θουκυδίδης, αποφεύγει τα χαρακτηριστικά για την αττική διάλεκτο συμφωνικά συμπλέγματα ττ αντί σσ και ρρ αντί ρσ. Χρησιμοποιεί δηλαδή τύπους όπως: θάλασσα (Α,18,5), θάλασσαν (Α,28,2), γλῶσσαν (Α,5,2) τεσσάρων (Α,23,1), θάρσος (Α,31,1) και άλλα πολλά. Ακόμη προτιμά, όπως και ο Αθηναίος ιστορικός, την κλήση σε –ω ρημάτων σε –νυμι και χρησιμοποιεί την σπάνια επική γενική *ἄστεος*, αντί του κανονικού *ἄστεως* μιμούμενος το παράδειγμα του Θουκυδίδη.

Εκτός από τη γλώσσα, στο έργο του Ίμβριου ιστορικού εντοπίζονται και άλλες επιρροές από τον Θουκυδίδη. Στο προοίμιό του ο Κριτόβουλος μιμείται τον Θουκυδίδη: «Κριτόβουλος ὁ νησιώτης, τὰ πρῶτα τῶν Ἰμβριωτῶν, τὴν ξυγγραφὴν τήνδε ξυνέγραψε... (Α, Ι,1) κατά το «Θουκυδίδης Ἀθηναῖος ξυνέγραψε τὸν πόλεμον τῶν Πελοποννησίων καὶ τῶν Ἀθηναίων...» (Ι,1,1). Μίμηση του Θουκυδίδη προδίδει και ο τρόπος χρονολόγησης με τη χρησιμοποίηση των εποχών, αντί των μηνών, όπως στα παραδείγματα: «...παρασκευαζομένου χειμῶνος, καὶ τὸ ἔαρ ὑπέφαινεν ἤδη...» (Α, 22, 1) – «φθινοπώρου ἀρχομένου (τὸ γὰρ θέρος ἤδη τετελευτήκει)...» (Γ,9,4). Επίσης, τον Θουκυδίδη θυμίζουν οι δύο δημηγορίες που υπάρχουν στην *Ιστορία* του Κριτόβουλου και τις οποίες απηύθυνε ο Μωάμεθ, τη μία στην Αδριανούπολη, πριν

³⁰ Τωμαδάκης (1993) 85,86

³¹ Μαστροδημήτρης (1961) 160-161

από την εκστρατεία κατά της Πόλης, και την άλλη μπροστά από τα τείχη της βασιλεύουσας.³²

Ιδιαίτερα θα πρέπει να τονιστεί ότι και οι δύο ιστορικοί εστιάζουν στην ακρίβεια (*ἀκρίβεια*, Θουκυδίδης~*τὸ ἀκριβές, ἀκριβῶς*, Κριτόβουλος) και στην αξιοπιστία ως θεμελιώδη στοιχεία στην αφήγηση των ιστορικών γεγονότων. Γι' αυτόν τον λόγο, αφού η αυτοψία δεν ήταν πάντοτε δυνατή -ειδικά για τον Κριτόβουλο ήταν αδύνατη, αφού ήταν στην Ίμβρο την περίοδο της Άλωσης της Πόλης - έτσι, όταν η αυτοψία ήταν αδύνατη, και οι δύο ιστορικοί βασίστηκαν σε πληροφορίες αυτοπτών μαρτύρων. Γράφει ο Κριτόβουλος: «Πολλά μογήσας ἤδη, οὐδὲ γὰρ αὐτὸς τοῖς ἔργοις ἐπέστην, ἵνα δὴ καὶ τὸ ἀκριβές τούτων εἰδείην, ἀλλ' ἰστορῶν τε ἅμα καὶ πυνθανόμενος τῶν εἰδόντων καὶ ὡς ἐνῆν ἀκριβῶς ἐξετάζων, ξυντέταχα τοῦτο τὸ βιβλίον,...» (1,4), «Γράψω δὴ [τὰ] κατέκαστα ὡς ἐγένοντο ἀκριβῶς, τοὺς τε λόγους ξυναρμόζων τοῖς ἔργοις,...» (Α 1, 4), «Καὶ ἀπιστεῖτω μηδεὶς πλεῖστοι γὰρ οἱ τούτων μάρτυρες τε καὶ θεασάμενοι τῶν τε ξένων καὶ ἀστῶν» (Α 46,1).³³

Ο Κριτόβουλος, αφηγούμενος την ιστορία του Ασιάτη κατακτητή, σε μια εποχή που απείχε πολλούς αιώνες από εκείνη του ομοτέχνου του, δεν θα επηρεαστεί απλά και μόνο σε ό,τι αφορά το ύφος, αλλά θα προχωρήσει ακόμη περισσότερο. Θα συσχετίσει, ασυνείδητα ίσως, πρόσωπα (αλλά και καταστάσεις, μεθόδους και άλλα) της ιστορίας του, με ανάλογα εκείνης του Θουκυδίδη. Ο Αθηναίος ιστορικός είχε, φαίνεται, τόση επίδραση σ' αυτόν, ώστε, όταν αυτός συνέθεσε την ιστορία του Πορθητή, βρήκε ευκαιρία να δώσει διέξοδο των ιστορικών του βιωμάτων, τα οποία σχηματίστηκαν μέσα του κατά τη μελέτη του αρχαίου κειμένου.³⁴

Έτσι, η πρόσληψη των θουκυδίδειων ιδεών είναι κατ' εξοχήν προφανής στις δύο εκτενείς δημηγορίες του Μεχμέτ, και ιδιαίτερα στη δημηγορία που απηύθυνε ο Μεχμέτ μπροστά στον στρατό του στην Αδριανούπολη και εμπεριέχει πολλές λεξιλογικές και υφολογικές απηγήσεις, καθώς επίσης και ομοιότητες στο περιεχόμενο του *Ἐπιταφίου τοῦ Περικλέους* (συγκεκριμένα: 2.36.1-2). Όμως, και άλλα κείμενα της *Ιστορίας* του Θουκυδίδη παραλαμβάνονται από τον Κριτόβουλο στους λόγους του Μεχμέτ, όπως η δημηγορία των Κορινθίων (1.68-72, ιδίως 70), και η νουθεσία του βασιλιά της Σπάρτης Βρασίδα προς τους στρατιώτες και τους συμμάχους του

³² Μαστροδημήτρης (1961) 159

³³ Ξανθάκη-Καραμάνου (2017) 309 Βλ. και Μαστροδημήτρης (1961) 162

³⁴ Μαστροδημήτρης (1961) 163

(5.9.7,5.9.9). Αλλά αυτό δεν είναι βέβαιο, αφού οι απόψεις των μελετητών δίστανται εάν πράγματι αυτοί οι λόγοι ειπώθηκαν από τον Μεχμέτ ή όχι.³⁵

Μετά την παραπάνω αναφορά σε βασικές πτυχές της πρόσληψης του Θουκυδίδη στον Κριτόβουλο, αξίζει να σημειωθεί ότι αυτή δεν αναφέρεται απλά στη γλώσσα και στη μέθοδο της ιστορικής αφήγησης. Αξιοσημείωτο είναι ότι ο βυζαντινός ιστορικός συσχετίζει επίσης σημαντικές προσωπικότητες της εποχής του που περιγράφονται στο έργο του, με προσωπικότητες μεγίστης σημασίας της κλασσικής αρχαιότητας, όπως απεικονίζονται από τον σπουδαίο ομότεχνό του. Αυτή είναι η περίπτωση του Περικλή και του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, των οποίων και οι δύο ιστορικοί, Θουκυδίδης και Κριτόβουλος, παρουσίασαν αντίστοιχα μία μεταθανάτια αξιολόγηση των προσωπικοτήτων τους, όπως φαίνεται ρητά στη νεκρολογία τους, με τους όμοιους όρους «Κωνσταντίνου Ἐπιτάφιος» και «Περικλέους Νεκρολογία». Προκύπτει έτσι μια βαθιά εσωτερική σχέση μεταξύ τους και αποκαλύπτεται μια ενδιαφέρουσα πρόσληψη διαμόρφωσης χαρακτήρα, παρέχοντας ένα αιώνιο πρότυπο ηγεσίας.³⁶

Προς επίρρωση των παραπάνω θα εντοπίσουμε τις σημαντικές ομοιότητες σε ηθικό, γνωστικό και πολιτικό επίπεδο, κατά σειρά με βάση τα κείμενα (Θουκυδίδης:2.60-64,2.65.5-8 και Κριτόβουλου: A 72,1-2 Reinsch).

Ο Περικλής «προύστη τῆς πόλεως ἐν τῇ εἰρήνῃ, μετρίως ἐξηγεῖτο» (Θουκ.2.65.5) και ο Κωνσταντίνος «σώφρων μὲν καὶ μέτριος ἐν τῷ καθ' ἑαυτὸν βίῳ γενόμενος»: Η σύνεση και η άσκηση του μέτρου χαρακτηρίζουν και τους δύο ηγέτες στον βίο και στη διακυβέρνηση του κράτους.

Ο Περικλής ήταν «χρημάτων κρείσσων» (2.60.5-6) και «χρημάτων...διαφανῶς ἀδωρότατος» (2.65.8), ενώ ο Κωνσταντίνος «φρονήσεως δὲ καὶ ἀρετῆς ἐς ἄκρον ἐπιμεμελημένος». Στο αδέκαστο ήθος και στην εντιμότητα του Περικλή αντιστοιχεί η αρετή και η φρόνηση του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου.

Ο Περικλής ήταν ανώτερος όλων και ο πλέον άξιος στην εξασφάλιση όσων η πόλη στο σύνολό της είχε ανάγκη (...ὧν δὲ ἡ ξύμπασα πόλις προσεδεῖτο πλείστου ἄξιον νομίζοντες εἶναι, 2.65.5), ενώ ο Κωνσταντίνος δεν υστερούσε έναντι ουδενός από τους προηγούμενους βασιλείς στη διαχείριση της εξουσίας (...κἂν τοῖς πολιτικοῖς δὲ πράγμασι καὶ τοῖς ἐν ἀρχῇ οὐδενὶ τῶν πρὸ αὐτοῦ βασιλέων τῶν πρωτείων παραχωρῶν). Η ολοκληρωμένη παιδεία χαρακτήριζε, επίσης, και τους δύο («ἐκ τῶν ἄγαν πεπαιδευμένων» ήταν ο Κωνσταντίνος.

³⁵ Ξανθάκη-Καραμάνου (2017) 310,311

³⁶ Ξανθάκη-Καραμάνου (2017) 311

Ο Περικλής, σύμφωνα με τον Θουκυδίδη, υπερερούσε όλων στη διορατικότητα, στην προνοητικότητα και στον πολιτικό σχεδιασμό (...καὶ ἐπειδὴ ἀπέθανεν [ὁ Περικλῆς], ἐπὶ πλέον ἔτι ἐγνώσθη ἡ πρόνοια αὐτοῦ ἢ ἐς τὸν πόλεμον...). Παρομοίως ο Κωνσταντίνος ἦταν «ὄξυς μὲν ξυνιδεῖν τὸ δέον παντὸς μᾶλλον», διότι ἦταν «τῶν παρόντων ἀκριβῆς γνώμων, τῶν δὲ μελλόντων... ἄριστος εἰκαστῆς».

Ο Περικλής ἦταν ἀνώτερος όλων στη γνώση των ἀναγκαίων πράξεων, ἀλλὰ και στην ἐρμηνεία τους προς τους Αθηναίους («γνῶναί τε τὰ δέοντα καὶ ἐρμηνεῦσαι ταῦτα...»). Ἀντίστοιχα ο Κωνσταντίνος ἦταν ικανός να κατανοεῖ, να γνωρίζει, να ἐπιλέγει, να ἐξηγεῖ το ὀρθόν, ἀλλὰ και να ἐπικοινωνεῖ, να διαφωτίζει τους υπηκόους του για την ἐκάστοτε πολιτική κατάσταση («ὄξυς μὲν ξυνιδεῖν τὸ δέον,... δεινότερος δὲ πράγμασιν ὀμιλῆσαι»).

Ἡ πρόσληψη στην περιγραφή των πνευματικῶν ἀρετῶν και των πολιτικῶν ικανοτήτων των δύο μεγάλων αὐτῶν ἀνδρῶν δηλώνεται ρητὰ ἀπὸ τον Κριτόβουλο, που κατονομάζει το ἐγκώμιο του Περικλή ἀπὸ τον Θουκυδίδη ως την πηγή του: «ἥπερ ἔφη τις ὑπὲρ Περικλέους», «ὅπως ἀκριβῶς κάποιος, δηλαδή ο Θουκυδίδης, ἐγκωμιάζε τον Περικλή»³⁷.

Ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος ἀποδείχθηκε ὅτι ἦταν ἕνας ἐξαιρετικά ἐνάρετος ἀνδρας, ο οποίος προστάτευε συνεχῶς τον λαό του, «οὕτως ἀνὴρ ἀγαθὸς ἦν καὶ τοῦ κοινοῦ κηδεμῶν». Με αὐτές τις λέξεις ο Κριτόβουλος ὀλοκληρώνει την ἀπεικόνιση του χαρακτήρα του τελευταίου Βυζαντινοῦ Αυτοκράτορα. Ἡ φράση «τοῦ κοινοῦ κηδεμῶν» ἀναδεικνύει τα ηγετικά προσόντα του Κωνσταντίνου και την ικανότητά του να καθοδηγεῖ σωστὰ τη χώρα. Ὅμοια και ο Θουκυδίδης διατείνεται για τον Περικλή ὅτι «κατεῖχε τὸ πλῆθος ἐλευθέρως, καὶ οὐκ ἤγετο μᾶλλον ὑπ' αὐτοῦ ἢ αὐτὸς ἤγε...» (2.65.8). Και οι δύο ηγέτες καθοδηγοῦσαν και προστάτευαν κατάλληλα τον λαό τους, χωρὶς αὐτὸς να παραπλανάται ἀπὸ ἐκείνους.

Ἡ σύγκριση που ἐπιχειρήθηκε μεταξύ των δύο μεγάλων προσωπικοτήτων της Κλασσικῆς Αρχαιότητας και της τελευταίας περιόδου της βυζαντινῆς ιστορίας, του Περικλή και του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, ὅπως παρουσιάζονται ἀντίστοιχα ἀπὸ τον Θουκυδίδη και τον Κριτόβουλο, ἀποδεικνύει ὅτι οι ἀξιοσημείωτες ὀμοιότητες των χαρακτήρων, των μοτίβων, της φρασεολογίας, της αισθητικῆς και των ιδεῶν σε αὐτούς τους δύο ιστοριογράφους, δεν υποδηλώνουν μια ἀσήμαντη και τυφλή

³⁷ Ξανθάκη-Καραμάνου (2017) 292-294

μίμηση, αλλά μία δημιουργική πρόσληψη. Μία τέτοια πρόσληψη αποκαλύπτει την αναγνώριση της σημασίας των αρχαιοελληνικών κειμένων από τον Κριτόβουλο και παρέχει μία ξεκάθαρη ένδειξη της κλασικής του παιδείας και της προσεκτικής του μελέτης της αρχαίας ελληνικής ιστοριογραφίας, και συγκεκριμένα του Θουκυδίδη, αλλά και του Ηροδότου και του Αρριανού.³⁸

Ο Κριτόβουλος, όπως δείχνει το προοίμιο της Ιστορίας του (Α,1) στο οποίο μιμείται το προοίμιο των ιστοριών του Ηροδότου (Α,1-4), γνώριζε και χρησιμοποίησε επιλεκτικά και τον πατέρα της ιστορίας, του οποίου όμως η επίδραση είναι λιγότερο καταφανής. Αναφερόμενος, ωστόσο, στο γενεαλογικό δέντρο του Μωάμεθ Β΄, δεν διστάζει να χρησιμοποιήσει τον Ηρόδοτο (Α΄125,3-4) ως πηγή για να αποδείξει την ευγενή καταγωγή του Τούρκου σουλτάνου από τους ευγενείς Έλληνες Περσέα και Αχαιμένη (Α 4,2,Reihisch).

Μετά τον Θουκυδίδη η σημαντικότερη κλασική πηγή από την οποία ο Κριτόβουλος άντλησε ιδέες και υλικό είναι ο Αρριανός. Με πρότυπο τον Αρριανό ο βυζαντινός λόγιος παραλληλίζει τα στρατιωτικά επιτεύγματα του Μωάμεθ με εκείνα του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Έτσι, η επίσκεψη του Μωάμεθ Β΄ στην Τροία θυμίζει καθ' όλα την περιγραφή της επίσκεψης του μακεδόνα βασιλιά στα ερείπια του Ιλίου που μας δίνει ο Αρριανός: «καὶ ἀφικόμενος ἐς τὸ Ἴλιον κατεθεῶτο τὰ τε ερείπια τούτου καὶ τὰ ἴχνη τῆς παλαιᾶς πόλεως Τροίας... προσέτι δὲ καὶ τῶν ἠρώων τοὺς τάφους ἰστόρει, Ἀχιλλέως τέ φημι καὶ Αἴαντος καὶ τῶν ἄλλων, καὶ ἐπήνεσε καὶ ἐμακάρισε τούτους τῆς τε μνήμης καὶ τῶν ἔργων καὶ ὅτι ἔτυχον ἐπαινέτου Ὅμηρου τοῦ ποιητοῦ (Δ 11,5~ Ἀρριανός Ἀνάβασις, I 12,1: καὶ εὐδαιμόνισεν ἄρα, ὡς λόγος, Ἀλέξανδρος Ἀχιλλέα, ὅτι Ὅμηρου κήρυκος ἐς τὴν ἔπειτα μνήμην ἔτυχε).³⁹

Η επίδραση της κλασικίζουσας ιστοριογραφίας στο έργο του Κριτόβουλου είναι καταφανής και από τις αρχαιοπρεπείς ονομασίες ξένων λαών – όπως, για παράδειγμα, οι Σέρβοι ως Τριβαλλοί, οι Αλβανοί ως Ιλλυριοί και οι Ούγγροι ως Παίονες -, αλλά και από τα ονόματα των δρώντων προσώπων, που ακολουθούν παλαιούς γραμματικούς κανόνες (όπως, Μεχεμέτις / Μεχεμέτεω / Μαχουμούτεω).⁴⁰

Επίσης, απαντούν στο έργο του κάποια στερεότυπα μοτίβα, το οποία συναντούμε και σε άλλους συγγραφείς, όπως είναι ο βιασμός των παρθένων από τους στρατιώτες (Reinsch,240), η καταστροφή πολύτιμων βιβλίων (Reinsch,244) και η παρομοίωση με

³⁸ Ξανθάκη-Καραμάνου (2017) 315,316

³⁹ Καρπόζηλος (2015) 320-322

⁴⁰ Καρπόζηλος (2015) 323

το δίκτυο, μέσα στο οποίο πιάστηκαν όλοι οι Βυζαντινοί που είχαν καταφύγει στην Αγία Σοφία (Reinsch,250).⁴¹

Εύλογα, συμπεραίνουμε ότι ο Κριτόβουλος ακολουθεί τη Βυζαντινή παράδοση στο να υιοθετεί μοτίβα, λεξιλογικά και υφολογικά πρότυπα, καθώς και έννοιες από την Αρχαία Ελληνική Λογοτεχνία και διάνοηση και να τα προσαρμόζει στο διανοητικό και ιδεολογικό υπόβαθρο της εποχής του. Οι εκφράσεις, οι αρχές της μεθόδου, το ηθικό, διανοητικό και πολιτικό ανάστημα ειδικά του Περικλή, όπως αποτυπώνεται από τον Θουκυδίδη, επανεπεξεργάστηκαν με επιδεξιότητα, «επαναπροσδιορίστηκαν» και συνυφάνθηκαν με τα κατάλληλα τμήματα της συνολικής αξιολόγησης του Κριτόβουλου για τη ζωή του Κωνσταντίνου. Τα χαρακτηριστικά του Περικλή αντιπαραβάλλονται με εκείνα του τελευταίου Βυζαντινού αυτοκράτορα για να αποκαλύψουν τις μοναδικές ηθικές, διανοητικές και πολιτικές ιδιότητες της θαυμαστής του προσωπικότητας. Η πρόσληψη του αρχαίου ελληνικού προτύπου του οδήγησε τον Κριτόβουλο σε μία δημιουργική συγγραφή. Μία τέτοια γόνιμη πρόσληψη, μαζί με πολλές όμοιες περιπτώσεις, καταδεικνύει τον Βυζαντινό πολιτισμό ως τον άμεσα απόγονο που προωθεί τη συνέχεια και τα διανοητικά επιτεύγματα του αρχαίου ελληνικού κόσμου.⁴²

⁴¹ Hunger (2009) τ. Β' 345

⁴² Ξανθάκη-Καραμάνου (2017) 361

Συμπεράσματα

Στην παρούσα εργασία, που έχει ως στόχο τη σκιαγράφηση της προσωπικότητας του Κωνσταντίνου ΙΑ΄ Παλαιολόγου, μέσα από το έργο των τεσσάρων ιστορικών της Αλώσεως, μετά την προσεκτική μελέτη των αφηγήσεων των ιστορικών, εύλογη είναι η διαπίστωση ότι προβάλλει εμφατικά το μεγαλείο της προσωπικότητας του τελευταίου αυτοκράτορα, ο οποίος διεξήγαγε έναν τιτάνειο αγώνα για να σώσει την Πόλη του και ταυτόχρονα τον Ελληνισμό από την ισλαμική απειλή. Ο ηρωικός του θάνατος θα αποτελέσει το σάβανο της Πόλης και θα σημάνει το τέλος της άλλοτε κραταιάς Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.

Οι τέσσερις ιστορικοί: Δούκας, Κριτόβουλος, Σφραντζής, Χαλκοκονδύλης, ο καθένας από τη δική του οπτική, περιγράφουν τα δραματικά γεγονότα της Άλωσης της Βασιλίδος των πόλεων. Κατά τη διάρκεια εκείνων των δραματικών γεγονότων, ο βασιλεύς Κωνσταντίνος αναδεικνύεται η ψυχή και η καρδιά της αντίστασης του Ελληνισμού κατά του βάρβαρου κατακτητή και με το τραγικό του τέλος θα γράψει την ηρωική τελευταία σελίδα της ένδοξης ιστορίας της χιλιετούς και πλέον Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Η καρδιά του Βυζαντίου ήταν η πρωτεύουσά του, η Κωνσταντινούπολη, που ακόμη και τον 15^ο αιώνα, παρά την ολιγανθρωπία της και τα σοβαρά προβλήματα που αντιμετώπιζε με κορυφαίο τη διένεξη Ενωτικών και Ανθενωτικών, παρέμενε το διοικητικό, πνευματικό και πολιτιστικό κέντρο του Ελληνισμού και το προπύργιο του ευρωπαϊκού πολιτισμού.

Οι ιστορικοί της Αλώσεως, μέσα από τις αφηγήσεις τους, εστιάζουν στη μοναδική προσωπικότητα του τελευταίου αυτοκράτορα και στο αγωνιώδες εγχείρημά του να σώσει την Πόλη και, στην προσπάθειά τους να καταγράψουν πληρέστερα τα γεγονότα, παραθέτουν με ακρίβεια και αξιοπιστία όσα προγήθηκαν της δραματικής πορείας προς την Άλωση της Πόλης και τον θάνατο του βασιλέως Κωνσταντίνου.

Από τους Έλληνες, σύγχρονους της Αλώσεως, ιστορικούς, μόνο ένας ήταν παρών στην Κωνσταντινούπολη κατά τη διάρκεια της πολιορκίας και της Άλωσης της Πόλης από τους Τούρκους. Αυτός ήταν ο Γεώργιος Σφραντζής, ο πιστός φίλος και έμπιστος συνεργάτης του αυτοκράτορα, που ήταν κοντά στον Κωνσταντίνο από τα νεανικά του χρόνια. Έλαβε μέρος στην άμυνα της Πόλης, πολεμώντας κοντά στον βασιλέα Κωνσταντίνο. Έγραψε τα Απομνημονεύματά του σε δύο παραλλαγές: το *Βραχύ* και

το *Μεγάλο Χρονικό*, του οποίου αμφισβητήθηκε η αυθεντικότητα. Το έργο αυτό είναι ένα από τα δραματικότερα χρονικά της υστεροβυζαντινής εποχής, αφού ο ιστορικός υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας του τέλους της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και γι' αυτό έχει ιδιαίτερη αξία.

Ο Σφραντζής στο *Βραχύ Χρονικό*, που είναι γραμμένο σε μορφή ημερολογίου και έχει έντονο αυτοβιογραφικό χαρακτήρα, μας δίνει πολλές πληροφορίες για τη ζωή του Κωνσταντίνου. Τα γεγονότα της πολιορκίας και της Άλωσης τα αναφέρει σύντομα και επιγραμματικά. Λακωνική είναι και η ανακοίνωση για τον θάνατο του Κωνσταντίνου, μέσα από την οποία, όμως, διακρίνεται όλη η θλίψη και η συντριβή του, γιατί αυτός δεν ήταν κοντά στον βασιλιά του, καθώς υπερασπιζόταν την άμυνα της Πόλης σε κάποιο άλλο σημείο: «...καὶ ὁ μακαρίτης καὶ αὐθέντης μου ὁ βασιλεὺς ὁ Παλαιολόγος σκοτωθεὶς ἀπέθανεν, ἐμοῦ πλησίον αὐτοῦ οὐχ εὐρεθέντος...».

Ο Σφραντζής, αφού ερευνά τα αίτια της Αλώσεως και στοιχειοθετεί κατηγορίες εναντίον των παλαιών συμμάχων, αναφέρεται στις απέλπιδες προσπάθειες του Κωνσταντίνου, από τη στιγμή που ανέβηκε στον θρόνο, να σώσει την Πόλη. Το έργο του χαρακτηρίζεται από την αφοσίωση και τον απόλυτο σεβασμό στη μνήμη του αυτοκράτορα, αλλά και από το παράπονο για την κατάληξη των γεγονότων. Στόχος του είναι η δικαίωση του τελευταίου αυτοκράτορα και η αποκατάσταση της μνήμης του. Μέσα από τη ζωντανή και πειστική αφήγηση του ιστορικού, που έζησε από κοντά τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο, αναδεικνύεται το μεγαλείο της προσωπικότητάς του και ο ηρωισμός του. Γράφοντας σε γλώσσα κοντά στην καθομιλουμένη, στο απλό και απέριτο ύφος των χρονικών, αποτυπώνει με ενάργεια τις μοναδικές αρετές του αυτοκράτορα, του «καλού ποιμένα», όπως τον χαρακτηρίζει.

Αντίθετα, στο *Μεγάλο Χρονικό* τα γεγονότα της Αλώσεως περιγράφονται με λεπτομέρειες, γίνεται εκτενής αναφορά στις ενέργειες του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου, στις κινήσεις του σουλτάνου και καταγράφονται διάφορα συμβάντα έως την Πτώση της Πόλης. Ενδεικτικά αναφέρουμε τα δραματικά και συγκινητικά στιγμιότυπα που παραθέτει ο συγγραφέας από την παραμονή της Αλώσεως. Τη Δευτέρα, 28 Μαΐου 1453, ο βασιλεύς Κωνσταντίνος κάλεσε τους αξιωματούχους και τον στρατό του για να τους απευθύνει τον τελευταίο εμπνευσμένο λόγο του, ο οποίος χαρακτηρίζεται από υψηλό πατριωτικό φρόνημα και ισχυρό θρησκευτικό συναίσθημα και να τους καλέσει, με δάκρυα στα μάτια, στην επικείμενη μάχη «ὕπὲρ τῆς πίστεως καὶ τῆς πατρίδος». Ἐπειτα, το σκηνικό μετατοπίζεται στη συγκινητική τελευταία θεία λειτουργία στην Αγία Σοφία. Ακολουθεί η επίσκεψη του βασιλέως για τελευταία

φορά στα ανάκτορα, όπου ζητεί συγχώρεση από όλους. Στη συνέχεια, ο βασιλεύς έφιππος κατευθύνεται στα τείχη για την τελευταία επιθεώρηση. Μαζί του είναι και ο Σφραντζής, τουλάχιστον μέχρι το πρώτο λάλημα του πετεινού. Οι επόμενες στιγμές, θα απομακρύνουν τον πιστό ακόλουθο από τον βασιλέα του, για πάντα.

Ο Σφραντζής, περισσότερο από τους άλλους ιστορικούς, περιγράφει την ανθρώπινη πλευρά του τελευταίου αυτοκράτορα. Βλέπουμε τον βασιλέα Κωνσταντίνο να δακρύζει και να παρακαλεί για την Πόλη του και τον λαό του, να ευχαριστεί τον Θεό, να κοινωνεί των Αχράντων Μυστηρίων και να ζητά συγχώρεση. Ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος, εκτός από τον πατριωτισμό του, διακρινόταν για την ευσέβεια και την αγάπη του στον Θεό. Γι' αυτό, στις κρίσιμες στιγμές της πολιορκίας, όπως εξιστορεί ο Σφραντζής, παρότρυνε τον λαό να προσεύχεται και οργάνωνε λιτανείες.

Από τους τέσσερις ιστορικούς της Αλώσεως, ο Δούκας είναι ο πιο ακριβής και καλά πληροφορημένος, λόγω της συμμετοχής του στην πολιτική ζωή ως έμπειρος διπλωμάτης. Γράφει την *Ιστορία* του ως Έλλην και Χριστιανός Ορθόδοξος και μέσα από το έργο του προβάλλει με κάθε τρόπο την ελληνοχριστιανική του συνείδηση. Γι' αυτό, εκφράζει τη λύπη του, επειδή εξιστορεί τα κατορθώματα των Οθωμανών και τις ήττες του λαού του. Ο Δούκας δεν είδε τον εαυτό του ως τον Θουκυδίδη του 15^{ου} αιώνα, όπως ο Χαλκοκονδύλης και ο Κριτόβουλος. Το θέμα των προφητειών και των διαφόρων προβλέψεων στο κείμενό του μας προβληματίζει. Πίστευε στην προφορική παράδοση ότι οι οθωμανοί ηγεμόνες και οι Παλαιολόγοι θα εξαφανίζονταν από το πολιτικό προσκήνιο, όπως ταυτόχρονα είχαν φτάσει στην εξουσία. Έτσι μετά το τέλος της κυριαρχίας των Οθωμανών ανέμενε την ανόρθωση του γένους και την αναγέννηση του ελληνισμού. Πιστεύει ότι η πτώση της Κωνσταντινούπολης και όλης της βυζαντινής αυτοκρατορίας είναι η τιμωρία του Θεού για τις αμαρτίες των Βυζαντινών. Άλλωστε ο Δούκας είναι η μοναδική ιστορική πηγή που έθιξε τις πολιτικοθησκευτικές αντιθέσεις οι οποίες χώριζαν λαό και ηγεσία έως και τις παραμονές της Άλωσης, γεγονός που είχε αρνητικές επιπτώσεις στην άμυνα της Πόλης.

Ο Δούκας τονίζει ότι ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος δεν ήταν αυτοκράτορας των Ρωμαίων, αφού δεν στέφθηκε στην Κωνσταντινούπολη. Όμως με τη θέλησή του για αντίσταση και τον ηρωισμό του κερδίζει τη συμπάθεια του ιστορικού. Με εξαιρετική ενάργεια και έχοντας το χάρισμα της περιγραφής, αποτυπώνει ανάγλυφα το μεγαλείο της προσωπικότητας του βασιλέως Κωνσταντίνου, όπως αυτό αναδεικνύεται σε διάφορες περιστάσεις, και κυρίως στα δραματικά γεγονότα της

πολιορκίας και της Άλωσης της Πόλης. Όλοι οι ιστορικοί συμφωνούν ότι ο Κωνσταντίνος ήταν αποφασισμένος να υπερασπιστεί την Πόλη του με κάθε τίμημα και πως ούτε για μια στιγμή δεν σκέφτηκε να υποχωρήσει στις προτάσεις του Μωάμεθ και να παραδώσει την Πόλη εξασφαλίζοντας προνόμια για τον ίδιο. Η απάντηση όμως του τελευταίου αυτοκράτορα στον Τούρκο δυνάστη, όπως καταγράφεται από τον Δούκα, αποκαλύπτει τη φιλοπατρία και το ανυπέβλητο ήθος του, καθώς τον αναδεικνύει ως τον Λεωνίδα του μεσαιωνικού μας ελληνισμού: «τὸ δὲ τὴν πόλιν σοι δοῦναι οὔτ' ἐμόν ἐστι οὔτ' ἄλλου τῶν κατοικούντων ἐν ταύτῃ. κοινῇ γὰρ γνώμη πάντες αὐτοπροαιρέτως ἀποθανοῦμεν καὶ οὐ φεισόμεθα τῆς ζωῆς ἡμῶν».

Ο ιστορικός Δούκας αναδεικνύει με αιματοβαμμένα χρώματα το σκηνικό θανάτου του ήρωα βασιλέως Κωνσταντίνου, ο οποίος «μονώτατος ἀπολειφθεὶς», έχοντας επίγνωση ότι δεν υπήρχε καμιά ελπίδα να σωθεί η Πόλη, «εἶπε λόγον λύπης ἄξιον» : «οὐκ ἔστι τις τῶν χριστιανῶν τοῦ λαβεῖν τὴν κεφαλὴν μου ἀπ' ἐμοῦ;» και πολεμώντας γενναία σκοτώθηκε ως απλός στρατιώτης. Η δραματική αυτή περιγραφή του θανάτου του Κωνσταντίνου από τον Δούκα είναι η περισσότερο γνωστή και διαδεδομένη στον Ελληνισμό.

Ο λόγιος ιστορικός, Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, με την ευρύτητα πνεύματος που τον χαρακτηρίζει όσον αφορά θεολογικά και εθνολογικά θέματα, θεωρείται ένας από τους πρωτοπόρους διανοούμενους της εποχής του που επιδίωξαν να μετασηματίσουν τη βυζαντινή συνείδηση σε ελληνική. Έτσι ο Χαλκοκονδύλης προσιωνίζεται τη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης των Ελλήνων. Κάνοντας μια τομή με το παρελθόν, αποκαλεί τους βυζαντινούς αυτοκράτορες *Έλληνες βασιλείς* και τους κατοίκους της πάλαι ποτέ αυτοκρατορίας, όπως και τους συγχρόνους του, *Έλληνες* και όχι *Ρωμαίους*. Το μεγαλύτερο μέρος των *Αποδείξεων Ιστοριών* αφιερώθηκε στον τουρκικό επεκτατισμό, ενώ το ενδιαφέρον του για το Βυζάντιο ήταν περιορισμένο.

Με πρότυπο τους κλασικούς ιστορικούς της αρχαιότητας κυρίως τον Θουκυδίδη, ο Χαλκοκονδύλης εξιστορεί την Άλωση της Βασιλίδος των πόλεων και τα γεγονότα που επακολούθησαν, τονίζοντας, όπως και ο Θουκυδίδης για τον Πελοποννησιακό πόλεμο, την παγκόσμια σημασία της πτώσεως της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Γι' αυτόν, η Άλωση της Πόλης ήταν προσωρινή, καθώς πίστευε στην μελλοντική αναγέννηση του γένους. Η επιβίωση της ελληνικής γλώσσας, η ελληνική παιδεία, οι αρχές των μεγάλων στοχαστών της Αρχαιότητας και του Βυζαντίου θα συμβάλλουν, κατά τον ιστορικό, στην Ανάσταση του Έθνους με έναν νέο ηγέτη.

Για τον Λαόνικο Χαλκοκονδύλη η αξία του Κωνσταντίνου αρχίζει να διαφαίνεται όταν πηγαίνει στην Πελοπόννησο μαζί με τον αδελφό του, αυτοκράτορα Ιωάννη Η΄, ως «διαδεξόμενος την ἀρχήν». Η επιτυχημένη δράση του Κωνσταντίνου στην Πελοπόννησο -κυρίως ως Δεσπότη στον Μυστρά - καταδεικνύει τα απaráμιλλα στρατιωτικά και ηγετικά του προσόντα. Ο επιτυχημένος της *Πελοποννήσου ηγεμών*, όπως τονίζει ο Χαλκοκονδύλης, και, κατεξοχήν, ο Σφραντζής, προσπάθησε με κάθε τρόπο να εδραιώσει την κυριαρχία του Βυζαντίου στην Πελοπόννησο, έναντι των Φράγκων και, με διάφορες ενέργειες, να αποτρέψει τη διείσδυση των Τούρκων στον Μορέα.

Σε ό,τι αφορά τις μαρτυρίες για τον τελευταίο αυτοκράτορα κατά τη διάρκεια της πολιορκίας και της Άλωσης της Πόλης ο ιστορικός είναι ιδιαίτερα φειδωλός. Ωστόσο, εστιάζει στον ηρωικό του θάνατο, τον οποίο περιγράφει λιτά και επιγραμματικά: «καὶ ἐπιόντες καὶ διώκοντες ἔτρωσαν βασιλέα Κωνσταντῖνον ἐς τὸν ὄμμον, καὶ ἐτελεύτησεν...». Ο ιστορικός μας πληροφορεί ότι ο βασιλεύς Κωνσταντίνος, πολεμώντας γενναία, κοντά στην πύλη του Αγίου Ρωμανού, σκοτώθηκε σαν απλός στρατιώτης, προσπαθώντας να αναχαιτίσει το πλήθος των Οθωμανών που ξεχύνονταν μέσα στη χριστιανική Πόλη του, πιστεύοντας, όπως οι Σπαρτιάτες πολεμιστές, ότι δεν αξίζει να επιζήσει κανείς της υποδούλωσης της πατρίδας του.

Ο Μιχαήλ Κριτόβουλος από την Ίμβρο- ο τελευταίος από τους τέσσερις ιστορικούς της Άλωσης-, σε αντίθεση με τους άλλους ιστορικούς, των οποίων αιώτερος στόχος του έργου τους ήταν ή ο τουρκικός επεκτατισμός ή αυτή καθαυτή η Άλωση και, συγκεκριμένα, η πτώση της Κωνσταντινούπολης, ως κατακλείδα του κράτους των Παλαιολόγων, έγραψε το έργο του, *Ιστορίαι*, και το αφιέρωσε στον Μωάμεθ Β΄, τον ηγέτη της νέας μεγάλης δύναμης, της αυτοκρατορίας των οθωμανών Τούρκων. Ο Κριτόβουλος, θεωρώντας την τουρκική κατάκτηση αναπότρεπτη, αν και τραγική, αποδέχθηκε τη νέα τάξη πραγμάτων, συμβιβάστηκε με αυτήν και είδε στο πρόσωπο του σουλτάνου Μωάμεθ Β΄ τον διάδοχο του βυζαντινού θρόνου, εγκαταλείποντας κάθε σκέψη για την αναβίωση του ελληνισμού.

Ο Κριτόβουλος συγκινήθηκε και εντυπωσιάστηκε από τον ηρωισμό των Ελλήνων και δεν έκανε καμιά απόπειρα να εξωραΐσει τα δεινά τους, αν και έτεινε να παραβλέπει ή να δικαιολογεί τις αγριότητες που διέπραξε ο ίδιος ο Μωάμεθ. Η περιγραφή του για την τελευταία πολιορκία έχει πολύ μεγάλη σημασία, καθώς πήρε πληροφορίες από Τούρκους και από Έλληνες που ήταν παρόντες. Ακολουθώντας στη συγγραφή του έργου του κλασικά πρότυπα, ιδιαίτερα αυτό του Θουκυδίδη, η αφήγησή του είναι

έντιμη, απροκατάληπτη και πειστική, εκτός από τις περιπτώσεις κατά τις οποίες προφυλάσσει την υπόληψη του σουλτάνου.

Οι αναφορές του Κριτόβουλου στον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο είναι σχετικά λίγες, αφού ο Μεχμέτ Β΄ είναι το κεντρικό πρόσωπο της *Ιστορίας* του, η οποία αρχίζει με την άνοδό του στον οθωμανικό θρόνο. Ωστόσο, μας πληροφορεί για την προνοητικότητα και ετοιμότητα του βασιλιά Κωνσταντίνου να προετοιμάσει και να εξοπλίσει την Πόλη του, εν όψει της επικείμενης πολιορκίας, καθώς και για τις προσπάθειές του για αναζήτηση βοήθειας από τον Πάπα και τους ηγεμόνες της Δύσης. Ο ιστορικός, παραστατικά, περιγράφει τις τελευταίες στιγμές του βασιλέως, ο οποίος προσπαθούσε μέχρι την τελευταία στιγμή να ανασυγκροτήσει τις ελάχιστες δυνάμεις του και να κατευθύνει τον αγώνα εναντίον των εχθρών. Και, όταν πλέον όλα είχαν χαθεί, μας δίνει το ψυχογράφημά του, μέσα από την τελευταία κραυγή της αγωνίας του: «Η πόλη χάνεται και εγώ ακόμη ζω;». Ο ήρωας βασιλεύς είχε ταυτίσει τη ζωή του με την ύπαρξη της Πόλης του. Δεν επιθυμούσε να ζήσει χωρίς αυτήν. Πολεμώντας γενναία και υπερασπιζόμενος την Πόλη του, άφησε την τελευταία του πνοή ο ήρωας και μάρτυρας βασιλεύς Κωνσταντίνος.

Είναι αξιοσημείωτο ότι ο Κριτόβουλος μας προσφέρει την πληρέστερη περιγραφή όλων των ικανοτήτων, πνευματικών και πολιτικών, καθώς και των ηθικών αρετών του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου στο πλαίσιο μιας εμφανούς πρόσληψης της αντίστοιχης ηθογράφησης του Περικλή από τον Θουκυδίδη.

Με αυτόν τον μνημειώδη τρόπο, οι τέσσερις ιστορικοί της Αλώσεως απαθανάτισαν τις απaráμιλλες ηθικές και πνευματικές αρετές, τα ηγετικά προσόντα και, προπάντων, τη φιλοπατρία του τελευταίου αυτοκράτορα και υπερασπιστή του Ελληνισμού και της Ορθοδοξίας. Παρά τις όποιες διαφοροποιήσεις στην εξιστόρηση των γεγονότων, οι αφηγήσεις των ιστορικών συνθέτουν τη μοναδική προσωπικότητα του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου. Η διαφορετική παράθεση των γεγονότων από τους ιστορικούς, κυρίως αυτών που σχετίζονται με τη ζωή και τη δράση του τελευταίου αυτοκράτορα επισημάνθηκαν. Ενδεικτικά αναφέρουμε τη δημηγορία του βασιλέως, την παραμονή της Αλώσεως, που μόνο ο Σφραντζής αναφέρει από τους τέσσερις ιστορικούς, το αίτημα από τους Βυζαντινούς για αύξηση της χορηγίας των Τούρκων για τον Ορχάν, ως αφορμή για την επίθεση από τον Μεχμέτ Β΄, όπως και το επεισόδιο της Κερκόπορτας, που καταγράφει μόνο ο Δούκας, ενώ ο Κριτόβουλος αναφέρει είσοδο των κατακτητών και από τη μικρή πύλη του Ιουστίνου. Ακόμη, υπάρχει διαφωνία στους ιστορικούς για την ώρα της τελικής επίθεσης, σχετικά με τον

τραυματισμό του Ιουστινιάνη, όπως διαφορετικά καταγράφεται και ο τελευταίος διάλογος του βασιλέως Κωνσταντίνου με τον Ιουστινιάνη. Οι ιστορικοί, ωστόσο, συμφωνούν για τη ραγδαία εξέλιξη των γεγονότων μετά την αποχώρηση του Ιουστινιάνη, λόγω του τραυματισμού του, που πρέπει να ήταν σοβαρός.

Επίσης, οι ιστορικοί της Αλώσεως δεν συμφωνούν σχετικά με τον τρόπο και την τοποθεσία θανάτου του μάρτυρα βασιλέως, καθώς και για την τύχη της σορού του. Ο Δούκας αναφέρει το επεισόδιο με τους δύο Τούρκους στρατιώτες οι οποίοι παραδέχτηκαν στον σουλτάνο ότι σκότωσαν τον βασιλέα Κωνσταντίνο στη Χαρισία Πύλη, χτυπώντας τον ο ένας στο πρόσωπο, ενώ ο άλλος του κατάφερε καίριο πλήγμα στο κεφάλι. Αμέσως, τότε, ο σουλτάνος τους έστειλε με τη διαταγή να φέρουν το κεφάλι του Αυτοκράτορα, το οποίο στη συνέχεια αναγνωρίστηκε από τον Λουκά Νοταρά. Κατόπιν, το κρέμασε στον κίονα του Αυγουσταίου μέχρι το βράδυ και, αργότερα, αφού το έγδαρε και το γέμισε με άχυρα, το έστειλε, ως τρόπαιο του θριάμβου του, στις πιο σημαντικές αυλές του μουσουλμανικού κόσμου.

Ο Χαλκοκονδύλης αναφέρει ότι ο Κωνσταντίνος τραυματίστηκε στον ώμο και πέθανε κοντά στην Πύλη (του Ρωμανού). Ένας από τους γενίτσαρους έφερε αργότερα το κεφάλι του Αυτοκράτορα και ανταμείφθηκε γι' αυτό. Ο Κριτόβουλος μας πληροφορεί ότι ο αυτοκράτορας πέθανε πολεμώντας γενναία μαζί με όλους όσους ήταν κοντά του, στον συνωστισμό της Πύλης του Ιουστίνου, ενώ δεν κάνει αναφορά για την τύχη του νεκρού σώματος του Κωνσταντίνου. Ο Γεώργιος Σφραντζής, ο μόνος από τους ιστορικούς που ήταν αυτόπτης των γεγονότων της Άλωσης και πιστός φίλος του αυτοκράτορα, επειδή δεν βρισκόταν κοντά του, καθώς επιθεωρούσε την άμυνα σε άλλο σημείο της Πόλης, το μόνο που αναφέρει είναι ότι ο κύριός του σκοτώθηκε κατά την Πτώση της Πόλης.

Ωστόσο, ο συγγραφέας του *Μεγάλου Χρονικού* αναφέρει ότι ο Κωνσταντίνος σκοτώθηκε, αφού προκάλεσε σημαντικές απώλειες στους εχθρούς, κοντά στην Πύλη του Αγίου Ρωμανού. Όταν έπεσε η Πόλη, η πρώτη μέριμνα του σουλτάνου ήταν να βεβαιωθεί αν ο βασιλέας ήταν ζωντανός ή νεκρός. Στην έρευνα που διέταξε, ανακαλύφθηκε το νεκρό σώμα του αυτοκράτορα, το οποίο αναγνωρίστηκε από τους αυτοκρατορικούς αετούς που ήταν σκαλισμένοι στις περικνημίδες και τα σανδάλια του. Ο σουλτάνος ευχαριστήθηκε και διέταξε τους Χριστιανούς που βρίσκονταν εκεί να θάψουν το νεκρό σώμα του βασιλέως Κωνσταντίνου, με τις πρέπουσες τιμές. Αυτή είναι η μοναδική μαρτυρία από ελληνική πηγή, που αναφέρει ότι ο τελευταίος αυτοκράτορας έτυχε χριστιανικής ταφής. Κάτι τέτοιο θεωρείται απίθανο, αφού είναι

βέβαιο ότι ο σουλτάνος δεν θα επέτρεπε ο τάφος του τελευταίου Βυζαντινού Αυτοκράτορα να γίνει τόπος προσκυνήματος για τους Χριστιανούς.

Παρά τις αλληλοσυγκρουόμενες μαρτυρίες, στην ελληνική παράδοση επικράτησε η άποψη ότι ο βασιλεύς Κωνσταντίνος σκοτώθηκε στο πεδίο της μάχης, πλησίον της Πύλης του Αγίου Ρωμανού, όταν το πρώτο μεγάλο τμήμα του οθωμανικού στρατού διείσδυσε από το ρήγμα στον εσωτερικό περίβολο των τειχών της Πόλης.

Οι τέσσερις ιστορικοί της Αλώσεως, από διαφορετική σκοπιά ο καθένας, έχοντας διαφορετικές ενασχολήσεις, διαφορετική καταγωγή και τοποθέτηση σχετικά με τα πολιτικά, θρησκευτικά και πνευματικά ζητήματα της εποχής τους, εξιστόρησαν τη ζωή και τη δράση του τελευταίου αυτοκράτορα του Βυζαντίου. Οι ιστορικοί της Αλώσεως επικαλούνται την ακρίβεια και την αλήθεια κατά τη συγγραφή του έργου τους ακολουθώντας την παράδοση της αρχαίας ελληνικής ιστοριογραφίας. Αυτή η μίμηση των κλασικών προτύπων δεν ήταν απλά εξωτερική και αφορούσε μόνο τη γλώσσα, και το ύφος, αλλά ήταν και εσωτερική. Στα χρόνια της Παλαιολόγειας Αναγέννησης οι ιστορικοί συνέχιζαν τη μακρά παράδοση του αττικισμού, αφού οι λόγιοι του Βυζαντίου, με τη χρήση της αρχαίας γλώσσας, απέβλεπαν στην αναγέννηση του κλασικού πολιτισμού. Βέβαια, ο Σφραντζής και ο Δούκας χρησιμοποιούν την απλή αττική, με στοιχεία της δημόδους γλώσσας, ενώ ο Χαλκοκονδύλης και ο Κριτόβουλος γράφουν συνειδητά στην αρχαϊζούσα, ακολουθώντας τα πρότυπά τους, κυρίως τον Ηρόδοτο και τον Θουκυδίδη. Στο πλαίσιο μιας εμφανούς πρόσληψης από τον κόσμο της ελληνικής αρχαιότητας, οι ιστορικοί της Αλώσεως σκιαγραφούν την προσωπικότητα του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου αποδίδοντας τα διαχρονικά ηθικά, κοινωνικά και πολιτικά χαρακτηριστικά του ιδεώδους ηγέτη. Έτσι, ο ηρωικός βασιλεύς του Βυζαντίου αναδεικνύεται σε διαχρονικό πρότυπο ηγέτη. Αυτό είναι ιδιαίτερα εμφανές στον Κριτόβουλο, ο οποίος περιγράφει την προσωπικότητα του Κωνσταντίνου, έχοντας ως αρχέτυπο τον Περικλή στο έργο του Θουκυδίδη.

Κατά την παλαιολόγεια περίοδο, κάτω από την επίδραση του κλασικισμού, η ώσμωση της ελληνικής αρχαιότητας και της Ορθοδόξου Πίστεως θα προσδώσει στον ελληνισμό μία άλλη διάσταση και νέο ιδεολογικό περιεχόμενο, θα οδηγήσει στη δημιουργία της ελληνικής συνείδησης, η οποία διαπνέει το έργο του Χαλκοκονδύλη και θα συμβάλει στην ελπίδα της Ανάστασης του Γένους, όπως αυτή διαφαίνεται στο έργο του Δούκα και του Χαλκοκονδύλη. Έτσι, ο Ελληνισμός και η Ορθοδοξία θα

αποτελέσουν την εθνική παρακαταθήκη του Βυζαντίου που θα οδηγήσει στον Νέο Ελληνισμό και την εθνική παλιγγενεσία.

Αναμφισβήτητα, ο τελευταίος αυτοκράτορας του Βυζαντίου διέθετε ηθικές αρετές, πνευματική καλλιέργεια, στρατιωτικές ικανότητες και ηγετικά προσόντα. Η τιμιότητα, η γενναιότητα, η ευσέβεια, το θάρρος, η σωφροσύνη, η προνοητικότητα και η αγάπη για τη χώρα του είναι τα χαρακτηριστικά του βασιλέως Κωνσταντίνου, τα οποία επιβεβαιώνονται από τους ιστορικούς της Αλώσεως και αποδεικνύονται από την όλη στάση και συμπεριφορά του, κατά τα δραματικά γεγονότα της πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης. Το τραγικό λυκαυγές της 29^{ης} Μαΐου 1453, όταν είδε μπροστά στα μάτια του το τέλος της αυτοκρατορίας του, επέλεξε ένα ηρωικό τέλος και πέρασε στην ιστορία ως μάρτυρας. Όμως, το λαϊκό αίσθημα δεν μπόρεσε να δεχθεί ότι η Πόλη, που ο δρόμος της ήταν «σαν τον δρόμο του ήλιου», έδυσε εκείνη τη ζοφερή νύχτα και ο μεσαιωνικός ελληνισμός έχασε την πρωτεύουσά του. Ο Κωνσταντίνος ΙΑ΄ Παλαιολόγος, μέσα από τις στάχτες της ρημαγμένης Πόλης του, αναγεννήθηκε ως «μαρμαρωμένος βασιλιάς» και έγινε η σημαία και ο θυρεός της Ανάστασης του Γένους, αιώνιο σύμβολο της ακατάλυτης ελληνικής ψυχής και σημείο αναφοράς στο όραμα για την εθνική αποκατάσταση.

Βραχυγραφίες

NE	Νέος Έλληνομνήμων
PLP	Prosopographisches Lexicon der Palaiologenzeit, εκδ. Trapp, τ. 9, Βιέννη 1976-1996
ΠΠ	Παλαιολογία και Πελοποννησιακά, εκδ. Σπ. Λάμπρος, τ. 1-4, Αθήνα, 1912-1930.
JÖB	Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Bekker, I., (1838), Γεώργιος Σφραντζής, *Μέγα Χρονικό, Georgius Phranzes, Ioannes Cananus, Ioannes Anagnostes*, [CSHB], Bonnae.

Bekker, I. (1843) *Laonici Chalcocondylae Atheniensis, Historiarum Libri Decem*, Bonnae.

Γεωργίου Σφραντζή, (2004), *Εάλω η Πόλις*, Απόδοση στη Νέα Ελληνική-Μελέτη-Κείμενα: Μελισσειδή, Ι.Α. και Ζαβολέα-Μελισσειδή, Ρ., εκδ. Βεργίνα, Αθήνα.

Darkó, E., (1922-1927), *Laonici Chalcocondylae Historiarum Demonstrationes*, I-II, Budapesti.

Ζακυθηνός, Δ., (1954), *Η άλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἡ τουρκοκρατία*, Αθήνα.

Ζώρας, Γ. Θ., (1952), «Ἡ ἄλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἡ βασιλεία Μωάμεθ Β΄ τοῦ κατακτητοῦ. (Κατὰ τὸν ἀνέκδοτον ἑλληνικὸν Βαρβερινὸν κώδικα 111 τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης)», *Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, ἔτος ΚΒ΄, 233-289.

Ζώρας, Γ. Θ., (1958-59), «Αἱ τελευταῖαι πρὸ τῆς Ἀλώσεως δημηγορίαι Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου καὶ Μωάμεθ τοῦ Πορθητοῦ», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*, 9, 510-538.

Greco, V.,(1997), [Μιχαήλ] Δούκας, *Βυζαντινοτουρκική Ιστορία*, (μτφρ. Β. Καραλής), Εκδ. Κανάκη, Αθήνα.

Hardwick, L. (2003) “From the Classical Tradition to Reception Studies”, *Greece and Rome, New Surveys in the Classics* n° 33.

Hardwick, L.& Stray, C.(2008). *A Companion to Classical Receptions*, Oxford.

Hunger H., (2009), *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*,(μτφρ. Τ. Κόλιας, Κ. Συνέλλη, Γ.Χ. Μακρής, Ι. Βάσσης), τ. Β΄, Αθήνα.

Καρπόζηλος, Α., (2015), *Βυζαντινοί Ιστορικοί και Χρονογράφοι*, τ. Δ΄ (13^{ος}-15^{ος} αι.) εκδ. Κανάκη, Αθήνα.

Kolditz S., (2009), «Des Letzten Kaisers erste Frau: Konstantin Palaiologos und die Tocco», *JÖB* 59, 157-160.

Λάμπρος, Σπ., (1908 α), «Ίωάννου Εὐγενικοῦ, τῷ πανευτυχεστάτῳ ἡμῶν αὐθέντη τῷ δεσπότη κῦρ Κωνσταντίνῳ τῷ Παλαιολόγῳ, Παραμυθητικόν», *III*, I, Αθήνα , 117-122.

Λάμπρος, Σπ., (1908 β), «Anonymi Monodia», *NE*, 5, 242-247.

Λάμπρος, Σπ., (1930), « Στίχοι ἰαμβικοὶ ἐπιτύμβιοι ἐπὶ τῇ μακαρίτιδι καὶ αὐοιδίμῳ κυρίᾳ Θεοδώρα τῇ Παλαιολογίνῃ ποιηθέντες παρὰ Βησαρίωνος ἱερομονάχου», *Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά*, τ. IV, Αθήνα , 94-95.

Λουγγής, Τ., (2004), « Ο Παλαιολόγος και ο Λαόνικος Χαλκοκονδύλης», *Αποθετήριο Ε.Ι.Ε.*, εκδ. Τελόπουλος Α.Ε.,Αθήνα, 20-25.

Μαστροδημήτρης Π.Δ., (1961), «Ἐσωτερικαὶ ἐπιδράσεις τοῦ Θουκυδίδου ἐπὶ τὸν Κριτόβουλον», *Ἀθηνᾶ* 65, 158-168.

Nicol, D.M., (2010), *Ο θάνατος αυτοκράτορας. Η ζωή και ο θρύλος του Κωνσταντίνου ΙΑ΄ Παλαιολόγου*, (μτφρ. Δ.Β. Σταυρόπουλος), Eurobooks, Αθήνα.

Nicol, D.M., (1996), *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου 1261-1453* (μτφρ. Σ. Κομνηνός), εκδ. Δ.Ν. Παμαδήμας, Αθήνα.

Nicol, D.M., (2007), *Το τέλος της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, (μτφρ.Μ. Μπλέτας), εκδ. Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα.

Νικολούδης Ν., (1997), *Λαονίκου Χαλκοκονδύλη Βυζαντίου Αλωσις, Αποδείξεις Ιστοριών*, Αθήνα.

Ξανθάκη-Καραμάνου, Γ. (2010-2011), «Η μορφή του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου με βάση τις πηγές και τις παραδόσεις», *Πλάτων 57*, 32-52.

Ξανθάκη-Καραμάνου, Γ. (2017), «Ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος, διαχρονικό πρότυπο ηγέτη» στο *Το Βυζάντιο κατά τους Παλαιολόγειους χρόνους: σχέσεις Ανατολής και Δύσεως και αφετηρία του νέου ελληνισμού*, (επιμέλεια έκδ. Ξανθάκη-Καραμάνου Γ.), τ. II, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 289-303.

Ξανθάκη-Καραμάνου, Γ. (2017), «The reception of Thucydides in Kritonoulos: Pericles and Konstantinos Palaiologos as models of leadership», στο *Το Βυζάντιο κατά τους Παλαιολόγειους χρόνους: σχέσεις Ανατολής και Δύσεως και αφετηρία του νέου ελληνισμού*, (επιμέλεια έκδ. Ξανθάκη-Καραμάνου Γ.), τ. II, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 305-316.

Παλαμάς, Κ. (2007), «Ο Δωδεκάλογος του Γύφτου. Λόγος πρώτος: Ο ερχομός», Αθήνα.

Reinsch, D.R. (2005). *Κριτοβούλου του Ιμβρίου Ιστορία*, Εισαγωγή-Μετάφραση-Σχόλια (μτφρ. Φ. Κολοβού), εκδ. Κανάκη, Αθήνα.

Runciman St. (2005), *Η Άλωση της Κωνσταντινούπολης 1453*, (μετάφραση-επιμέλεια Ν. Νικολούδης), εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα.

Σεβ. Σαββάτος Χρ.,(2017), «Οι ενωτικές προσπάθειες μεταξύ Ανατολής και Δύσης κατά τους Παλαιολόγειους χρόνους» στο *Το Βυζάντιο κατά τους Παλαιολόγειους χρόνους: σχέσεις ανατολής και δύσεως και αφετηρία του νέου ελληνισμού*, (επιμ. έκδ. Ξανθάκη- Καραμάνου Γ.), τ. ΙΙ, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 3-11.

Schlumberger, G. (1999), *Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος και Ἡ Ἄλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων τῷ 1453*, (μτφρ. Σ.Π. Λάμπρος), Εκδ. Δημιουργία, Αθήνα.

Σφραντζής, Γ., (2006), *Βραχύ Χρονικό*, (μτφρ. Δ. Μονιού), εκδ. Κανάκη, Αθήνα.

Τωμαδάκης, Ν.Β., (1993), *Δούκα-Κριτοβούλου-Σφραντζή-Χαλκοκονδύλη, Περί Αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως (1453)*, εκδ. Π. Πουρνάρα, Θεσσαλονίκη.